

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ТАЦІЄНКО НАТАЛІЯ ЛЕОНІДІВНА

УДК 94:323.3(477)"1793/1917":94(477.46)](043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**СЕЛЯНСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ІМПЕРСЬКИЙ ПЕРІОД
(1793-1917 рр.): НА МАТЕРІАЛАХ УМАНСЬКОГО ПОВІТУ**

Спеціальність 07.00.01 «Історія України»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Н. Л. Тацієнко

Науковий керівник: Кузнець Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор

Умань – 2019

АНОТАЦІЯ

Тацієнко Н. Л. Селянство Правобережної України в імперський період (1793-1917 рр.): на матеріалах Уманського повіту. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2019; Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2019.

Актуальність дослідження. Характерною тенденцією сучасного історичного пізнання є прагнення максимально досягнути «людський вимір» історії, увиразнити регіональні особливості, розглянути мікроісторичний рівень. Якщо історія селянства в соціально-економічному чи політичному аспекті, чи в соціокультурному плані на макроісторичному рівні вже давно стала предметом посиленої уваги дослідників, то регіональний аспект цієї проблеми продовжує залишатися незораним полем. Між тим, саме регіональні дослідження визначаються сучасними дослідниками одним з найбільш перспективних напрямів в історичній науці. Селянство становило основну масу населення України і багато в чому визначило своєрідність соціокультурних процесів упродовж означеного періоду. Саме «селянськість» України може стати ключем до розуміння багатьох явищ та процесів як у її минулому, так і в сьогоденні.

Наукова новизна дослідження визначається самою постановкою та розробкою цікавої теми, що досі не вивчалася. У процесі її розробки на основі вивчених праць (імперська, радянська, українська сучасна та зарубіжна історіографія) та широкої джерельної бази було здійснено комплексний аналіз життєдіяльності найчисельнішого суспільного стану, поведінка якого значною мірою визначала вектор розвитку значного регіону.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження» умовно виділено основні групи історіографії проблеми дослідження (імперська, радянська, сучасна українська

та зарубіжна). Зазначається, що для історіографії імперського періоду характерними були узагальнюючі наукові праці, які, не зважаючи на описовість, є незамінними для розуміння сутності процесів, що відбувалися у Правобережній Україні впродовж досліджуваного періоду. У радянський період цілий ряд тем було заборонено порушувати, а соціальне становище населення розглядалося тільки із класових позицій. Незважаючи на те, що здебільшого напрацювання радянських дослідників мають ідеологічне підґрунтя, вони містять конкретно-історичний матеріал, інформативність якого є вагомим джерельним підмурівком для сучасних досліджень. З проголошенням незалежності України розпочався новий етап в історії української історичної науки. Відсутність обмежень та регламентацій, притаманних попередній епосі, дозволила урізноманітнити підходи до вивчення минулого, залучити методологічні напрацювання та кращі досягнення зарубіжної історіографії.

Залучена джерельна база дозволила вперше ввести у науковий обіг чимало матеріалів та з'ясувати невідомі чи маловідомі аспекти життя селянства досліджуваного регіону. Використані джерела в дисертації складають комплекс архівних та опублікованих документів. Найбільшу цінність та основу джерельної бази дослідження становлять матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, а увиразнити та висвітлити завдання дисертації допомогли матеріали Державного архіву Київської області. До того ж переважна більшість справ введена в науковий обіг вперше. Серед опублікованих джерел найбільші групи складають документальні (законодавчі й нормативно-правові акти, діловодні документи), довідкові, статистичні та періодичні видання. Серед них – Повне зібрання законів Російської імперії, а також «Памятные книжки Киевской губернии», «Адрес-календари Киевской губернии» та матеріали Першого всеросійського перепису населення 1897 р., періодичні видання – «Киевлянин», «Киевские епархиальные ведомости», «Рада», «Киевская старина», «Руководство для сельских пастырей», «Провинциальный голос».

Методологічну основу дисертації становить поєднання принципів історизму, усебічності, об'єктивності, системності, комплексності, використання яких

спрямоване на неупереджене, усестороннє висвітлення подій, фактів та явищ. З спеціально-історичних методів у дослідженні використані: системний, аналітичний, статистичний, описовий, історико-типологічний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, систематизації та логічного аналізу. Вивчення досягнень історіографії, аналіз широкої джерельної бази, використання основних підходів, принципів і методів наукового дослідження дозволили досягнути поставленої мети та вирішити завдання дослідження.

У другому розділі «Селянство регіону в демографічній статистиці ХІХ – початку ХХ ст.» проаналізовано динаміку чисельності селянства, яка як у цілому по Київській губернії, так і в Уманському повіті мала хвилеподібний характер. Встановлено, що поміщицькі селяни переважали над іншими категоріями селян, але при поступовому збільшенні у першій половині ХІХ ст. чисельності останніх (95,2 % і 4,8 % – у 1797 р. та 79 % і 21 % – у 1845 р.). У 1797 р. Уманський повіт займав 3 місце серед 12-ти повітів губернії за чисельністю кріпаків та у 1845 р. він перебував на 8 місці. Таке відчутне коливання можна пояснити наявністю на даній території військових поселень, так як усі конфісковані маєтки учасників польського повстання 1830-1831 рр. в Київській і Подільській губерніях з населенням 80 543 особи були передані у відання військового міністерства. Поступово зростала чисельність кріпосних селян і загалом по губернії. З'ясовано, що питома вага селянства серед населення Уманського повіту без повітового центру становила 90,2 % від загальної кількості населення. Київська губернія теж була загалом «селянською», так як питома вага селян становила 77,8 %. За статевою належністю жіноче населення переважало над чоловічим. У Київській губернії в загальній структурі населення на 1000 чоловіків припадало 1014 жінок. Серед селянства цей показник був ще вищий – на 1000 чоловіків припадало 1030 жінок.

Показники густоти населення засвідчують, що в найбільш скрутному становищі перебували селяни Подільської та Київської губерній, де нестача землі була особливо гострою, а щільність населення майже в чотири рази

переважала відповідний середній показник в європейській частині імперії. Наголошується, що високі викупні платежі, податки, відробітки, малоземелля стали причиною міграції селян, а Столипінська аграрна реформа збільшила масштаби переселення з українських земель. У дисертації доводиться, що справа народної освіти, особливо селянства, перебувала на дуже низькому рівні. Так і на початку ХХ ст. в Уманському повіті чисельність грамотного сільського населення становила 10,6% від усього селянства повіту. До того ж, рівень освіти жінок був набагато нижчий за чоловічий.

У третьому розділі **«Селянські господарства Уманщини в умовах імперської аграрної політики»** визначено, що протягом досліджуваного періоду спостерігалася досить значна різниця у забезпеченні селян надільною землею у розрахунку на одну ревізку душу. При визначенні розміру земельних наділів колишніх поміщицьких селян враховано, що на Правобережжі селяни поділялися на тяглих, піших та городників і розміри їхніх ділянок були далеко не однаковими. Господарства, де зовсім не було робочої худоби, подекуди в декілька разів переважали господарства тяглих та напівтяглих селян. Піші селяни та городники могли зовсім не наділятися сінокісними угіддями або ж отримувати їх у незначній кількості, що дозволяло поміщикам використовувати великі пасовища та сіножаті для власної худоби. У другій половині ХІХ ст. в Уманському повіті показник розораних і оброблюваних земель був найвищим по губернії і складав 76 % (299 898 десятин). З'ясовано, що на 1897 р. в Уманському повіті з 43 888 дворів 4 221 були безземельними, що складало 9,6 %. У другій половині ХІХ ст. та на початку ХХ ст. малоземелля в Київській губернії продовжувало зростати. Станом на 1905 р. на 1 селянський двір в Уманському повіті припадало 3,9 десятин землі, разом із Звенигородським – 3,8 і це був найнижчий показник по губернії. Спробою вирішення наболілого селянського питання стало впровадження Столипінської аграрної реформи. Наголошується, що від кількості наділеної землі залежала специфіка сільськогосподарських занять в повіті. Визначено, що хліборобство було основним способом забезпечення селянина. Селяни Правобережної України користувалися також

сервітутами – спільними для селян і поміщиків пасовищами, водопоями, сінокосами, місцями риболовлі, глинищами тощо. Зростання цін на землю після ліквідації кріпосного права й спроби поміщиків перейти на більш ефективну сівозміну підштовхували їх до ліквідації сервітутів, що суперечило інтересам селян. Тваринництво було традиційним заняттям селян і рентабельність їх господарств значною мірою залежала від його розвитку. З'ясовано, що в Уманському повіті були одні з найвищих показників врожайності озимого та ярового зерна. Наголошується, що навіть у другій половині XIX ст. кількість поміщицької землі у Київській губернії переважала над селянською. Орна земля була основою забезпечення селян, а близько 1/3 землі відводили під пар, 2/3 – під зернові культури, незначні площі займали решта рослин, здебільшого коренеплідних. Невеликі посіви круп'яних культур – гречки і проса – поступово зменшувалися через збільшення площ під картоплю, яка з часом ставала основним продуктом харчування. Зазначається, що у порівнянні з Лівобережжям та Півднем, правобережні селянські господарства мали найменші земельні наділи.

У четвертому розділі «Суспільно-політична активність селянства» встановлено, що посилення кріпосницької експлуатації селянства Уманського повіту призвело до загострення протестних настроїв основної маси населення та поширення селянських заворушень. Визначено основні форми протесту означеного періоду та наведено приклади наймасовіших селянських заворушень на Уманщині. З'ясовано, що значну роль у протестних настроях селянства Уманського повіту відігравали агітаційні листівки та прокламації, а катализатором суспільної активності часто ставали чутки про волю. З'ясовано, що масові селянські хвилювання на Уманщині іноді тривали по декілька або навіть десятки років. Визначено, що в першій половині XIX ст. радикальні форми протесту на Уманщині не набули значного поширення, а основними формами протесту залишалися скарги, прохання, переходи й втечі, підпали та псування поміщицького майна.

Зазначається, що оприлюднення Маніфесту 1861 р. зумовило нову хвилю селянського руху. З'ясовано, що у 60-х роках ХІХ ст. на Правобережжі відбулося 2079 селянських виступів, а це 72,4 % усіх заворушень в Україні. На Київську губернію припадало 46 % правобережних та 33,3 % усіх виступів в Україні. На Уманщині масового характеру набували селянські протести у формі відмови від виконання надмірних і обтяжливих повинностей та прийняття уставних грамот. Яскравими прикладами таких протестів були конфлікти у селах Ладижинка, Заячківка, Максимівка, Зеленьків, Корсунка, Майданецьке, Росоховатка. Масове впровадження уставних грамот на Правобережжі розпочалося 1862 р. До цього часу в селянському середовищі поширилася думка, що зобов'язання селян перед поміщиками дійсні протягом двох років з часу видання Маніфесту, по завершенні яких вони отримають і волю, і землю без будь-якої плати за неї. До конфліктних ситуацій між селянами і поміщиками призводило розмежування земель, в результаті якого останні могли позбавляти селян вигонів, водопоїв та замінювати їх наділи гіршими тощо. У дисертації простежується динаміка розгортання селянського невдоволення та показана гострота селянських рухів на Правобережжі, наймасовіші з яких мали місце саме в Київській губернії. Визначено, що протестними акціями ошуканих селян були підпали поміщицьких маєтків та майна.

Введення в поміщицькі економії військ для придушення селянських виступів ще більше загострювало ситуацію. Про участь селянства Уманського повіту в революційних подіях повідомляла періодична преса. Зокрема у газеті «Киевлянин» повідомлялося про виступи з вимогами підвищення заробітної плати, крадіжки поміщицького майна, підпали магазинів та приміщень економії, псування сільськогосподарського реманенту, відсторонення від роботи найманих робітників із сусідніх сіл, потрави посівів на поміщицьких полях у таких уманських селах: Рижавка, Шукайвода, Дубова, Гордашівка, Гродзеве, Чорна Кам'янка, Коржова, Глибочок, Романівка, Христинівка, Городниця, Антонівка, Синиця, Юрківка, Кузьмина Гребля, Осітна, Шукайвода, Черповоди, Сичівка, Новоселиця. Селяни перешкоджали новому розподілу земель,

знищували межові знаки та землемірні інструменти, били землемірів, знищували документацію про виділення хуторів та відрубів, підпалювали будинки, де проживали землеміри з метою знищити землевпорядні плани, погрожували фізичною розправою селянам, які виходили з общини. Загалом на Правобережжя у 1914 р. припадало 69,6 % усіх виступів в Україні (з них на Київську губернію – 42,9%), у 1915 р. – 47,8 %, у 1916 р. – 64,4 %.

Підсумовуючи основні результати проведеного дослідження, дисертант дійшла висновків про те, що Уманський повіт, як один з найбільших за площею і за кількістю мешканців, у досліджуваній період був сільськогосподарським і переважна більшість його населення проживала у сільській місцевості та була найменше охоплена освітою. Кількість сінокісної землі значно поступалася перед орною, що впливало на чисельність поголів'я худоби у селянських господарствах та й визначало хліборобство як основну галузь забезпечення. Однією з головних причин зубожіння найчисельнішої верстви населення було малоземелля, яке в пореформені роки ще більше зростало. На початку ХХ ст. Уманський повіт, серед інших в Київській губернії, був одним з найменш забезпечених землею. Аграрна реформа, не вирішуючи очікуваного селянами питання про наділення землею, залишала основу невдоволення селянства і продовження боротьби. Об'єднавчою цінністю була ідея розподілу землі на справедливих засадах. Найбільш масовим селянський рух другої половини ХІХ – початку ХХ ст. був саме на Правобережжі.

Ключові слова: селянство, Уманський повіт, Київська губернія, малоземелля, селянські виступи.

SUMMARY

Tatsiyenko N. L. The peasantry of Right-bank Ukraine during the imperial period (1793-1917): on the materials of Uman district. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences (Ph.D.) in specialty 07.00.01 “History of Ukraine” (032 – History and Archeology). – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, 2019; Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, 2019.

The topicality of the research. A modern tendency in historical researches can be seen through the desire to maximize “human dimension” in history, to express regional peculiarities, to consider the historical issues at the micro level. If the history of peasantry in its social, economic, political or cultural aspects at the macro level has long been paid attention of the researchers to, the regional aspect of this issue is little investigated. Meanwhile, regional studies are stated as the most promising directions in historical science. The peasantry was the main constituent of Ukraine’s population and it largely determined the peculiarities of social and cultural processes during the studied period. Investigation of peasantry can become relevant in understanding many phenomena and processes in both Ukraine’s past and present.

The scientific novelty of the study is caused by the development of an interesting research and formulation of the issues that have not yet been studied. On the basis of the analysed works (imperial, Soviet, Ukrainian modern and foreign historiography) and other sources a comprehensive investigation of the activities performed by one of the largest social strata was carried out. It is stated that peasants’ activities largely determined the vector in development of a whole region.

The first part “Historiography, sources, theoretical and methodological fundamentals of the research” highlights the main groups of historiography (imperial, Soviet, modern Ukrainian and foreign) connected with the research. It is noted that the historiography of the imperial period mostly includes generalizing scientific works, which, despite their descriptive nature, are crucial for understanding the processes that took place in Right-bank Ukraine during the period under study. In Soviet period many issues were forbidden for investigation, and the social status of population was considered taking into account division into classes. Despite the fact that most of Soviet research works were influenced by those days’ ideology, they contain significant historical material, the content of which can be rather informative

for experts nowadays. When the independence of Ukraine was proclaimed, a new stage in its historical science began. Without restrictions and limits of the previous epoch the researchers made it possible to diversify approaches to the study of the past, to use new methodology and to think over better achievements of foreign historiography.

The source base has allowed to put a lot of materials into scientific circulation and to find out unknown or little-known aspects of peasantry life during the studied period. They are archival and published documents that compose the list of references in the presented thesis. The materials from the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv were of the greatest value and main sources for analysis and the resources from State Archive of Kyiv region helped to realize the tasks of the research. Besides, a lot of archival affairs were put into scientific circulation for the first time. Documentary (legislative and regulatory acts, records), reference, statistical and periodical editions are composed into the largest group among the published sources used for investigation. The following works were analyzed in the thesis: Complete Collection of Laws of Russian Empire, “Commemorative Books of Kyiv Province”, “Address-Calendars of Kyiv Province”, Materials of the first all-Russian Census of 1897, “Kievljanin (Kyiv Resident)”, “Kievskiye yeparkhialnyie novosti (Kyiv Diocesan News)”, “Rada (Concil)”, “Kievskaya Starina (Kyiv Antiquity)”, “A Guide for Rural Priests”, “Provintsialnyi Golos (Provincial Voice)”.

The methodology of the thesis combines such principles as historicism, comprehensiveness, objectivity, systematicity, complexity, which were aimed at objective, full investigation of the events, facts and phenomena. Analytical, statistical, descriptive, typological, comparative, chronological, retrospective methods, systematization and logical analysis were also applied for historical science. Studying the achievements in historiography, analysing a wide source base, using the basic approaches, principles and methods of scientific research have made it possible to achieve the goal and to realize tasks of the thesis.

The second part “The peasantry of the region in demographic statistics in 19th – early 20th centuries” presents the dynamics of the peasantry population and states that it had a wave-like character in both Kyiv province and Uman district. It has been

established that landlord peasants prevailed over other categories of farmers, although the number of the latter gradually increased in the first half of the 19th century (95.2 % and 4.8 % in 1797; 79 % and 21 % in 1845). In 1797 Uman district was the third and in 1845 it was the eighth among 12 districts of the province in the number of bonded peasants. Such significant fluctuations can be explained by the presence of military settlements on the province territory, since all the confiscated estates of the participants taking part in Polish uprising of 1830-1831 in Kyiv and Podillia provinces with population of 80 543 persons were given to the Military Department. Consequently, the number of serfs increased gradually in the whole province. It has been found that the amount of the peasantry in Uman district (its centre is not included) was 90.2% of the total population. Kyiv province was also generally “peasant”, as the percentage of farmers was 77.8%. By gender, the female population prevailed over the male one. 1,014 women per 1,000 men can be seen in the total population structure of Kyiv province. Among the peasantry this proportion was even higher as there were 1,030 women per 1,000 men.

The indicators of population density show that the peasants in Podillia and Kyiv provinces were in the most unfavourable situation, as there were great shortage of lands and population density was almost four times bigger when compared with the corresponding average indicator in the European part of the empire. It is emphasized that high redemption payments, taxes, and shortage of lands resulted in migration of peasants. Stolypin agrarian reform increased the resettlement from Ukrainian lands. The thesis proves that, despite the noticeable changes in the issue of public education, peasants’ education even in early 20th century can be stated as insufficient one. At that time the percentage of literate rural population was 10.6 per cent of the entire number of peasants in Uman district. In addition, the level of female education was much lower than male one.

The third part “Peasants’ farms in Uman district under imperial agrarian policy” points out that during the studied period a significant difference in providing every peasant, entered in a census list, with allotment was observed. The fact that Right-bank Ukraine’s peasants were divided into tax, pedestrians and gardeners was

taken into account when the size of land plots was determined for the former landlord peasants and, consequently, the size of their fields was far from uniform. The specificity of agricultural activities in the district depended greatly on the amount of lands to be allotted. The farms without plow cattle sometimes dominated over farms of tax peasants. The pedestrian peasants and gardeners were not allotted with lands or they often received small areas. That situation allowed landowners to use large pastures and hayfields for their own livestock. In late 19th century in Uman district the indicator of plowed and cultivated lands was the highest in the province (76 % – 299,898 arpents). It has been found that in 1897 in Uman district 4,221 (that is 9.6 %) of 43,888 farmyards did not have enough lands for cultivating. In the second part of the 19th and early 20th centuries the situation with land shortage in Kyiv province was intensified. In 1905 there were 3.9 arpents of land per 1 farmyard in Uman district and 3.8 arpents per 1 farmyard in Zvenygorodska region. As a consequence, it was the lowest indicator in the province.

The implementation of Stolypin agrarian reform became an attempt to resolve the urgent peasant problems. It is emphasized that the specificity of agricultural activities in the district depended on the amount of allotted land. The peasants of Right-bank Ukraine also used easements i.e. pastures, stock watering, hayfields, fishing places, clays mines, etc., which were shared by both peasants and landowners. The rise in land prices after the elimination of serfdom and attempts of landlords to apply more efficient crop rotation resulted in elimination of easements, as this contradicted with peasants' interests.

It has been determined that farming was among main means of providing for the peasants. Livestock farming was a traditional occupation for the peasants and the profitability of their farms depended largely on their development. It has been found that Uman district had the highest indicators of winter and spring grain yields. Besides, even in late 19th century the amount of landlords' lands in Kyiv province prevailed over peasants' ones. Arable lands were main means of peasants' provision; about 1/3 of plots was set aside for steam and 2/3 of lands were given to cereals. Small areas were occupied by other plants, mostly root vegetables. The lands with buckwheat and millet

gradually got smaller as potatoes became the main vegetable for cultivation. It is noted that Right-bank Ukraine's peasant farms had the smaller plots than those on Left-bank and Southern Ukraine's territories.

The fourth part “Social and political activity of peasants” highlights the fact that the intensification of the feudal exploitation of the peasantry together with landowners' cruelty and impunity led to the protests, involving the majority of the population, and increased the number of peasant riots. The presented research determines the main forms of opposition and gives the examples of the biggest peasant riots in Uman district. It has been found that the campaign cards and proclamations played a significant role in the protest sentiment of Uman peasantry, and their hope for freedom made the background for social activity. It has been stated that mass peasant unrests there sometimes lasted for some years or even several decades. In early 19th century radical forms of protests in Uman district were not widespread, and among the main forms of objection there were such as complaints, demands, transitions and escapes, arsons and damage of landlord property.

It is noted that the publication of the Manifesto of 1861 caused a new wave of peasant movement. In the 1960s 2,079 peasant riots broke out, and it was 72.4 % of all protests in Ukraine. Uman region witnessed 46 % of all riots in Right-bank Ukraine and it constituted 33.3 % of all unrests in Ukraine. Refusal to perform hard work and duties, to sign charter documents were among the main forms of protests in Uman district. The conflict situations in such villages as Ladyzhynka, Zayachkivka, Maksymivka, Zelenkiv, Korsunka, Maydanetske and Rosokhovatka were striking examples of such riots. Besides, in 1862 the mass introduction of charter documents began in the Right-bank Ukraine. It was widely believed by most peasants that their obligations to the landlords were valid for two years from the date of Manifesto publication, and that after this period they would receive freedom and lands without any payment. However, the conflicts between peasants and landlords resulted in the land demarcation, as landlords could deprive peasants of pastures, stock watering and replace their allotted areas with worse ones, etc.

The thesis traces the dynamics of peasant dissatisfaction and shows the dimension of peasant movements in Right-bank Ukraine, as the biggest ones took place in Kyiv province. It has been found that the defrauded peasants made damage to landlords' estates and property to protest against division of lands. Military forces trying to suppress their objection made the situation even worse. The periodicals reported about the participation of peasants in the revolutionary events in Uman district. In particular, the newspaper "Kievlian (Kyiv Resident)" informed about the protests with demands to increase wages, thefts of landlords' property, arsons of shops and premises of savings, damage to agricultural stocks, suspension of workers from neighbouring villages from work, extermination of crops on landlords' fields in such villages as Ryzhavka, Shukayvoda, Dubova, Gordashivka, Grodzeve, Chorna Kamianka, Korzhova, Glybochok, Romanivka, Khrystynivka, Gorodnytsia, Antonivka, Synytsia, Yurkivka, Kuzmyna Greblia, Ositna, Shukayvoda, Cherpovody, Sychivka, Novoselytsia. The peasants obstructed the new distribution of land, ruined boundary marks and earth-moving instruments, beat the land surveyors, destroyed documentation on the allocation of farms and lands, set fires in houses where the land surveyors lived in order to destroy land-use plans, and threatened the physical violence to the peasants who were about to leave commonage. In general, in 1914 Right-bank Ukraine witnessed 69.6% of all riots in Ukraine (42.9 % of them were in Kyiv province), 47.8 % in 1915, and 64.4 % in 1916.

To sum up the results of the research the author made the conclusion that during the studied period Uman district, as one of the largest areas in terms of its territories and number of inhabitants, was agricultural region; the vast majority of its population lived in rural zones and was not properly educated. The amount of hayfields was smaller than arable lands; this affected the livestock population in the farms and defined agriculture as peasants' main activity. Shortage of lands resulted in population impoverishment and was intensified during post-reform period. In early 20th century Uman district, among others in Kyiv province, was one of the least provided with lands. The agrarian reform did not meet peasants' expectation for land allotment, made the peasantry unsatisfied with its results and caused them to continue struggle. The idea

for lands being equitably divided became the basis for peasantry unification. In late 19th – early 20th centuries Right-bank Ukraine witnessed the biggest peasant movement.

Key words: peasantry, Uman district, Kyiv province, shortage of lands, peasant riots.

Список публікацій здобувача

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Тацієнко Н. Л. Уманщина XIX століття в показниках демографічної та сільськогосподарської статистики. *Наукові записки Вінницького державного*

педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. 2013. Вип. 21. С. 123–127.

2. Тацієнко Н. Л. Селянство Уманського повіту за Всеросійським переписом населення 1897 року. *Гілея : науковий вісник.* 2013. Випуск 72 (№ 5). С. 80–86.
3. Тацієнко Н. Л. Пожежі у повсякденні Уманщини ХІХ – на початку ХХ ст.: спроба систематизації причин. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2018. Вип. 51. С. 231–236.
4. Тацієнко Н. Л. Аграрна реформа 1861 року у сприйнятті селян Уманського повіту Київської губернії. *Емінак : науковий щоквартальник.* 2018. № 4 (24) (жовтень-грудень). Т. 1. С. 27–32.
5. Тацієнко Н. Л. Виступи селян Уманського повіту в 1826 р. під проводом Олексія Семенова. *European philosophical and historical discourse.* 2018. Volume 4. Issue 4. pp. 6–11.
6. Тацієнко Н. Л. Селянство Уманського повіту у революційних подіях 1905-1907 рр. *Емінак : науковий щоквартальник.* 2019. № 2 (26) (квітень-червень). С. 56–65.
7. Тацієнко Н. Л. Селянство Уманського повіту ХІХ – початку ХХ ст.: імперський період дослідження. *Гілея : науковий вісник.* 2019. Випуск 147. С. 128–133.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Тацієнко Н. Л. Селянство Уманщини в демографічній статистиці ХІХ – початку ХХ століття. *Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя : Збірник наукових праць.* Умань : ПП Жовтий, 2012. С. 110–114.
9. Тацієнко Н. Л. Освітній рівень селянства за даними перепису населення 1897 року (на прикладі Уманського повіту). *Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у ХХІ ст. : збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 12-13 квітня 2013 р.).* Київ : ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2013. С. 30–35.

10. Тацієнко Н. Л. Тваринництво в селянських господарствах Уманського повіту в ХІХ – на початку ХХ ст. *Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19-20 липня 2019 року). Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2019. С. 32–36.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1 Історіографія проблеми.....	25
1.2 Джерельна база дослідження.....	41

1.3	Методологія дослідження.....	48
РОЗДІЛ 2. СЕЛЯНСТВО РЕГІОНУ В ДЕМОГРАФІЧНІЙ СТАТИСТИЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.		
2.1	Динаміка чисельності селянства: загальна характеристика.....	57
2.2	Освітній рівень селян.....	78
РОЗДІЛ 3. СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА УМАНЩИНИ В УМОВАХ ІМПЕРСЬКОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ		
3.1	Форми селянського землеволодіння.....	95
3.2	Традиційні сільськогосподарські заняття.....	117
3.3	Тваринництво в селянських господарствах.....	131
РОЗДІЛ 4. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ СЕЛЯНСТВА		
4.1	Селянські рухи в першій половині ХІХ ст.....	143
4.2	Аграрна реформа 1861 р. у сприйнятті селян.....	167
4.3	Селянські рухи в подіях початку ХХ ст.....	182
	ВИСНОВКИ.....	209
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	215
	ДОДАТКИ.....	261

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Селянство постає одним із базисних факторів історії українських земель у межах Російської імперії. Воно становило основну масу населення України і багато в чому визначило своєрідність соціокультурних процесів упродовж означеного періоду. Саме «селянськість» України може стати ключем до розуміння багатьох явищ та процесів як у її минулому, так і в сьогоденні.

Селянство завжди привертало увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників, які вивчали різні грані його життєдіяльності. Проте вивчення селянства залишається актуальним, оскільки в рамках загального русла селянознавчих проблем постійно змінюється предмет дослідження. Сучасний стан розвитку історичного пізнання характеризується загальною переорієнтацією дослідницького мислення, переосмисленням історичних явищ і процесів, методів їх вивчення. Характерною тенденцією сучасного історичного пізнання є прагнення максимально досягнути «людський вимір» історії, увиразнити регіональні особливості, розглянути мікроісторичний рівень. Якщо історія селянства в соціально-економічному чи політичному аспекті, чи в соціокультурному плані на макроісторичному рівні вже давно стала предметом посиленої уваги дослідників, то регіональний аспект цієї проблеми продовжує залишатися незораним полем. Між тим, саме регіональні дослідження визначаються сучасними дослідниками одним з найбільш перспективних напрямів в історичній науці.

Визначення територіальних меж дослідження зумовлене тим, що означений регіон мав особливі риси історичного, політичного, культурного, релігійного розвитку, специфічні міжетнічні, міжконфесійні відносини, зазнав впливу регіональної політики царизму. Не останню роль зіграло і те, що інші суспільні стани тогочасного суспільства в межах даного регіону уже були предметом спеціальних досліджень. Так, професор І. Кривошея [398] на дисертаційному рівні дослідив дворянство Уманщини, професор Т. Кузнець [399] опублікувала монографічне дослідження про православне духовенство краю, а найчисленніший клас – селянство – продовжує перебувати за межами дослідницьких зацікавлень.

Отож, недостатня осмисленість проблематики в регіональному вимірі, наявність достатньої джерельної бази і наукове значення теми обумовлює її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Історико-регіональні

аспекти історії України» (Державний реєстраційний номер 0116U004805) кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Об'єктом дослідження є українське селянство імперського періоду в демографічних, економічних показниках та як соціокультурний феномен.

Предметом дослідження постає селянство Уманщини у соціальних вимірах та його суспільно-політична активність в умовах імперської політики Російського самодержавства.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1793-1917 рр. Вибір *нижньої* хронологічної межі зумовлений інкорпорацією Правобережної України Російською імперією, в тому числі земель історичної Уманщини у складі Уманського повіту Київської губернії. *Верхня* хронологічна межа пов'язана з крахом Російської імперії, що започаткував якісно нові зміни у становищі селянства.

Географічні межі дослідження охоплюють частину Правобережної України, яка згідно з тодішнім адміністративно-територіальним поділом визначена як Уманський повіт, який за величиною площі був третім, а за чисельністю населення – другим серед дванадцяти повітів Київської губернії.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі виявленого комплексу джерел та здобутків історіографії комплексно дослідити селянство повіту: скласти його демографічний портрет, показати соціально-економічне становище, динаміку суспільно-політичної активності.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких **завдань**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми, рівень і повноту забезпечення її джерельної бази;
- виразити демографічні показники селянства Уманського повіту (чисельність, питома вага, густота населення, майнова диференціація селянства) на тлі «загальноселянської» статистики Правобережної України;

- визначити освітній рівень селянства Уманщини та конкретизувати роль церковнопарафіяльних шкіл у поширенні грамотності;
- охарактеризувати селянські господарства Уманщини (майновий стан, параметри землеволодіння, традиційні сільськогосподарські заняття);
- показати динаміку суспільно-політичної активності селянства упродовж першої половини ХІХ ст.;
- простежити зміни в селянському середовищі, викликані перебігом селянської реформи 1861 р.;
- визначити характер селянського руху на Правобережжі на початку ХХ ст.

Наукова новизна даного дослідження визначається самою постановкою та розробкою цікавої теми, яка досі не вивчалася. У процесі її розробки на основі історіографії кількох періодів (імперська, радянська, українська сучасна та зарубіжна історіографія) та широкої джерельної бази було здійснено комплексний аналіз життєдіяльності найчисельнішого суспільного стану значного регіону, поведінка якого значною мірою визначала вектор розвитку краю.

Зокрема, *вперше*:

- введено до наукового обігу значну кількість нових документів, що відображають правове та соціально-економічне становище селянства означеного періоду;
- висвітлено динаміку чисельності та майнову диференціацію селянства Уманського повіту;
- досліджено рівень грамотності селянства Уманщини – найчисельнішої соціальної групи населення, найменш охопленої освітою;
- проаналізовано основні заняття та умови праці сільського населення регіону;
- з'ясовано параметри землеволодіння, розмір земельних наділів основної маси населення;
- увиразнено особливості селянських рухів, форм і методів боротьби сільських трударів Уманського повіту у досліджуваний період;

набули подальшого розвитку:

- систематизація джерельної бази, що дала змогу комплексно відтворити історію селянства досліджуваного регіону;
- відтворення особливостей реалізації реформи 1861 р. на Уманщині та Правобережжі загалом;
- вивчення історії українського суспільства наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.

Практичне значення дослідження. Основні положення дослідження та викладений у ньому фактичний матеріал доповнюють й поглиблюють знання з історії селянства Правобережної України. Матеріали дослідження стануть у нагоді при підготовці наукових статей, спецкурсів та факультативів з історії України для закладів вищої та середньої освіти, лекційних занять, навчально-методичних посібників. Зібраний та систематизований матеріал зможуть використовувати історики та краєзнавці, він значно доповнить джерельну базу регіональної історії і може бути використаний для подальших наукових досліджень.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й висновки дисертації обговорювалися і одержали позитивну оцінку на розширених засіданнях кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Основні положення та результати дослідження оприлюднювалися автором у виступах на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях, зокрема таких: П'яті Уманські краєзнавчі читання пам'яті В. А. Стефановича «Регіональні проблеми української історії та культури» (м. Умань, грудень 2011 р.); Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя (м. Умань, квітень 2012 р.); Історична пам'ять: суспільний феномен, поле громадської консолідації, перспективи досліджень (м. Умань, травень 2012 р.); Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у ХХІ ст. (м. Київ, квітень 2013 р.); Християнство у полі державно-церковних відносин: історія і сьогодення. До 1700-ліття проголошення Міланського едикту (м. Умань,

травень 2013 р.); Польсько-українські відносини в контексті європейської історії XVI-XXI століть (м. Умань, травень 2013 р.); Міжнародні, етносоціальні та регіональні чинники національної пам'яті (м. Умань, травень 2013 р.); Тарас Шевченко в національній пам'яті (присвячена 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка) (м. Умань, березень 2014 р.); Історія Уманщини в іменах (м. Умань, березень 2015 р.); Восьмі Уманські краєзнавчі читання (присвячені 400-річчю найдавнішої писемної згадки про Умань) (м. Умань, грудень 2015 р.); Історичні мідраші Північного Причорномор'я (м. Миколаїв, квітень 2018 р.); Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика (м. Умань, листопад 2018 р.); Соборність України як інтегральний чинник нації, держави, суспільства (м. Умань, квітень 2019 р.); Історія Уманщини в іменах (м. Умань, березень 2019 р.); Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі (м. Одеса, липень 2019 р.).

Публікації. Теоретичні узагальнення й фактичний матеріал, які містяться в дисертації, відображено в опублікованих автором 10 наукових працях, з яких 6 – у наукових фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному науковому виданні, 3 – у збірниках матеріалів і тез наукових доповідей, оприлюднених на міжнародних та всеукраїнських конференціях.

Обсяг і структура роботи відповідає поставленій меті та завданням дослідження. Дослідження складається з вступу, чотирьох розділів, поділених на 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (403 позиції), додатків (25 сторінок). Загальний обсяг роботи становить 285 сторінок, з них основного тексту – 195 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Історіографію українського селянства умовно можна поділити на такі групи: імперська, радянська, сучасна українська та зарубіжна. Одним із найвідоміших вітчизняних дослідників, що звертався до історії Правобережжя був М. Максимович [309], який на основі фольклорного матеріалу, широкою джерельної бази зробив значний внесок для майбутнього вивчення краю. Обстоюючи самотність української мови та історії, він своїм прикладом запалив багатьох однодумців на збирання й дослідження української минувшини. Дослідник з великою пошаною ставився до селян як носіїв неоціненного духовного скарбу, що накопичувався з покоління в покоління.

Цінним здобутком вітчизняного народознавства, скарбницею традиційних народних звичаїв, обрядів та селянського побуту є його праця «Дні та місяці українського селянина» [310]. Важливе місце в українській історіографії останньої третини ХІХ ст., зокрема, в аспекті з'ясування розвитку регіону в досліджуваний період, займають праці В. Антоновича [214], який створив підґрунтя для сучасної історичної науки. Дослідник проаналізував міжконфесійні відносини, економічне та правове становище селян, дійшовши висновку, що після інкорпорації України до складу Російської імперії, мешканці сіл потерпали від процесів соціального розшарування та опинилися під подвійним економічним тиском.

Для історіографії імперського періоду (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) характерним було висвітлення проблем територіально-адміністративного, соціально-економічного, етнографічного розвитку Правобережної України, зокрема й Уманського повіту як складової Київської губернії. Серед дослідників даного періоду були вихідці з різних станів, на світогляд яких могли впливати оточення, освіта, службове становище, науковий інтерес тощо. Друга половина ХІХ ст. в українській історії характеризується як виробничо-економічними зрушеннями, так і змінами самоусвідомлення. Каталізатором суспільної динаміки була реформа 1861 р., яка із соціально-економічними наслідками мала й вплив на еволюцію суспільно-політичної думки. Селянська тема мала й соціально-особистісне пояснення, пов'язане з біографіями М. Костомарова та Т. Шевченка, перший з яких був сином кріпачки, а другий – кріпаком.

Глибокий аналіз кризи феодално-кріпосницьких відносин міститься в працях видатного економіста та теоретика статистичної науки першої половини ХІХ ст. Д. Журавського [249], який працював у канцелярії київського губернатора І. Фундукля чиновником з особливих доручень і одночасно виконував обов'язки вченого секретаря комісії з опису губерній Київського навчального округу при Київському університеті. Д. Журавський висвітлював стан і перспективи розвитку основних галузей економіки Київської губернії, виокремлюючи серед головних причин повільного рівня розвитку промисловості

нерозвинутість внутрішнього ринку та зумовлену кріпосним ладом бідність українського народу. У фундаментальній праці «Статистическое описание Киевской губернии», виданій київським губернатором І. Фундуклеєм [376; 377], висвітлювалося географічне розташування та природні умови, що сприяли розвитку сільського господарства регіону. Автор узагальнив показники чисельності селянства та його соціальну структуру, форми земельної власності, кількість селянської землі тощо. Також ним зроблений приблизний підрахунок кількості поголів'я худоби по повітах Київської губернії, завдяки чому зримо простежується переважаюча роль вівчарства в Уманському повіті та й губернії загалом, а також в таблицях систематизовано залежність поголів'я худоби від кількості сінокісних земель в господарствах селян і т.д.

Багатий етнографічний матеріал з відомостями про традиції, житло, одяг, пам'ятки й старожитності селянського населення Київської губернії, ілюстрованими численними малюнками та доповненими народними переказами, прислів'ями та піснями, укладений етнографом французького походження, старшим лікарем Київських державних маєтностей, надвірним радником Де ля Флізом [243]. Автором відображені певні етнографічні відмінності на рівні повітів та й навіть сільських громад. А. Тройницький [371], аналізуючи зібрані центральним статистичним комітетом для 10-ї ревізії населення дані, узагальнив динаміку чисельності кріпосного селянства європейської частини Російської імперії та Сибіру. Автором представлені відомості, що увиразнюють наявність великого поміщицького землеволодіння на Правобережжі, зокрема в Київській губернії у другій половині XIX ст.

Географічне розташування населених пунктів Київської губернії із зазначенням історії сіл та містечок, чисельності населення, земельної власності тощо з'ясував Л. Похилевич [330; 331]. Автор перерахував населені пункти, причислені до Уманського округу військових поселень, зазначаючи чисельність в них як чоловічого так і жіночого населення, що є цінним для дослідження динаміки чисельності селянства у зазначений час, так як переважна більшість опрацьованих матеріалів стосувалися лише ревізького чоловічого населення.

М. Столпянський [355], приділяючи увагу території та географічному розташуванню губерній, шляхам сполучення, кліматичним показникам, подавав коротку інформацію по кожному з повітів досліджуваних територій, в тому числі й Уманському, описуючи основні заняття населення, його чисельність та соціальний склад. При вивченні соціально-економічного становища селянства Київської губернії важливими є дослідження Д. Воєйкова і В. Загоскіна [229]. Авторами здійснено огляд основних селянських занять, наведені статистичні відомості про обсяги сільськогосподарського виробництва з характеристикою умов праці, рутинної технології та застарілих знарядь праці сільських трударів. Порівнюючи урожайність ґрунтів губернії, автори дійшли висновку, що найбільш родючими були землі Уманського та Сквирського повітів Київської губернії.

Серед вчених ХІХ ст. популярним було видання ґрунтовних статистичних розвідок з найпродуктивніших галузей господарства в Російській імперії. Зокрема, П. Чубинський [381] як член Російського географічного товариства очолював наукову експедицію на Правобережжі і протягом двох років досліджував в тому числі й Київську губернію. Результатом дослідницької праці стало видання сімох томів (у 9-ти книгах) «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край», що відзначені золотими медалями Російського географічного товариства, Міжнародного географічного конгресу в Парижі та Уваровською премією Петербурзької Академії наук. Автором проведено масштабну роботу щодо вивчення ментальності місцевого населення, його чисельності, походження, побуту, звичаїв та традицій тощо.

У праці В. Мозгового [316] узагальнено статистичні дані про кількість землі у поміщицьких та селянських господарствах, вартість оренди земельних наділів, зокрема наголошувалося, що орендаторами в Київській губернії виступали, переважно, не селяни чи сільські громади, а здебільшого представники з інших соціальних верств – польські дворяни, шляхтичі, євреї. Ще однією особливістю землеволодіння автор називав те, що кількість поміщицької землі в Київській губернії переважала над селянською.

Про селянські виступи, форми та методи боротьби в Київській губернії, в тому числі і в Уманському повіті, згадувалося і в дослідженнях, присвячених селянству Російської імперії загалом, зокрема у праці В. Семевського [347]. М. Ясинським [391] на основі архівних матеріалів проаналізовано події 1855 р. на Київщині, конкретними прикладами показано розгортання селянського руху, його придушення та винесення покарань. В імперській історіографії селянських рухів у Київській губернії необхідно виділити працю І. Іконникова [254], який на основі широкої джерельної бази показав піднесення селянського руху в 1826-1827 рр., у тому числі і на Уманщині.

У праці Л. Личкова [303] аналізуються результати демографічного перепису 1897 р.: чисельність населення з поділом на міське та сільське, поділ за віковим показником, віросповіданням, сімейним станом, грамотністю і т.д. Одними з перших дослідників, що спробували узагальнити зміни, які відбувалися в селянському середовищі внаслідок реформ 60-70-х рр. XIX ст. були Ф. Воропонов [230], А. Лосицький [305], В. Голубєв [232]. Ринок та ціни на сільськогосподарську продукцію, участь в торгівлі поміщицьких та селянських господарств аналізуються у збірнику «Хлебная торговля в Киевской губернии» за редакцією І. Черниша [378]. Проблема забезпеченості та життєдіяльності селянських господарств Правобережної України висвітлюється у праці М. Рєви [338].

Важливим для вивчення динаміки чисельності селянства Уманського повіту є з'ясування масштабів переселенського руху на початку XX ст. А. Кауфман [267], аналізуючи процес освоєння нових земель, наголошував на особливостях переселенської політики Російської імперії до і після реформи 1861 р. У праці детально розглядаються причини переселенського руху та його вплив на селянське землеволодіння та господарство. Характеризуються умови життя переселенців, їх взаємовідносини з місцевим населенням, вказується на таке явище як бродяжництво та повернення переселенців. І. Ямзін [387], характеризуючи причини міграційних процесів, визначав їх економічний характер «в несоответствии доходности крестьянских земель потребностям

земледельческого хозяйства и затруднительности добывать себе заработок на стороне», розглядаючи малоземелля як невідповідність площі селянського господарства робочим рукам, що при низькому рівні сільськогосподарської техніки та економічної кон'юнктури переходить у кризу «особое состояние культуры». У праці П. Новосьолова [320] відображені параметри переселенського руху з другої половини ХІХ ст. і до першої половини 1913 р. Автором зазначені населені пункти з найменшими та найбільшими виходами, окреслені основні ареали освоєння нових територій, з'ясовано середній склад сімей переселенців тощо.

Узагальнюючи науковий доробок кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., можна зробити висновок, що тогочасні дослідники зосереджувалися здебільшого на систематизації статистичних даних, висвітленні подій та явищ без їх належного аналізу, вбачаючи головним своїм завданням, насамперед, збирання та накопичення емпіричного матеріалу. Однак, не зважаючи на деяку описовість напрацювань, вони є незамінними для розуміння сутності процесів, що відбувалися у Правобережній Україні впродовж досліджуваного періоду.

У радянський період (1920-80-ті рр.) цілий ряд тем було заборонено порушувати, натомість видавалися праці на замовлення, де обов'язково простежувалася лінія держави та боротьби з ворожими елементами, позбавляючи їх науковості й об'єктивності. Соціальне становище населення розглядалося тільки з класових позицій. Праці 1920-их рр. ХХ ст. характеризувалися перехідним періодом, дослідженням соціальних проблем у контексті вивчення колоніальної експлуатації України Російською імперією, а вже 1930-80-ті рр. відзначалися явною класовою ідеологією, розкриваючи, здебільшого, боротьбу селянства проти поміщиків і т.д. Поряд з цим, незважаючи на те, що здебільшого напрацювання радянських дослідників мають ідеологічне підґрунтя, вони є вагомим джерельним підмурівком для сучасних досліджень, адже висвітлювалися питання розвитку агрокультури та агротехніки, еволюції соціальних відносин в сільській місцевості, культурно-побутових умов життя селянства тощо. З'явилися роботи Д. Багалія [216], Е.

Сташевського [354], Д. Солов'я [352], у яких представлений матеріал про залежне становище селян, селянське землеволодіння, еволюцію феодальної ренти в українських губерніях тощо. В. Іванушкін [256; 257] розглядав передумови аграрного руху початку ХХ ст. на Київщині, розвиток страйкового та селянського рухів в регіоні, акцентуючи увагу на боротьбі за землю як споконвічну мрію селян. Дослідник соціально-економічної історії XVII-XIX ст. С. Шамрай [268] у дослідженні, присвяченому подіям Київської козащини 1855 р., визначав економічні причини масових селянських виступів, аналізував перебіг подій в повітах, що були найбільше охоплені заворушеннями, та реакцію влади на них.

Окремі аспекти соціально-економічного характеру висвітлено в працях П. Ляценка [307] та Ф. Ястребова [392]. Останній, зокрема, аналізуючи соціальне становище селян, форми й види ренти, зазначив, що на Правобережжі переважала панщинна форма експлуатації селян, обсяги якої з кожним десятиліттям зростали. Радянський дослідник А. Рашин [336], узагальнивши статистичні дослідження, простежував демографічні процеси в Російській імперії упродовж 1811-1913 рр., в тому числі й на українських землях.

Серед напрацювань радянського періоду особливе місце займають дослідження І. Гуржія [236; 237; 238; 239], який зробив вагомий внесок у вивчення соціально-економічної історії України. Монографія «Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст.», написана на основі ґрунтовного аналізу статистичних даних та із залученням широкого кола архівних джерел, висвітлює роль господарської діяльності українських земель в економіці Російської імперії. Автор розглядав становлення та розвиток промисловості, сільського господарства, транспортної системи, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, зокрема, питання зростання кількості ярмарків та їхнього товарного асортименту. Не оминув дослідник висвітлення проблеми жорстокої експлуатації селян, їх умов життя та праці, порівнюючи становище державних і поміщицьких селян в українських губерніях. Автор висвітлював події Київської

козаччини 1855 р. та «Походу у Таврію за волею» 1856 р., акцентуючи увагу на збройній боротьбі селянства.

У працях П. Зайончковського [250; 251] розглядалися сутність та реалізація реформи 1861 р. Автор значну увагу звертав на висвітлення регіонального аспекту проблеми, зокрема, детально характеризував порядок укладення та прийняття селянами уставних грамот в Київській губернії. Однією з ключових проблем пореформеного села він називав малоземелля.

Розмаїтістю використаного фактичного матеріалу відзначаються праці М. Лещенка [295; 296; 297; 298; 299; 300], М. Дружиніна [246], Д. Пойди [324; 325; 326], І. Ковальченка [275]. Так, І. Ковальченко, розглядаючи процес розшарування селян, головною причиною якого називав ступінь розвитку товарно-грошових відносин, зазначав, що характер розшарування селянства залежав від майнової і господарської нерівності. Д. Пойда проаналізував соціально-економічне становище селян Правобережної України, висвітлив кількісну характеристику селянського руху другої половини 60-90 рр. XIX ст., визначив головні етапи та форми селянської боротьби. У монографії М. Лещенка досліджуються соціально-економічні передумови, хід і результати реалізації Положення 1861 р., розмах і форми селянського руху 60-х років XIX ст. У праці відображено дані про розмір наділів, суму викупних платежів, кількість селянських виступів тощо. Також автору належить низка праць, що стосувалися революційних подій 1905-1907 рр., зокрема і в Правобережній Україні. За підрахунками М. Лещенка та І. Реви [337], страйки на Правобережжі становили 3/5 від усіх виступів. Зокрема, навесні 1905 р. страйки на Київщині були головною формою протесту, складаючи 93 % від загальної кількості селянських виступів, а в цілому за 1905 р. – 69 %. За підрахунками М. Лещенка, співвідношення активних страйків до пасивних можна представити як 4/5. Спочатку селяни зверталися до пасивного страйку і вже потім їхня боротьба набувала більш активних, наступальних форм. А. Буцик [224] характеризував селянські страйки як своєрідну форму бойкоту поміщика з метою покращення умов праці та підвищення платні або отримання поступок у користуванні

орендованою землею та пасовищами, а як максимум – можливість назавжди позбавитися влади землевласника. Проблемами аграрного розвитку Правобережної України в ХІХ – на початку ХХ ст. займалися Л. Мельник [311] та Л. Гайдай [231], які розглядали, зокрема, окремі аспекти капіталістичних перетворень селянських господарств.

Результати кропіткої праці у фондах архівів та музеїв краєзнавця Уманщини Г. Храбана [379] опубліковано в періодичній пресі, наукових фахових виданнях, частина у рукописному вигляді залишилася в особистому фонді, що зберігається в Державному архіві Черкаської області. Науковий доробок Г. Храбана є важливим для висвітлення перебігу революційних подій 1905-1907 рр. та особливостей впровадження Столипінської аграрної реформи на Уманщині. У статті «До 60-річчя боротьби селян Уманщини із столипінською реформою» дослідник доводив, що значна частина селян, а насамперед найбільш бідні, з побоюванням сприймали майбутні зміни, що, на їх думку, мали вкрай погіршити життя.

Своєрідним синтетичним підсумком історичної науки радянського періоду можна вважати такі багатотомні видання: «Історія СРСР» у 12 т. [255], «Історія селянства Української РСР» у 2 т. [260], «Історія міст і сіл Української РСР» у 26 т. [259] та 8-томна «Історія Української РСР» [262], у яких, з урахуванням тогочасної методології, висвітлювалися проблеми соціально-економічного та демографічного характеру досліджуваного періоду, відзначалися гостре селянське малоземелля, швидкі темпи зростання чисельності міського населення, збільшення питомої ваги вільнонайманої праці попри стійкість поміщицького землеволодіння і т. д. Загалом, науковий доробок дослідників радянського періоду, не зважаючи на заангажованість, містить конкретно-історичний матеріал, інформативність якого не втратила значення й сьогодні.

З проголошенням незалежності України розпочався новий етап в історії української історичної науки (1990-ті рр. – до сьогодні). Відсутність обмежень та регламентацій, притаманних попередній епосі, дозволила урізноманітнити підходи до вивчення минулого, залучити методологічні напрацювання та кращі

досягнення зарубіжної історіографії. На матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. історію підприємництва в Україні досліджувала Т. Лазанська [293; 294], яка розглянула соціально-економічне і правове становище різних категорій сільського населення, висвітлювала проблеми формування промислової буржуазії в Україні, у тому числі і в Київській губернії.

Важливе значення для зміни методологічних підходів сучасної історичної науки, перегляду напрямів досліджень мають праці О. Реєнта [339; 340; 341; 342; 343]. Вченим розглядаються політико-правові, національно-культурні, соціально-економічні сторінки життя українського народу. О. Реєнт наголошує на тому, що, аналізуючи процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX ст., слід враховувати їх особливості в різних регіонах України, тому й висновки по кожному аспекту реформи 1861 р. слід робити на підставі детального вивчення ситуації у кожному з них. Історик наголошує, що скасування кріпосного права здійснювалося урядом насамперед в інтересах держави, адже для того, щоб повернути втрачені позиції після поразки у Кримській війні потрібна була сучасна промисловість, яка потребувала ринку вільнонайманої праці, ринку, який сприяв би залученню іноземних капіталів. Проте на шляху до таких перетворень стояла кріпосна залежність майже половини населення країни. Щодо наслідків впровадження Столипінської аграрної реформи, то О. Реєнт зазначає, що на регіональному рівні з'являються праці, які надмірно ідеалізують її результати. Крім того, на думку історика, сучасні дослідники обходять питання якості справи, адже однією тільки зміною форми землеволодіння домогтися радикальних зрушень у сільському господарстві було неможливо.

Вагомий внесок у розробку питань функціонування поміщицьких господарств зробила Н. Темірова [367; 368], яка, до того ж, розглядала становище селянства та взаємовідносини між станами. Автор висвітлювала економічні зв'язки поміщиків і селян, використання їхньої сили в дворянських маєтках. Вплив мирових посередників на життя селян Правобережної України у другій половині XIX ст. досліджував С. Набока [400]. На його думку, саме цей

інститут імперської влади на місцях відіграв вирішальну роль в процесі змін, викликаних реформою 1861 р., сприяв проведенню аграрних перетворень та становленню селянського самоврядування. Досліджуючи взаємовідносини селянства та мирових посередників, В. Бартків [393] вважає, що вони значною мірою залежали від особистих якостей останніх. Законодавче регулювання поземельної власності селян на Правобережжі досліджував С. Борисевич [223]. Він звертає увагу на відмінності краю від інших регіонів імперії, які докорінно впливали не тільки на економічні, а на соціально-психологічні особливості місцевого селянина.

«Історія українського селянства» у 2-х томах [261] узагальнила дослідницьку роботу, що здійснювалася в останні десятиліття у зазначеній проблематиці. Автори видання висвітлили політику російського уряду щодо селянства, соціально-економічне становище сільського населення України в першій половині XIX ст., селянські рухи та культуру українського села. В. Шевченко [384] та М. Якименко [386] активно розробляють питання, пов'язані із землеволодінням та землекористуванням в Україні. Питання розвитку Київської губернії є сферою наукових пошуків М. Казьмирчук [264; 265], яка, залучивши широку джерельну базу, комплексно дослідила тенденції та особливості соціально-економічного розвитку губернії, висвітлила соціальну структуру, економічно-правові основи та соціокультурний розвиток краю.

У монографії О. Гуржія та В. Орлика [240] розглядаються проблеми історії оподаткування сільського населення України у XVII – середині XIX ст., висвітлюються процеси структуризації та еволюції різних груп сільських мешканців у взаємозв'язку з їхніми фіскальними зобов'язаннями. Про поширення російських форм господарювання, еволюцію основних галузей сільського господарства, форми землекористування та землеволодіння, реконструкцію суспільного життя в правобережних губерніях, у тому числі і в Київській, йдеться в працях В. Молчанова [317], В. Ігнатенка [258], О. Лобко [304], О. Крижановської [283], Я. Красовського [397], Л. Губицького [234], Л. Ярославської [389; 390], А. Криськова [284; 285], А. Черепанова [403]. Зокрема,

В. Ігнатенко спробував простежити вплив ролі селянства на еволюцію української суспільно-політичної думки другої половини ХІХ ст. Дослідження Я. Красовського стосується становища пореформеного подільського селянина, утвердження його нового соціального статусу, участі у створенні органів сільського управління, об'єднання сільських громад та стану народної школи після реформи 1861 р. А. Крисков дослідив особливості дворянського, церковного, селянського землеволодіння та землеустрою на Правобережній Україні, у тому числі і в Київській губернії у дореформенний період. А. Черепанов розглянув адміністративно-правове становище Київської губернії, участь різних станів в її управлінні, охарактеризував основні соціально-професійні групи населення, етнорелігійні трансформації в регіоні.

Монографія О. Михайлюка [313; 315], присвячена комплексному дослідженню змін, що відбулися в селянському середовищі в період модернізаційних та революційних перетворень перших десятиліть ХХ ст. Автор досліджує спосіб життя селян, їх світосприйняття, господарчу діяльність, соціальні відносини, правові основи ставлення до інших соціальних верств та до влади. Автором відображено зміни в світогляді та поведінці селян, що відбувалися під впливом модернізаційних та революційних перетворень, проаналізовано вплив селянства на розвиток політичної ситуації. В. Соколов [350] розглянув відносини влади та селянської громади через призму діяльності військово-судових установ на прикладі Київського військово-окружного суду, як елементів каральної системи в період революції 1905-1907 рр. Детальний історіографічний огляд страйкового руху українського селянства на початку ХХ ст. здійснив Д. Кудінов [286; 287]. Ю. Магась-Демида [308] розглядала зміну ставлення хліборобів Наддніпрянської України до влади у 1905 – лютому 1917 рр.

На регіональному рівні вагомий внесок у дослідження селянської спільноти зробили представники наукової школи професора А. Морозова, сформованої на межі 80 - 90-х рр. ХХ ст. У полі її уваги перебуває вивчення широкого кола питань, що стосуються аграрної історії України, розвитку товарно-грошових

відносин на селі. З 2000 року при Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького спільно з Інститутом історії НАН України розпочав роботу Науково-дослідний інститут селянства. Довкола Інституту сформувалося широке коло дослідників селянствознавчих проблем, які об'єднані громадською науковою організацією «Наукове товариство істориків-аграрників». Спільно з ними виконано значний обсяг наукових досліджень у контексті держбюджетної теми «Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства». Отримані результати оприлюднюються на щорічних аграрних симпозиумах і друкуються у фаховому виданні «Український селянин». Зокрема, Ю. Присяжнюк та Л. Горенко [335] аналізують забезпеченість селянських господарств землею, ціни на землю, ефективність роботи кредитно-фінансових установ та загальний розмір податків та виплат у другій половині XIX – на початку XX ст. Ю. Присяжнюк [332; 333; 334] розглядає еволюцію соціального становища селянства Правобережжя, аналізує рівень та зміни добробуту селян, досліджує особливості створення та трансформацію органів управління, їх роль у житті простого люду. Посилаючись на методологічні принципи «школи Анналів», автор реалізує мету здійснення якісно нового погляду на минуле українського селянства XIX – початку XX ст. У монографії Ю. Присяжнюк сформулював ідею соціоментальної історії. Окремо зупиняючись на «соціальній історії селянської культури» періоду проведення Столипінської аграрної реформи, дослідник намагався відійти від практики дослідження «людини в історії» через політику чи окремі інституції й спробував зрозуміти феномен селянства шляхом з'ясування чи принаймні врахування всіх сторін його суспільного життя. А. Касян [396], досліджуючи волосне управління на Правобережжі в пореформений період, наголошує, що селяни не ототожнювали його з традиційним самоврядним досвідом. Вони ладні були швидше вірити своїм односельцям, які говорили їм банальні речі, а ніж волосному старшині. Селяни вірили в «доброго царя» як вищу справедливість, а всі свої біди перекладали на найближчих начальників та збірний образ – «панів».

Відносно напрацювань, що стосувалися історії Уманщини у різних часових проміжках, то з часів підготовки матеріалу до «Історії міст і сіл Української РСР» [259] найбільш оціненою подією стала підготовка колективом науковців монографії «Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття)» [319]. Вона є комплексним дослідженням соціально-економічного та культурного життя населення краю.

Вагомий внесок у вивчення населення Уманського повіту Київської губернії впродовж ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. зробила Т. Кузнець [288; 289; 290; 291; 292]. У її дослідженні «Населення Уманщини ХІХ – початку ХХ століття» з'ясовується чисельність, національний та соціальний склад, освітній рівень, розподіл за головними групами занять мешканців значного регіону Правобережжя. Головну увагу приділено аналізу матеріалів демографічного перепису 1897 р. та трьох переписів початку ХХ ст.: 1917, 1920, 1923 рр. Праця Т. Кузнець «До історії освіти на Уманщині (ХVІІІ – початку ХХ століття)» – це спроба висвітлити історію освіти великого регіону Правобережної України – Уманщини, однак з'ясування рівня грамотності селянства автор за мету не ставила. Дослідниця розглядала і питання реалізації реформи в Уманському повіті, відобразивши особливості впровадження Положення 1861 р. в Київській губернії. Зокрема увиразнена позиція православного духовенства в загальному руслі схвалення дій уряду. В. Сокирська [351], досліджуючи особливості впровадження Столипінської аграрної реформи в науковому доробку Г. Храбана, зазначає, що краєзнавець у своїх дослідженнях робить висновок про те, що на Уманщині реформа мала лише частковий успіх. Вона відкрила широкі можливості для підприємливих селян, однак при цьому зросло і число бідняків. Цілий ряд публікацій Ю. Бодрова [220; 221; 222] теж присвячені історії Уманського повіту та м. Умань у ХІХ – на початку ХХ ст. Розвиток повітового міста в ХVІІ – початку ХХ ст., зокрема, і його соціально-економічний аспект досліджував С. Васільєв [226; 395]. І. Кривошея [327; 328] висвітлює перебіг польських повстань 1830-1831 рр. та 1863-1864 рр. на Правобережжі. Значну увагу ним приділено діям російської влади, спрямованим на зменшення ролі

місцевої шляхти в соціально-економічному та суспільно-політичному житті регіону. Питання впровадження Столипінської реформи в Київській губернії та, як наслідок, зростання переселенського руху на початку ХХ ст. досліджує З. Священко [345; 346]. Н. Тацієнко [356; 357; 358; 359; 360; 361; 362; 363; 364; 365] аналізує дані демографічної та соціально-економічної статистики найчисельнішого суспільного стану досліджуваного періоду та висвітлює перебіг селянських заворушень в Уманському повіті та їх наслідки. У її публікаціях підтвержені загальні тенденції характеристики селянського населення як українського за національним складом і найменш охопленого системою освіти Російської імперії. Але комплексного вивчення становища селянства наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. на регіональному рівні, у межах Уманського повіту, ще не було, що й зумовило актуальність дисертаційного дослідження.

Із зарубіжної історіографії варто відзначити дослідження Г. Миронова [225], одним з напрямів якого стало вивчення відносин влади і селянства. Висвітлюючи історію селянства Правобережної України, неможливо уникнути звернення до напрацювань французького вченого Д. Бовуа [218; 219]. Особливо цінним аспектом його робіт є погляд з боку незаангажованого спостерігача. Соціальні відносини в регіоні для нього невіддільні від відносин міжнаціональних. Французький історик вказує на нездатність влади унормувати відносини між поміщиками та українським селянством, а з іншого боку, на те, що поляки й росіяни однаково вважали українців людьми нижчого сорту.

У двотомній праці Б. Миронова [312] соціальна історія Росії викладена в ракурсі багатоформатної суспільної модернізації країни. Загалом, хоч соціальна складова України мала свої вектори історичного, економічного й культурного розвитку, праця Б. Миронова сприяла глибшому розумінню соціального розвитку регіону. Російський економіст Г. Шмельов [385], розглядаючи аграрну політику та аграрні відносини в Росії в ХХ ст., спробував дати оцінку столипінському реформуванню, виділяючи позитивні його наслідки, які, на думку вченого, тривалий час ігнорувалися та оминалися в сучасній історіографії.

На початку 1990-х років накопичена інформації щодо селянської революції початку ХХ ст. трансформувалась в концептуальне її осмислення. Російським істориком-аграрником В. Даниловим [241; 242] було розроблено концепцію селянської революції 1902-1922 рр. Вперше ідеї «селянської революції» він висловив у доповіді «Аграрні реформи та аграрна революція в Росії» в Колумбійському університеті у листопаді 1991 р. У 1992 р. концепцію В. Данилова підтримав британський дослідник історії російського селянства, один із засновників західного селянознавства – Т. Шанін [383]. У процесі реалізації наукового проекту «Селянська революція в Росії» російськими дослідниками у 1993-2006 рр. було опубліковано п'ять збірників документів з історії селянського руху на території європейської Росії та України в 1917-1922 рр. Критерієм визначення «селянської революції» для В. Данилова та Т. Шаніна був новий і несподіваний радикалізм селянських настроїв, вимог і форм боротьби. Сила і масштаби селянського руху значно зросли, а форми боротьби набрали крайнього характеру – набули поширення підпали маєтків і захоплення земель. Історики Черкаського Інституту селянства, що продовжують розробляти концепцію В. Данилова з урахуванням української специфіки (С. Корновенко [278; 279; 280; 281], І. Фареній [374; 375], Н. Ковальова [273; 274] та інші) стверджують, що селянську революцію не варто зводити лише до захисної реакції селянства на модернізацію, вона стала реакцією й на «тупцювання» на місці тогочасного російського імперського соціокультурного середовища, насамперед щодо вирішення аграрного питання та суб'єктивізації селянства як частини суспільства. Інших спеціальних розвідок про розвиток Київської губернії і Уманського повіту як її складової, в зарубіжній історіографії не виявлено. Можна виділити лише загальні й популярні роботи іноземних дослідників про соціально-правовий, культурний розвиток Російської імперії, насамперед праці Р. Пайпса [322], А. Капелера [266], Дж. Біллінгтона [217].

Отже, аналіз історіографії засвідчує, що селянська проблематика залишається однією з актуальних у дослідженнях істориків. З'ясовано, що в українській історичній науці селянство вивчалось передусім у соціально-

економічному аспекті. Особлива увага приділялася висвітленню динаміки селянських виступів, однак їх регіональний аспект досліджувався лише частково. А так як регіональний зріз української історії є найменш вивченим, то науковий інтерес до нього є цілком закономірним. Історія селянства Уманського повіту – одного з найбільших та найчисельніших в Київській губернії – ще не була темою спеціального дослідження, тому у вказаних напрацюваннях знайшли висвітлення лише окремі аспекти досліджуваної проблеми.

1.2 Джерельна база дослідження

Джерельну базу дисертації складає комплекс архівних та опублікованих матеріалів. Серед опублікованих джерел найбільші групи складають документальні (законодавчі й нормативно-правові акти, діловодні документи), статистичні, довідкові та періодичні видання.

Найбільшу цінність та основу джерельної бази дослідження становлять матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Київ, де зберігаються документи об'ємного 442 фонду – «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора», що охоплює період 1796-1916 рр. і містить значну кількість справ про соціальні процеси в Уманському повіті. Слід виділити достатньо великий масив документів, що стосувалися земельних суперечок селян Уманського повіту з поміщицькими економіями, сільськими громадами, односельчанами, родичами, що підкреслює проблему малоземелля в регіоні. Не менш значними за кількістю і значенням є справи про жорстокі покарання, побиття, знущання поміщиків, економів, посесорів над безправним селянством повіту. Тому у фонді відклалися звернення поміщиків про повернення селян-втікачів, відомості про стихійні втечі як форми соціального протесту. Дані про чисельність населення, земельні наділи, поголів'я худоби у селянських та поміщицьких господарствах Уманського

повіту у першій половині ХІХ ст. містяться у справах про конфіскацію маєтків учасників польського повстання 1830-1831 рр.

Окремою категорією документів є звіти київського губернатора імператору у різні часові проміжки, де подавалися такі статистичні дані: огляди показників народжуваності та смертності населення, розмір податків та повинностей, прибутків і видатків, відомості про народну освіту, кількість міських і сільських шкіл та їх учнів, дані щодо врожайності та основні сільськогосподарські показники. Частину матеріалів становлять різного роду скарги, доповідні, кримінальні справи, у яких, як правило, наявні офіційні документи проведених розслідувань.

Ще однією і не менш важливою групою справ є відомості про надзвичайні ситуації в повітах Київської губернії, в яких систематизовано інформацію переважно за півріччя або ж іноді за роками [27; 28; 29; 53; 59; 60; 61; 99]. У таких справах міститься інформація щодо повсякденного життя мешканців Уманського повіту, а саме про рівень пожежної ситуації в повіті, кількість підпалів, вбивств, нещасних випадків, стихійних явищ, крадіжок тощо.

Особливий інтерес становлять справи ф. 533 «Київський військовий губернатор». Зокрема, значний відсоток документів стосується придушення селянських виступів в Уманському повіті за допомогою військових команд. У ньому також відклався цінний матеріал щодо економічного розвитку краю, а саме: відомості про ціни на хліб та інші продукти харчування, проведення ярмарок і т.д.

Про побиття селянами поміщиків, відмову мешканців с. Підвисокого протягом декількох років виконувати покладені на них обов'язки та виступи селян на Уманщині під проводом О. Семенова стало відомо з архівних справ ф. 485 «Київська палата кримінального суду», ф. 486 «Київська палата цивільного суду» та ф. 533 «Київський військовий губернатор» [82; 86; 91; 92; 102; 103; 111]. Інформацію про релігійність українського селянина, його відносини із священником, а також про роль духовенства у процесі впровадження Положення 1861 р. почерпнуто із ф. 127 «Київська духовна консисторія» [1; 2; 3; 5].

Важливі матеріали для висвітлення окресленої теми містяться у фондах 274 – «Київське губернське жандармське управління», 301 – «Жандармські установи Подільської губернії», 315 – «Канцелярія військового прокурора Київського військово-окружного суду», 317 – «Прокурор Київської судової палати», 445 – «Управління військових поселень Київської та Подільської губерній», 484 – «Київський головний суд», 486 – «Київська палата цивільного суду», 493 – «Київський удільний округ Головного управління уділів Міністерства імператорського двору і уділів», 707 – «Канцелярія попечителя Київського навчального округу». Загалом у дисертації використано матеріали 13 фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, до того ж переважна більшість справ введена в науковий обіг вперше.

Увиразнити та висвітлити завдання дисертаційного дослідження допомогли матеріали Державного архіву Київської області, які містяться у таких фондах: 2 – «Канцелярія Київського цивільного губернатора», 11 – «Київський губернський інвентарний комітет», 276 – «Київська єпархіальна училищна рада», 280 – «Київська казенна палата», 384 – «Київська губернська комісія першого загального перепису населення у 1897 р.». Опрацьовані матеріали дозволили доповнити дані про чисельність населення Уманського повіту, його соціальну приналежність, земельну власність тощо. Важливими є матеріали про освітній рівень сільського населення повіту, які почерпнуто з звітів про стан і кількість шкіл в регіоні, чисельність учнів і т.д [115; 116; 117]. Також було знайдено матеріали, що доповнили інформацію про причини масового селянського руху в першій половині XIX ст. в с. Підвисоке Уманського повіту, а також про непоодинокі випадки жорстокої експлуатації кріпосного населення та, як наслідок, втечі селян у пошуках кращої долі [113; 114; 118; 119; 120; 121; 122].

Уведені до наукового обігу матеріали з фондів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського дали можливість уточнити різноманітні статистичні дані досліджуваного періоду, зокрема, такі як чисельність населення, кількість надільної землі, вартість її оренди, ціни на основні споживчі товари, діяльність базарів та торгів в Уманському повіті тощо.

Серед опублікованих джерел найбільш затребуваним для підготовки дисертації було Повне зібрання законів Російської імперії [128; 129; 130; 131; 132; 133; 134; 135; 136; 137; 139; 140; 146], яке містить законодавчі акти, що регламентували відносини державного, адміністративного характеру, а також цивільного і кримінального права. До першого видання Повного зібрання законів Російської імперії, яке нараховує 45 томів у 48 книгах, увійшли закони з 1649 р. до 1825 р. До другого видання, яке складається з 55 томів у 125 книгах були включені законодавчі акти з 1825 по 1881 рр. Третє видання включає більш ніж 40 тис. законодавчих актів, прийнятих в період з 1 березня 1881 р. до кінця 1913 р. (33 томи). З усього комплексу документів в основу джерельної бази покладені такі: «Загальне Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності», «Місцеве Положення про поземельний устрій селян, що проживали на поміщицьких землях в Київській, Подільській та Волинській губерніях», «Про пониження викупних платежів за землі, що відійшли у власність селян Південно-Західного краю», «Про селянські фруктові сади в поміщицьких лісах Південно-Західного краю» і т.д. Вивчення даних документів дозволило з'ясувати правовий статус селян після 19 лютого 1861 р. та простежити зміни, що відбулися в їх становищі.

Серед опублікованих видань статистичного характеру цінним джерелом є «Памятные книжки Киевской губернии...» [147; 148; 149; 150; 151; 152; 153; 154; 155; 156; 157; 158; 159; 160; 161; 162; 163; 164; 165; 166] та «Адрес-календари Киевской губернии...» [123; 173; 174] – офіційні довідкові видання Київського губернського статистичного комітету, що дозволяють отримати відомості про чисельність, категорії і заняття сільських жителів, дані економічного характеру, побутового життя селян тощо. Видання дають можливість простежити щорічні зміни в Уманському повіті та Київській губернії й систематизувати інформацію. Ще одним важливим джерелом статистичного характеру є матеріали Першого всеросійського перепису населення 1897 р. Зведені у томі «Киевская губерния» [168] вони дали можливість підрахувати чисельність сільського населення, простежити його соціальний склад, з'ясувати освітній рівень сільських та

міських жителів, сімейний стан, основні види занять сільських мешканців тощо. Тобто, в комплексі проаналізовані дані дали можливість скласти загальні уявлення про становище тогочасного суспільства, а саме основної його верстви – українського селянства. І хоча в ході здійснення перепису не вдалося уникнути багатьох помилок та неточностей, все ж його результати мають великий науковий інтерес для вивчення української історії в цілому та окремих регіонів зокрема.

До опублікованих документальних збірок відноситься праця Е. Мороховця [142; 143], у якій зібрані звіти III відділення власної імператорської канцелярії і корпусу жандармів за 1827-1869 рр. Звіти та доповіді Уманського повітового земського засідання містять інформацію про розміри земельних угідь по волостях повіту на 1912 р., передачу коштів уманському земству, транспортне сполучення тощо. Видання «Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях» [125] вміщує загальний огляд губерній, статистичні нариси про промисловість, торгівлю, ринки збуту, шляхи сполучення, кооперацію, що детально характеризувало економічне життя Правобережної України на початку ХХ ст. Умови інвентарної реформи 1847-1848 рр. для Київської губернії були видані комісією для складання положень про селян, де містилися відомості про кількість землі по повітах губернії у піших та тяглих селян [141].

Інтерес до селянського руху на українських землях зумовив видання трьох збірників документів і матеріалів, перший з яких охопив джерела з середини XVIII – до першої чверті XIX ст. [178], другий – від першої чверті – до середини XIX ст. [176], а третій – період 1850-1861 рр. [177]. Опубліковані комплекси документів дають можливість простежити еволюцію протестних настроїв та форм боротьби найчисельнішої верстви населення – від скарг та втеч до активних дій. У дисертації використано низку збірників документів, виданих Центральним державним історичним архівом УРСР у м. Києві, що присвячені революційним подіям 1905-1907 рр. в Україні [169; 170; 171; 172]. Значна

кількість документів стосується саме селянського руху, боротьби селян з поміщиками за землю, зокрема, і в Уманському повіті.

Важливе значення для вивчення становища правобережного селянства в роки Першої світової війни має збірник документів «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. Мовою документів і свідчень» [124]. Український контекст Першої світової війни тут відображено крізь призму міжнародного дипломатичного листування, стратегічних і оперативних документів армійського командування, зведень спецорганів, матеріалів діловодства різних установ та організацій, статистичних даних, спогадів і приватного листування офіцерів, рядових солдатів, пересічних жителів прифронтової зони й тилу. Інформативним є збірник документів «Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914 г. – февраль 1917 г.» [145], у який увійшло 253 документи: циркуляри міністра внутрішніх справ, звіти і донесення губернаторів, начальників жандармських управлінь і нижчих поліцейських чинів, матеріали прокурорського нагляду, що знаходяться на зберіганні в центральних і обласних архівах. Для дисертаційного дослідження з цих видань почерпнуто матеріали про загострення протестних настроїв в Уманському повіті, спричиненого дорожнечею товарів та спекуляцією.

Важливу групу джерел, використаних для даного дослідження становлять періодичні видання. Найперше – це щомісячний історико-етнографічний та літературний часопис «Киевская старина» [203; 206]. Цінну інформацію про розгортання селянського виступу на Уманщині у 1826 р. та про солдата О. Семенова як його організатора, про події Київської козаччини 1855 р. почерпнуто зі сторінок цього видання. А також на сторінках часопису знаходимо інформацію про конфіскацію маєтків в О. Потоцького за участь в польському повстанні 1830-1831 рр. із зазначенням чисельності населення, яке переходило в підпорядкування військового відомства. Важливим джерелом для вивчення революційних подій 1905-1907 рр. та впровадження Столипінської аграрної реформи в Уманському повіті є газета «Кивлянин» [182; 183; 184; 194; 195; 198; 199; 200; 201; 202; 207; 208; 209; 210; 211]. Саме на сторінках цього видання

міститься інформація про те, що Київська губернія за розміром селянського землеволодіння на душу населення займала одне з останніх місць в Російській імперії. Про масштаби селянського малоземелля на початку ХХ ст. зазначалося також і в щоденному українському періодичному виданні «Рада» [204]. У газеті «Киевлянин» також публікувалися відомості про виступи з вимогами підвищення заробітної плати, крадіжки поміщицького майна, підпали магазинів та приміщень економій, псування сільськогосподарського реманенту, відсторонення від роботи найманих робітників із сусідніх сіл, потрави посівів на поміщицьких полях у таких уманських селах: Рижавка, Шукайвода, Дубова, Гордашівка, Гродзеве, Чорна Кам'янка, Коржова, Глибочок, Романівка, Христинівка, Городниця, Антонівка, Синиця, Юрківка, Кузьмина Гребля, Осітна, Шукайвода, Черповоди, Сичівка, Новоселиця. Також наголошувалося, що в селах та містечках зростає кількість прокламаційної літератури серед населення із закликами до відстоювання своїх прав і свобод.

Про взаємини мирян з духовенством, роль Православної церкви у впровадженні реформи 1861 р., освітню діяльність священників, створення шкіл для селянських дітей інформація почерпувалася зі шпальт «Киевских епархиальных ведомостей» [185; 186; 188; 189; 190; 191; 192; 196; 197; 205; 212; 213]. У процесі підготовки дисертації опрацьовувалися матеріали, вміщені на сторінках «Руководства для сельских пастырей» [193], «Провинциального голоса» [187].

Одним із сегментів джерельної бази дисертації є мемуарна література, зокрема, щоденник відомого в Уманському повіті адвоката по селянських справах, громадського діяча П. Курінного [180]. Науковий інтерес становить інформація щодо освітньої діяльності священників, роботи церковно-парафіяльних шкіл на Уманщині, земельних суперечок, селянських виступів на початку ХХ ст.

Таким чином, залучена джерельна база була достатньою для висвітлення становища основної маси населення значного регіону українських земель наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. Вона дозволила в процесі підготовки

дисертаційного дослідження вперше виявити і ввести до наукового обігу низку нових документів і матеріалів, що дало змогу реконструювати умови та спосіб життя селянства Уманського повіту, дослідити його соціально-економічне становище, динаміку чисельності, рівень освіченості, суспільну активність тощо. Проаналізовані матеріали складають комплекс архівних та опублікованих матеріалів. Серед опублікованих джерел помітне місце займають матеріали статистичного характеру та періодичні видання. Залучені й опрацьовані джерела дозволили вирішити основні завдання дисертації.

1.3 Методологія дослідження

Селянська проблематика залишається однією з актуальних в історичній науці, не зважаючи на її потужну історіографію. Проте, в умовах розбудови української державності закономірним є інтерес до історичного досвіду, соціальної структури населення українських земель за умов бездержавності та національного гноблення. Тим більше коли йдеться про найчисельніший суспільний стан тогочасного суспільства – селянство. Саме воно найбільше потерпало від економічного гніту, піддавалося експлуатації та визиску російського самодержавства і саме воно в умовах національного гноблення та політики зросійщення зберігало українськість, українську культуру та національну ідентичність. На сучасному етапі розвитку історичного пізнання відбувається переорієнтація дослідницького мислення, переосмислення історичних явищ та процесів, методів їх вивчення. А так як історія селянства на макроісторичному рівні вже давно стала предметом посиленої уваги дослідників, то її регіональний аспект є одним з найбільш перспективних напрямів історичної науки. Адже саме локальні дослідження дають можливість вирізнити регіональні особливості, як, врешті, й підтвердити загальні тенденції.

У дисертаційному дослідженні здійснено спробу показати становище селянства Уманського повіту наприкінці XVIII – на початку XX ст. не

ізолювано, а в контексті динамічного розвитку Правобережної України. Теоретико-методологічну основу становить сукупність наукових підходів, принципів і методів пізнання, що визначають специфіку власне історичного дослідження в контексті наукового пошуку та взаємозв'язку історії із сучасністю та соціальними функціями. Усі складові дисертації базуються на загальнонаукових універсальних принципах об'єктивності, науковості, історизму, системності, структурності, плюралізму, детермінізму та ін., використання яких спрямоване на об'єктивне, усестороннє висвітлення подій, фактів та явищ. Принцип історизму є одним з головних і вимагає від дослідника вивчення історичних подій та їх оцінювання на основі моральних цінностей і понять відповідного часового проміжку, а не сьогодення. Для оцінювання змін, що відбувалися в селянському середовищі наприкінці XVIII – на початку XX ст. залучено принцип об'єктивності, що передбачає використання лише достовірної, перевіреної інформації, залучення неупереджених суджень незалежних від світоглядних та суспільно-політичних поглядів дослідника з метою уникнення будь-яких елементів заідеологізованості та політичної кон'юнктури. Принцип науковості передбачає використання відповідного понятійного апарату, цитування джерел, формування передбаченої вимогами до наукових праць структури роботи. Принцип системності орієнтується на висвітлення цілісності об'єкта та відображення всього спектра поглядів на проблему. Керуючись даним принципом здійснено спробу прослідкувати динаміку розвитку селянства Уманського повіту як окремої верстви суспільства з характерними їй регіональними особливостями і, водночас, як складову частину сільського населення Київської губернії та Правобережної України загалом. Дослідження питання суспільно-політичної активності селянства Уманщини в досліджуваний період засвідчує, що вона не була сталою, а перебувала в постійній динаміці під впливом різного роду подразників. Важливим методологічним принципом у цьому контексті є принцип розвитку. Важливим для неупередженого викладу матеріалу є принцип плюралізму, який передбачає багатогранність та універсальність наукового пізнання. Використання принципу

репрезентативності дало змогу нагромадити достатню кількість матеріалу і водночас уникнути залучення другорядної й малозначущої інформації. В дослідженні використовується й принцип соціального підходу, що полягає в оцінці змін у складі селянства регіону наприкінці XVIII – на початку XX ст. Принцип усебічності тісно пов'язаний із попередніми принципами і передбачає якомога повніший аналіз обраної проблеми, надає змогу розглядати становище селянства Уманського повіту у різноманітних напрямках: соціальному, правовому, соціокультурному, оскільки історичний поступ одного з найбільших повітів Київської губернії – Уманського – складався з багатьох компонентів і впливав на загальний розвиток губернії та Правобережжя загалом. У науковому дослідженні всі його складові перебувають у діалектичному поєднанні, взаємозв'язку, доповнюють один одного, що безперечно дозволяє забезпечити об'єктивність та реальність пізнавального процесу.

Підхід визначає основний шлях вирішення поставленого досліджуваного завдання. В основу дисертації покладено історичний, цивілізаційний, модернізаційний, регіональний, комплексний та інтегральний (системний) підходи. Цивілізаційний підхід передбачає висвітлення історичних подій, процесів та явищ у нерозривному взаємозв'язку із загальноцивілізаційними подіями та явищами. Він спрямований на дослідження суспільства у всій багатогранності проявів його життя та існування. В наш час можна вести мову про цивілізаційну своєрідність регіонів, зокрема й Правобережної України. Підхід, в якому історія розглядається у процесі вдосконалення, поліпшення або поновлення, називається модернізаційним. Він розглядає історію як процес переходу від традиційного аграрного (архаїчного, феодального) до індустріального суспільства. Зокрема, для селянського населення Російської імперії модернізаційними були реформи 60-70 рр. XIX ст., а також Столипінська аграрна реформа початку XX ст. Модернізація охопила всі сфери суспільства: економічну, соціальну, культурну, політичну, сімейно-побутову тощо. Селянська реформа 1861 р. була покликана стати імпульсом розгортання модернізаційних процесів у феодальному суспільстві, створити передумови для

розвитку товарно-грошових відносин в усіх галузях соціально-економічної сфери, відкрити шлях до демократичних перетворень у громадсько-політичному та духовному житті суспільства. Столипінська аграрна реформа, зрештою, стала спробою вирішення наболілого селянського питання, адже однією з головних причин зубожіння найчисельнішої верстви населення було малоземелля, яке в пореформені роки ще більше зросло. Реформи, хоч і не вирішила очікуваного селянами питання про наділення землею та залишила основу для невдоволення і продовження боротьби, все ж скасування кріпацтва дозволило селянам усвідомити себе як окремішню спільноту соціокультурного простору та кардинально вплинула на соціально-психологічну динаміку українського селянства. Масштабні зміни у соціумі, якщо вони є системними і пов'язані з творенням нового суспільного ладу, завжди впроваджуються разом із трансформаціями соціальними та культурними. Тому в дисертаційному дослідженні обумовлюється селянство як соціокультурний феномен і здійснюється спроба простежити процес циклічної зміни самоусвідомлення селянства, зміни свідомості від селянина-кріпака до селянина-власника, що міг робити власний вибір. Селяни втрачали нерішучість у своїх діях. Вони не боялися бунтувати, виявляли затятість в обстоюванні своїх інтересів. Саме така переоцінка цінностей визначала глибинні соціокультурні трансформації селянського середовища.

Історичний підхід передбачає вивчення певного процесу чи явища в розвитку, з урахуванням особливостей епохи і часу, дослідження за умови цілісного підходу до об'єкта вивчення, розгляд його у виникненні та розвитку. Історичний підхід дав змогу дослідити динаміку чисельності, соціально-економічне становище та суспільну активність досліджуваного регіону у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей. Сьогодні набув поширення регіональний підхід, який зосереджує увагу на вивченні специфічних для цього регіону рис економічного, суспільно-політичного, культурного життя. Цей підхід дав змогу розглянути поставлену проблему в межах Правобережної України як певного

територіального соціуму в історико-культурному контексті з урахуванням його господарської та культурної однорідності, просторового поєднання продуктивних сил тощо. Системний підхід передбачає розгляд будь-якого явища чи процесу як сукупності взаємопов'язаних елементів, відповідно до якої кожен об'єкт у процесі його дослідження повинен розглядатись як складна система, і, одночасно, як елемент більш загальної системи. Реалізація комплексного підходу передбачає розгляд досліджуваного процесу чи явища з урахуванням усіх його особливостей та ключових характеристик. Зрештою, системний підхід надав змогу використати праці не лише істориків, а й юристів, економістів, матеріали різних установ та інстанцій, що дало можливість розглянути селянство як складний соціальний організм, який включає в себе різні його категорії. У межах системного підходу розглядають структурно-функціональний підхід, за яким дисертаційне дослідження розглядається як система, що складається із взаємопов'язаних частин або підсистем.

Соціокультурний підхід, що полягає у соціальному та культурному аналізі дав можливість розглянути особливості селянського середовища, способу життя, поведінки людини в соціумі – сприйняття селянами змін, що зумовлювалися модернізаційними перетвореннями досліджуваного періоду, ставленням до освіти, церкви тощо. Адже саме соціальна історія ставить завдання інтерпретації історичного минулого з позицій розуміння внутрішнього стану суспільства, взаємодії різних макро- і мікросоціальних груп [233, с. 7-9]. Антропосоціокультурний теоретико-методологічний підхід дозволив виокремити людину-селянина-господаря як основного суб'єкта історичного процесу.

Одним із наукових напрямів, у межах дисертаційного дослідження стала історія повсякдення як протиположна застарілим радянським поглядам та підходам. Предметом якої є сфера буденного життя звичайної людини, а саме селянина у його взаєминах з владою, природою, суспільством, яка охоплює усю сукупність суспільних взаємин людей – політичних, громадських, економічних, сімейних, правових тощо [373, с. 5-9]. Культура повсякденності українського селянина

кінця XVIII – початку XX ст. об'єднувала спосіб життя і мислення людей відповідного регіону, спиралася на традиції, стереотипи поведінки, міжособистісні відносини, реалії побуту, свідомості, матеріальне становище, що сприймалися як особлива культурна цінність [402, с. 89]. Поведінка людини в повсякденному житті достатньо точно відбиває специфіку конкретної історичної епохи, а також зміни, що відбуваються в ній. Важливим є підхід «психологічної історії», завдяки якому в дисертації показано психологічний зв'язок селянина із землею, яка була для нього не просто ґрунтом для сільськогосподарського виробництва, хоча роль землі в господарському циклі впродовж століть була визначальною. Селянин вбачав сенс життя в праці на землі, і лише таку працю, такий заробіток на життя вважав гідним людини.

Дисертаційне дослідження спирається на комплекс загальнонаукових, спеціально-історичних, конкретно-історичних, міждисциплінарних методів, якими послуговується сучасна історична наука. До загальнонаукових методів, які застосовувалися в процесі дослідження належать: логічний (дедукції, індукції, аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення), системний та ін. Завдяки застосуванню логічного методу вдалося уникнути несуттєвого та випадкового, нагромадити емпіричний матеріал і забезпечити обґрунтування теоретичних положень дисертації, проілюструвати та аргументувати загальні поняття конкретними фактами. Цілісність висвітлення забезпечено завдяки методам узагальнення, а також аналізу та синтезу. З метою вирішення поставлених у дисертації завдань ми послуговувалися також й іншими методами (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, методи історіографії та джерелознавчого дослідження тощо). Порівняльно-історичний метод застосовувався для увиразнення рівня освіченості селянства Уманського повіту у порівнянні з іншими верствами суспільства, а також при з'ясуванні показників чисельності сільського населення повіту, наділення його землею тощо. Він дозволив визначити спільне і відмінне у становищі та долі селянства досліджуваного регіону. Зокрема, застосування порівняльно-правового методу (зіставлення законодавства протягом різних років) дозволило багатогранно

розкрити об'єкт дослідження. Компаративний метод дав змогу простежити особливості селянського середовища у контексті політичних, економічних та соціальних змін ХІХ – початку ХХ ст. Матиматично-статистичний метод застосовувався при складанні таблиць та обробці цифрових даних, на основі яких визначалися якісні та кількісні показники дослідження. Він дав можливість систематизувати у вигляді таблиць динаміку чисельності, освітній рівень, переселенський рух сільського населення Уманського повіту в досліджуваний період, встановити розмір земельних наділів, визначити специфіку розвитку тваринництва в селянських господарствах, виокремити дані врожайності окремих сільськогосподарських культур регіону, узагальнити показники суспільно-політичної активності селянства тощо. Широко застосовувався описовий метод. Історико-типологічний метод сприяв фіксації певної часової давності історичних явищ та процесів на підставі виділення якісно визначених типів. Методи порівняння та зіставлення джерел були ефективними в отриманні наближеного до достовірного результату. Застосування проблемно-хронологічного методу дозволило окреслити основні складові проблеми, дослідити їх у часовому вимірі, показати ступінь впливу цих подій на життя правобережного селянина. Проблемний метод використовувався при визначенні структурної побудови дослідження. Методи систематизації та логічного аналізу використовувалися для викладу матеріалу у чіткій послідовності та зведення його у єдину логічну схему.

Одночасно з фундаментальними методами дослідження в роботі використано джерелознавчий та архівознавчий підходи й методи аналізу джерельної бази. Використання цих методів дало змогу провести аналіз усіх періодів історіографічного процесу, які мають свої особливості й відмінності, а також ретельну роботу із збирання всіх доступних джерел, у результаті чого з'явилася можливість їх узагальнити та зробити висновки щодо стану розробки досліджуваної теми.

До теоретичної основи дисертації була долучена і концепція В. Данилова [241; 242] «Великої селянської революції» або «Селянської революції початку

XX ст.», яку розвивають сучасні історики проф. С. Корновенко [278; 280; 281], проф. І. Фареній [374; 375], Н. Ковальова [273; 274] та інші. На тлі селянської революції, відповідно до вищезазначеної концепції, розгортались й інші революції – політичні, соціальні, тощо, а новий характер виступів свідчив про те, що на селі відбулися глибинні соціокультурні трансформації, адже селяни почали поступово усвідомлювати себе як окремішня спільнота імперського простору. Такий погляд дозволяє в нових суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних процесах кінця XIX – початку XX ст. по-іншому розглядати як селянство загалом, так і окремого селянина. Зокрема, розуміти селянство як активного учасника змін в країні, або, принаймні, змін у навколишньому соціокультурному середовищі. Такий підхід дозволив узагальнити селянські рухи початку XX ст. та з'ясувати, що висвітлені в дисертації події 1905 – 1907 рр. стали черговою фазою у розвитку селянської революції.

Таким чином, методологічна основа дослідження виступає тим базисом, який забезпечує якість, впорядкованість та ефективність наукового пошуку. Використання зазначеного наукового апарату покликане оптимізувати процес дослідження, підвищити рівень, результативність і якість роботи загалом. Сукупність методів, принципів та підходів забезпечили об'єктивне, логічне та неупереджене висвітлення історичних явищ та процесів, які визначали динаміку змін в селянському середовищі зазначеного регіону наприкінці XVIII – на початку XX ст. Уміння застосовувати різні методи та принципи під час проведення наукового дослідження, постановка проблеми й вибір відповідних підходів складають методологію наукового дослідження. В основу дисертації покладено комплексне застосування загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, що дозволило вирішити завдання та досягти поставленої мети.

Висновки до розділу 1. Історіографію дисертаційного дослідження умовно поділено на чотири групи. З'ясовано, що для імперського періоду дослідження характерним було видання узагальнюючих наукових праць з висвітленням подій

та явищ без їх належного аналізу. Проте, не зважаючи на описовість, їх науковий доробок є незамінними для вивчення історії Правобережжя у досліджуваній період. У радянський період цілий ряд тем було заборонено порушувати, а соціальне становище населення розглядалося тільки із класових позицій. Незважаючи на те, що здебільшого напрацювання радянських дослідників мають ідеологічне підґрунтя, вони містить конкретно-історичний матеріал, інформативність якого є вагомим джерельним підмурівком для сучасних досліджень. З проголошенням незалежності України розпочинається новий етап в історії української історичної науки. Джерельна база дисертації представлена різними видами історичних документів і матеріалів. Переважна більшість архівних джерел уводиться до наукового обігу вперше. Використаний масив джерел є цілком достатнім для висвітлення історії селянства Уманського повіту в означеному часовому проміжку. Але наявна в архівних фондах інформація ще залишає простір для подальшого наукового пошуку.

Методологія дисертаційного дослідження дала можливість комплексного вивчення історії селянства Уманського повіту наприкінці XVIII – початку XX ст. Поєднання зазначених підходів, принципів та методів дослідження сприяло уникненню суб'єктивних оцінок, дало змогу наблизити до наукової достовірності результати досліджень. Зокрема, історичний підхід дав можливість проаналізувати розвиток досліджуваних процесів і подій, що впливали на селянство Уманського повіту та визначали його подальшу динаміку у хронологічній послідовності з метою всебічного їх висвітлення. Принципи наукового дослідження були реалізовані через застосування комплексу загальнонаукових та спеціальних методів. Логічний та узагальнюючий методи широко використовувався при написанні висновків та узагальнень дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2

СЕЛЯНСТВО РЕГІОНУ В ДЕМОГРАФІЧНІЙ СТАТИСТИЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1 Динаміка чисельності селянства: загальна характеристика

Уманський повіт займав південну частину Київської губернії, межуючи з Подільською та Херсонською. Північні межі повіту прилягали до Липовецького, Тарашанського і Звенигородського повітів Київської губернії, західні – до Гайсинського повіту Подільської губернії, південні – до Балтського повіту тієї ж губернії, а східні – до Єлизаветградського повіту Херсонської губернії [355, с. 152]. Загальна кількість населення Уманського повіту постійно змінювалася внаслідок народження, смертей, еміграцій та іміграцій місцевих мешканців. Тому важливим є загальний результат дій всіх чинників, дослідження якого дозволяє встановити кількість сільського населення в певні часові проміжки. Як і в усій Київській губернії, селянство Уманського повіту становило основну масу населення [80, арк. 23-26.].

На Правобережжі наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. кріпаки становило 90 % селян Київської, 91 % – Подільської та 74 % Волинської губерній [248, с. 603].

Таблиця 2.1

Чисельності різних верств чоловічого населення Київської губернії з 1797 р. до 1845 р.*

Роки	Дворяни	Духовенство	Купців, міщан і почесних громадян	Поміщицьких селян	Селян інших найменувань
1797	43 677	Не вказано	22 963	443 976	22 175
1811	44 095	8 451	21 472	487 984	54 761
1816	40 292	8 145	27 969	450 277	46 771
1834	23 078	8 409	80 185	507 500	125 389
1845	32 522	8 560	97 273	504 424	134 209

Щодо причин зменшення чисельності населення, то варто виділити не лише смертність, так як і не можна, говорячи про його збільшення, рахувати

* Складено та підраховано за: [377, с. 180].

лише народжуваність. Щодо часового проміжку 1811-1843 рр., варто відмітити війну, набір чоловіків в рекрути, переселення правопорушників, втечі людей від поміщицької сваволі, епідемії, зокрема, віспи та холери на Правобережжі у 1843 р. тощо [380, с.59]. Збільшення чисельності, зокрема в 1844 р., можна пояснити приєднанням до Київської губернії м. Бердичева, в якому нараховувалося 28 376 осіб чоловічого населення, а в інші періоди до причин зростання населення можна віднести й розвинутий рівень промисловості та торгівлі в Київській губернії. Як видно з наведених даних, поміщицькі селяни переважали над іншими категоріями селян, але при поступовому збільшенні чисельності останніх у першій половині XIX ст. (95,2% і 4,8% – у 1797 р. та 79% і 21% - у 1845 р.) [377, с. 180-182].

Детальніші дані щодо чисельності кріпосних селян подає київський губернатор І. Фундуклей, порівнюючи їх чисельність за 1797 р. та 1845 р. [377, с.236] (див. Таблиця 2.2):

Таблиця 2.2

Чисельність поміщицьких селян чоловічої статі за 1797 р. та 1845 р.*

Повіти	1797 р.	1845 р.
Київський	23 035	31 543
Радомишльський	38 628	41 403
Васильківський	37 684	46 601
Сквирський	36 122	45 181
Бердичівський	30 359	40 561
Липовецький	33 330	43 664
Таращанський	32 113	44 340
Уманський	43 564	41 669
Звенигородський	43 319	42 690
Чигиринський	35 914	27 841
Черкаський	44 136	42 135
Канівський	45 722	53 825
Всього по губернії	443 926	501 453

Характеризуючи наведені дані, варто зазначити, що за 48 років чисельність поміщицького селянства у 8 повітах губернії зростає. В Уманському повіті спостерігається, навпаки, зменшення даної категорії селянства. Якщо у 1797 р. Уманський повіт займав третє місце за чисельністю кріпосних селян,

* Складено та підраховано за: [377, с. 236].

поступаючись лише Канівському та Черкаському повітам, то уже в 1845 р. – восьме. Таке відчутне коливання можна пояснити наявністю на даній території військових поселень. Адже за відомостями на 1804 р. в Уманському повіті проживало 54311 кріпосних селян, 2 вільних людей та 26 циган [78, арк. 49-53]. За підрахунками А. Черепанова на початку XIX ст. у 6-ти повітах Київської губернії проживало 238223 кріпосних селян [403, с. 116]. І. Рудченко, аналізуючи матеріали десятої ревізії населення зазначав, що у 1847 р. в Київській губернії мешкало 550821 особа кріпосних селян [344, с. 134]. З рапорту уманського справника київському військовому губернатору за 1827 р. відомо, що в Уманському повіті було 46 поміщиків, 5 містечок, 151 село, а також осіб чоловічої статі: селян – 58 647, євреїв – 2527, шляхти – 2378 [103, арк.3]. То вже з даних таблиці видно, що в 1845 р. кріпосних селян числилося 41 669 осіб, тобто різниця становить 16 978 осіб. З архівних справ про конфіскацію майна учасників польського повстання 1830-1831 рр. стає відомо, що саме така чисельність селян була у власності Олександра Потоцького, і що вони передавались у військове відомство.

В архівній справі за 1833 р. названі конфісковані маєтки бунтівників по Київській губернії, зокрема в Уманському повіті (див. Додаток А) [30, арк. 42-45]. За люстрацією по Київській губернії: в Олександра Потоцького конфісовано 16 699 осіб чоловічого населення, у Германа і Йосипа Потоцьких – 1 503 особи, у Владислава Бершинського – 1 280 осіб. Загалом по губернії – 20 336 ревізьких душ [30, арк. 77]. Крім того, в Олександра Потоцького конфісовано 281 879 руб. 35 $\frac{3}{4}$ коп. та 38 тис. руб. асигнаціями [93, арк. 15]. Однак, люстрація на даному етапі не завершилася і як доказ виявлена така інформація зі справи за 1836 р., в якій зазначалося, що усі конфісковані маєтки бунтівників в Київській і Подільській губерніях з населенням 80 543 особи, з усім майном і всіма справами й обов'язками передані під керівництво військового міністерства (див. Додаток Б). Крім того, в Олександра Потоцького конфісовано маєток поблизу Одеси, у якому мешкало 336 осіб [77, арк. 34-35] та 15 480 десятин Уманського лісу, в поміщика Свенського – 60 десятин лісу при с.

Свинарка, в поміщика Томашевського – 74 десятини Лавринецької Дачі при м. Босівка. Загалом, в Уманському повіті конфісковано: в Олександра Потоцького – Уманський, Бабанський, Соколівський ключі з населенням 16 972 особи чоловічої статі; с. Свинарка Кароля Свенського – 272 особи [77, арк. 73-76]; у графа Володимира Потоцького – маєток Підвисоке Уманського повіту – 5 225 осіб [77, арк. 38].

Уже в 1855 р. селяни в Уманському повіті (без м. Умань) склали 94 441 особу (47170 чоловічого та 47271 жіночого населення). Загальна чисельність населення повіту без повітового міста складала 142 498 осіб (72037 чоловіків та 70461 жінок), тобто селяни становили лише 66,3%. Такий низький показник зумовлений переведенням частини селянства у стан військових поселенців, чисельність яких становила 36 241 особу, тобто 25,4% (18489 чоловічого та 17752 жіночого населення). На Уманщині до військових поселень відносилися 32 населені пункти [330, с. 345-353]. Окрім Уманського, в Київській губернії військові поселенці проживали ще у Звенигородському повіті – 2 045 осіб [148, с. 186, 188].

Основної категорії селянства – поміщицьких селян у 1856 р. в Київській губернії проживало 1 065 858 осіб (526138 чоловіків та 539720 жінок) (див. Додаток В) [149, с. 220-221]. Уманський повіт посідав 9 місце за чисельністю кріпосного селянства – 85 167 осіб, а найбільше поміщицьких селян проживало у Канівському, Васильківському, Сквирському повітах. Загалом по губернії у повітових містах, окрім Бердичева і Липовця, кріпосні селяни не проживали, лише дворові люди, яких в Уманському повіті налічувалося лише 3,8% від їх загального показника в губернії.

На 1859 р. розподіл селянства Уманщини на окремі категорії виглядав так (див. Таблиця 2.3) [174, с. 30-31]:

Таблиця 2.3

Селянство Уманщини станом на 1859 р.*

	Сільських категорій:
--	----------------------

* Складено та підраховано за: [174, с. 30-31].

Назва міста та повіту	Державні селяни	Поміщицькі селяни	Дворові люди	Селяни відомства південних поселень	Одnodворців та вихідців із західних губерній
М. Умань	33	19	39	16	436
Уманський повіт	-	89076	154	37219	6879
Загалом по губернії	196965	1 144 057	9778	40337	70455

З наведених даних видно, що державних селян як окремої категорії селянства на Уманщині не було, за виключенням 33 осіб в повітовому місті. Простежується поступове зростання чисельності поміщицьких селян Уманського повіту та й губернії загалом і зменшення категорії дворових людей в повіті при зростанні їх загальногубернського показника порівняно з 1856 р. [174, с. 30-31]. Зросла чисельність і колишніх військових поселень, які за наказом Олександра II від 4 червня 1857 р. ліквідовувалися і створювалися південні поселення [380, с. 61], які в Уманському повіті становили у 1859 р. – 92,3% усіх південних поселенців Київської губернії.

Поступово зростала чисельність кріпосних селян і загалом по губернії [94, арк. 1, 5, 7]. Так, у 1859 р. в Київській губернії нараховувалося 1 121 062 кріпосних селян, що було найвищим показником серед 53 губерній європейської частини Російської імперії та Сибіру. За чисельністю кріпосних селян, після Київської йшли Подільська (1 040 300 поміщицьких селян) та Волинська губернії (864 017 поміщицьких селян), тобто усі правобережні українські губернії [371, с. 26-27]. У 1859 р. в Київській губернії на 1 поміщика припадало 354 селян чоловічої статі, у Подільській – 329 у Волинській – 181. Про переважання в Київській губернії великого поміщицького володіння свідчать і такі дані: із 550 821 ревільських душ у 1859 р. 272 226 селян належали 74 власникам [371, с. 45].

Чисельність селян серед жителів повітового міста у другій половині XIX – на початку XX ст. була надзвичайно низькою. Так, у 1888 р. в м. Умань їх проживало лише 702 особи (324 чоловічого та 378 жіночого населення), в Уманському повіті ж – 213 397 селян (105 878 і 107 519 відповідно). При загальній чисельності населення повіту – 244 309 осіб (чоловіків – 121 542 та

жінок – 122 767) та міста 24 297 осіб (12 308 чоловічого та 11 989 жіночого населення) – селяни складали 87,3% та лише 2,9% відповідно [150, с. 6-7]. Все більше міських населених пунктів поступово «відривалися» від землеробства. В губернських і багатьох повітових населених центрах серед населення різко зменшилася кількість жителів, що належали до селянського стану. На зміну їм приходили міщани – інтелігенція, службовці, купецтво, ремісники, торговці, промисловці і т.д. [236, с.136]. Важливим показником поступального розвитку українських міст було перетворення їх на важливі торгівельні центри (у 1825 р. в містах Київської губернії налічувалося 512 торгових закладів, то вже 1861 р. – 2871 [237, с. 150]. Київська губернія з своєю розвинутою багатогалузевою промисловістю, зосередженою значною мірою в містах і містечках, відчутно виділялася серед інших губерній за темпами зростання міського населення [248, с. 560].

Визначаючи демографічні показники населення Уманського повіту наприкінці XIX ст., доцільним буде їх порівняння за 10-річний період. Так, упродовж 1887-1897 рр. чисельність мешканців Уманського повіту зросла на 27 822 особи. Із зростанням населення збільшилося і число дворів, а саме на 3 765. Найбільшими волостями на 1887 р. були Підвисочанська, Уманська, Тальнівська, а найменшими – Іваньківська, Мошурівська, Кузьминська. Станом на 1897 р. ситуація дещо відрізнялася, адже до найбільших волостей відносилися Оксанинська, Лещинівська та Уманська, а до найменших – Іваньківська, Хижнянська та Орадівська. Загалом, у 13 волостях спостерігалось зростання числа жителів, а у 5 – його зменшення [123, с. 92-93; 155, с. 10].

Найбільш ґрунтовним джерелом для вивчення демографічної ситуації наприкінці XIX ст. є матеріали Першого всеросійського перепису населення 1897 р., які, незважаючи на певні недоліки, дають можливість скласти уявлення про становище тогочасного суспільства. За даними перепису Уманський повіт серед 12-ти повітів Київської губернії займав третє місце за величиною площі (3 774,2 кв. верст) після Радомишльського (8 436,4 кв. верст) та Київського (4 968,3 кв. верст), однак, за чисельністю населення, випереджав інші [168, с.1-2].

Так, за результатами Першого Всеросійського перепису населення 1897 р., кількість мешканців губернії становила 3 559 229 осіб (серед яких 1 767 288 чоловічого, тобто 49,56 % та 1 791 941, або 50,35 % жіночого населення). Уманський повіт займав друге місце за чисельністю населення в губернії (320 744 осіб, серед яких 158 376 чоловічого та 162 368 жіночого населення) після Київського повіту, де проживали 541 483 особи, серед яких 279 833 чоловічого та 261 650 жіночого населення [168, с. IV]. Тобто, у досліджуваних хронологічних межах це був один з найбільших і густонаселених повітів Київської губернії, який до того ж простягався на найпридатніших для землеробства ґрунтах.

Але для здійснення даного дослідження потрібно з'ясувати ще одну характеристику повіту. Це густота населення даної території, яка вимірюється кількістю людей на одиницю площі і залежить від характеру економічного розвитку. Для увиразнення показників густоти населення на теренах Уманщини, варто порівняти її з іншими повітами Київської губернії. Найбільшою густота населення була в Київському повіті – 109, друге місце посідав Канівський повіт (94), третє – Бердичівський (93). Уманський повіт, будучи третім за величиною площі та другим за чисельністю населення, на 1897 р. не відносився до найбільш густонаселених повітів губернії та займав 7-ме місце серед 12-ти повітів. Однак, значна чисельність та густота населення, наприклад, Київського повіту пояснюється значною кількістю жителів міста Києва, населення якого перевищувало не тільки інші міста губернії, а й навіть деякі повіти, адже кількість населення в Київському повіті без міста Києва становила 59,13. На першому місці знаходився Канівський повіт, в якому густота населення, без повітового міста, становила 90,77, на другому – Звенигородський (84,66), на третьому – Васильківський повіт (83,36). Без мешканців повітового центру він теж не був серед перших, займаючи 7-ме місце серед інших за даними перепису 1897 р. [168, с. 4-5].

Однак якщо порівняти показники чисельності та густоти населення в Уманському повіті зі статистикою попередніх та наступних років, вони

ілюструють динаміку зростання кількості його мешканців. Підтвердженням тому є і аналіз сільського населення Уманського повіту. За переписом 1897 р., кількість сільського населення в Уманському повіті становила 266 714 осіб, тому він посідав 2 місце, поступаючись Київському повіту, де кількість сільських жителів становила 345 027. Якщо порівняти чисельність населення повітів з кількістю сільських жителів, то отримаємо такі результати (див. Таблиця 2.4):

Таблиця 2.4

Питома вага селянства Уманського повіту за матеріалами Першого всеросійського перепису населення 1897 р.*

Повіти	Чисельність населення	Чисельність селянства	Відсоткове співвідношення
Київський	541 483	345 027	63,7
Бердичівський	279 695	195 653	70
Васильківський	315 823	257 497	81,5
Звенигородський	274 704	232 020	84,5
Канівський	268 860	229 306	85,3
Липовецький	211 825	171 422	80,9
Радомишльський	315 629	218 101	69,1
Сквирський	251 257	197 261	78,5
Таращанський	245 752	207 885	84,6
Уманський	320 744	266 714	83,2
Черкаський	307 542	253 549	82,4
Чигиринський	225 915	194 107	85,9
Всього по губернії	3 559 229	2 768 542	77,8

За відсотком питомої ваги селянства у загальній чисельності населення Уманський повіт посідав п'яте місце серед 12-ти повітів губернії. Як видно з таблиці, різниця в показниках між Чигиринським (85,9 %), Канівським (85,3 %), Таращанським (84,6 %) та Звенигородським (84,5 %) повітами була майже мінімальною. В Уманському повіті цей показник був дещо нижчий у порівнянні з цими «селянськими» повітами – 83,2 %, що пояснюється більшою чисельністю міщан, яких нараховувалося 14,8%, тоді як у Чигиринському – 12,6 %, Канівському – 13,3 %, Таращанському – 13,8 %, Звенигородському – 13,9 %. Адже кількість селянства в Уманському повіті без повітового центру становила 261 477, тобто 90,2% від загальної кількості населення повіту без м. Умань. А в

* Складено та підраховано за: [168, с. 1-3].

повітовому місті селянство складало 5 237 осіб із загальної кількості населення – 31 016, тобто 16,9 %, де найчисельнішу групу становили міщанство – 23 033 (74,3 %). З наведених даних видно, що й Київська губернія була загалом «селянською», адже питома вага сільських мешканців тут становила 77,8 %, на другому ж місці, традиційно, були міщани, які склали 18,9 % [168, с.2].

Зміни чисельності населення Уманського повіту можна простежити за такими даними: у 1834 р. загальна кількість сільського населення повіту становила 137 047 осіб, що складало 89,1 % від усього його населення. У 1897 р. кількість сільських жителів повіту становила 266 714 особи, що складало 83,2 % від усього населення. В 1917 р. загальна кількість сільського населення Уманського повіту становила 328 677 осіб, що складало 80,8 % від усього населення повіту [289, с. 26]. Очевидною є тенденція зменшення відсотка сільських мешканців у загальній структурі населення повіту при загальному збільшенні кількості сільського населення. Це пояснюється розвитком капіталістичних відносин в сільському господарстві, що супроводжувалося обезземеленням селянства і відтоком сільського населення в міста. Зменшення частки сільського населення серед усіх жителів було характерним для усіх повітів Київської губернії. Таким чином, можна констатувати, що Уманський повіт був сільськогосподарським і переважна більшість його населення проживали у сільській місцевості.

У Київській губернії 88,5 % населення складали місцеві жителі та 93,9% цей показник становив серед сільських мешканців [168, с. 36, 51]. В містах ситуація була дещо іншою, за рахунок чого даний показник був нижчим, ніж у сільській місцевості. Жителі інших губерній у містах становили 32,5 %, серед яких найбільше вихідців було із сусідніх Волинської (14,24 %), Подільської (12,86 %) та Чернігівської (11,75 %) губерній [168, с. XI]. В Уманському повіті корінні жителі серед селян становили 257 233 особи (128 021 чоловічого та 129 212 жіночого населення), тобто 96,4 % від усього селянства повіту та 87,1 % від усього його місцевого населення. Вихідців селян з інших повітів Київської губернії було за переписом 1897 р. 5 203 особи, серед них 2 066 чоловічого та

3 137 жіночого населення, з інших губерній – 4 269 (2 017 чоловічого і 2 252 жіночого населення), інших держав – 19 (7 і 12 відповідно). У сільській місцевості корінні селяни становили 97,2 % від загальної чисельності селянства в Уманському повіті без повітового міста. В м. Умань кількість селян місцевих жителів була значно нижчою, а саме 59,3 %, решту склали селяни з інших повітів губернії – 34 % та з інших губерній – 6,9 %. Та й корінними уманчанами називали себе 67,7 % мешканців міста, 18,7 % були вихідцями з інших повітів Київської губернії [168, с. 36-37, 50-51]. Іноземців селянського стану в Умані зареєстровано 1 особу. В цілому, можна стверджувати, що наприкінці ХІХ ст. переважну більшість населення Уманського повіту склали корінні жителі сільської місцевості.

За статевою приналежністю жіноче населення переважало над чоловічим. У Київській губернії в загальній структурі населення на 1000 чоловіків припадало 1014 жінок [336, с. 263]. Серед селянства цей показник був ще вищий – на 1000 чоловіків припадало 1030 жінок. Серед міських жителів ситуація дещо відрізнялася: по всій губернії така перевага спостерігалася у 8 повітах, а у 4 – чоловічого населення було більше, де в середньому на 1000 чоловіків припадало 913 жінок. Конкретніше ситуацію демонструють такі дані: у Києві на 1000 чоловіків припадало 833 жінок, Звенигородці – 844, Черкасах – 941, Сквирі – 990. Причина такої переваги полягала в присутності в цих містах війська та прихід в зимову пору року чоловіків на заробітки. У решті повітів підтверджувалася загальногубернська тенденція, а саме: у Липовці на 1000 чоловіків припадало 1030 жінок, Бердичеві – 1036, Таращі – 1038, Радомишлі – 1043, Каневі – 1060, Умані – 1069, Василькові – 1098, Чигирині – 1108 [168, с. V-VI].

Цікавою є характеристика сімейного стану селянства Уманського повіту за переписом 1897 р., однак показники можуть бути не точними, так як немає вікового зрізу при визначенні даного показника (див. Додаток Г) [168, с. 83]. За даними перепису у шлюбі перебували – 37,7 % селян у губернії, 37,6 % в повітах без міст та 38,6 % в містах. Якщо у перших двох показниках заміжні жінки

переважали над одруженими чоловіками, то в містах ситуація дещо відрізнялася (26 % одружених чоловіків серед усього міського селянського населення та 12,7 % заміжніх жінок). Зокрема в м. Умань у шлюбі перебували 35,6 % сільського населення (44,3 % чоловіків та 27,8 % жінок). Загалом, по Київській губернії за переписом 1897 р. 63,6 % жіноцтва різних верств населення віком від 15 років перебували у шлюбі [336, с.180]. А станом на 1910 р. в Київській губернії на 1 укладений шлюб припадало 4,5 дітонароджень [336, с. 183]. Розлучення були не поширеними серед селянського стану. Такий статус в Київській губернії на 1897 р. мали лише 0,05 % селян, у повітах без міст – 0,04 % та у містах – 0,2 %. Так, серед повітових міст найбільше розлучених проживало в Києві – 152 селян, по 1 особі – в Черкасах та Василькові, зовсім не зафіксований даний показник у Таращі, а в Умані – 6 осіб (2 чоловіки та 4 жінки). Що стосується, вдівців та вдів, то по усіх позиціях, представлених в таблиці, останні переважали. Так, у Київській губернії проживало 4,5 % овдовілих селян, серед них 2,6 % чоловіків-вдівців від загальної чисельності чоловічого селянського населення губернії та 6,4 % жінок. Найчисельнішою групою селянського стану були неодружені селяни (57,8 % в губернії та повітах без міст і 56,1 % у містах). До цього показника входили усі вікові групи, в тому числі і діти, чим і зумовлена така перевага. В усіх містах та загалом по губернії чисельність неодруженого селянського чоловічого населення була вищою у порівнянні з незаміжнім жіночим. Виняток становило м. Умань, де на 1 246 неодружених чоловіків припадало 1 736 незаміжніх жінок [168, с. 83], хоча й у загальній чисельності селянства повітового міста переважали останні.

Таблиця 2.5

Чисельність селянства м. Умань та Уманського повіту в першій чверті ХХ ст. *

* Складено та підраховано за: [156, с. 192-193; 160, с. 196-197; 161, с. 186-187; 162, с. 222-223; 163, с. 98-99; 164, с. 92-93; 165, с. 92-93; 166, с. 98-99].

Роки	Чисельність селянства м. Умань	Загальна чисельність населення міста Умані	Відсоткове співвідношення	Чисельність селянства в Уманському повіті	Загальна чисельність населення Уманського повіту	Відсоткове співвідношення
За 1899	789	29700	2,7	251570	286793	87,7
На 1.01.1907	1724	39035	4,4	306019	348809	87,7
На 1.01.1908	1752	39227	4,5	287111	327927	87,6
На 1.01.1909	1796	40548	4,4	300241	330549	90,8
На 1.01.1911	2236	41678	5,4	296928	333868	88,9
На 1.01.1912	1204	46572	2,6	298034	335797	88,8
На 1.01.1913	1243	48394	2,6	297668	335633	88,7
На 1.01.1914	1350	50224	2,7	303132	337311	89,9

З таблиці видно, що чисельність селянства, як і загального населення Уманського повіту, на початку ХХ ст. зростала. Якщо за даними перепису 1897 р. питома вага селянства серед усього населення повіту складала 83,2 %, то уже на 1899 р. – 87,7 %. При тому чисельність селян серед жителів повітового міста у перші десятиліття ХХ ст. була надзвичайно низькою. Основну верству населення тут становили міщани, чисельність яких невпинно зростала. Так, у 1907 р. вони склали 87,1 % від загального населення міста, а вже 1912 р. – 91,5 %.

Загальний приріст населення в перші десятиліття ХХ ст. призвів до росту показника густоти населення в регіоні. Так, за даними центрального статистичного комітету на 1 січня 1907 р. в Київській губернії проживало уже 4 272,8 жителів, де на 1 кв. версту припадало близько 95 осіб. Київська губернія поступалася лише Подільській, де даний показник становив близько 97, при середній густоті населення в південних губерніях Російської імперії – 53 особи проти 27 осіб на 1 кв. версту в усій європейській частині імперії. В такій ситуації на 1 людину у 1907 р. в Київській губернії припадало 1,08, в Подільській – 1,07 та Волинській – 1,82 десятин землі [179, с. 2]. Уже 1911 р. в Київській губернії на 1 кв. версту припадало близько 103 осіб, при чому в Уманському повіті – 109 осіб [125, с. 85]. Наведені цифри засвідчують, що в найнабільш скрутному становищі перебували селяни Подільської та Київської губерній, де нестача землі була особливо гострою, а щільність населення майже в чотири рази переважала відповідний середній показник в європейській частині імперії.

Гостра соціальна криза, спровокована кабальними викупними платежами, непомірними податками та відробітками, малоземеллям і безземеллям, стала основним чинником масової міграції українських селян у межах Російської імперії. Стихійність селянської міграції змусила владу приступити до вироблення нових законодавчих норм. Про необхідність унормування такої ситуації свідчила поява указу від 13 липня 1889 р. «Про добровільне переселення сільських обивателів і міщан на казенні землі» [129, с. 535-537]. Згідно з цим документом, селяни могли переселятися лише за дозволом міністерств внутрішніх справ та державних маєтностей, які визначали наявність вільних ділянок і зіставляли їх з проханнями переселенців, які ті подавали губернаторам. Земля надавалася в постійне користування, про що вказувалося у відповідному земельному акті, де зазначалися також її межі і порядок сплати коштів. Наділи не відбиралися та не обкладалися непомірними зборами. Перші три роки селяни повністю звільнялися від державного оподаткування й орендних платежів, наступні три роки сплачували лише половину їх встановлених розмірів. До того ж запроваджувалася відстрочка від військової повинності на три роки. Мігранти мали право на кредит для закупівлі продуктів і посівного насіння. Цей закон постійно доповнювався інструкціями Переселенського управління, що уточнювали та спрямовували селянські потоки шляхом формування руху поїздів, встановлення черги їх відправлень, окремо для кожної губернії з поділом відповідних регіонів на шість категорій [382, с.234].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. українці почали активно заселяти Західний Сибір. З 9 українських губерній у 1896-1910 рр. лідерами переселенського руху були Полтавська (24,2 %), Чернігівська (20,2 %), Харківська (14,6 %), Київська (11,4 %) губернії [301, с. 27]. Столипінська аграрна реформа збільшила масштаби переселення з українських земель. Так, протягом 1906-1912 рр. виїхало близько 1 млн. осіб, тоді як у 1896-1906 рр. – біля 0,6 млн. [272, с. 18]. З 1896 р. до 1914 р. з дев'яти українських губерній переселилося понад 1,6 млн. осіб, з них вихідцями з Правобережжя були 313,7 тис. Важливим чинником міграції була й ментальність українських селян, які споконвічно були

прив'язані до землі та вважали її єдиним джерелом існування. Вони з діда-прадіда не набули звички займатися іншою працею, а тому не вбачали власної вигоди в участі у промисловому виробництві і продовжували традиційно віддавати перевагу сільському господарству. До неосвіченості селян додавалася наївність, спровокована чутками про незміряні багатства Сибіру, його вільні землі, які можна недорого купити, ріки, переповнені рибою, і пасовиська з густою та соковитою травою для худоби. Марними були спроби, наприклад, влади Київської губернії переорієнтувати селян на освоєння поліських земель, які хоча й були піскуватими, лісистими і болотистими, однак при добрій агрокультурі давали б непоганий урожай [382, с. 231]. Селян попереджали про особливості клімату, необхідність переселитися організовано, з державною допомогою. Ще 1896 р. в міністерстві внутрішніх справ було створене спеціальне переселенське управління, яке вивчало райони для майбутнього освоєння [385, с. 39]. В березні 1906 р. було прийнято інструкцію «Про порядок застосування закону від 6 червня 1904 р.», за якою селян заохочували до переселення можливістю отримати кредити, пільгами на проїзд залізницею, збільшенням земельного фонду для переселенців до Сибіру та Середньої Азії [279, с. 98]. Однак, сільські трударі не поспішали, особливо на початку, заручатися підтримкою влади та брати кредити, а покладаючись на власні сили, таємно покидали села вночі. Вони більше довіряли маклерам, які прискорювали продаж їх майна, водночас наживаючись на селянській простодушності.

Переселення відбувалося в основному у лютому, березні та квітні, щоб люди прибували до місця поселення з настанням там весни. В жовтні, листопаді й грудні потік переселенців скорочувався. З часом були визначені нові терміни від'їздів – з 10 березня до 20 липня [382, с. 234-235]. Аби підготувати селян до переїзду, ознайомити їх з новими умовами, Переселенське управління почало видавати тисячними накладами відповідну літературу, зокрема 1907 р. було надруковано 130 тис. книг із 400 тис. пояснень [345, с. 56]. Також в інструкціях детально описувалися документи, які селяни повинні були мати аби розраховувати на пільги від держави. Коли йшлося про законний переїзд,

держава зобов'язувалася забезпечити пільгове перевезення мігрантів, зменшити залізничний тариф на багаж та домашніх тварин, влаштувати швидке поселення й наділення землею, зняти недоїмки, борги земських зборів на п'ять років, надати безвідсоткові кредити кожній сім'ї до 165 руб. [382, с. 236]. Зрештою, тим переселенцям, що мали свідоцтва на виділені землі, надавалися пільги на проїзд і перевезення багажу, однак їх позбавлялися ті, хто їхав без них. Проте всі переселенці однаково страждали від антисанітарних умов у поїздах, викликаних тривалістю переїзду, скупченістю великої чисельності людей без елементарних побутових зручностей.

Для регулювання міграційних потоків створювалися відповідні місцеві державні структури – губернські та повітові землевпорядні комісії, які, наділялися правом відряджати уповноважених для вибору землі за Уралом. Тільки за 1908-1909 рр. із Київщини було відправлено до різних переселенських районів близько 7 тис. уповноважених, значна частина яких у 1906-1913 рр. з'їздила безрезультатно: їх не влаштовували запропоновані землі, кліматичні умови, відсутність водойм, заболочені або лісові райони, віддаленість майбутніх поселень, звідки важко було дістатися з хлібним товаром до місць збуту. Ці обставини не відповідали очікуваним результатам, тим ідеальним сподіванням, які селяни уявляли собі з листів односельчан та родичів [386, с. 35].

Під час Столипінської аграрної реформи переселенський рух набув більш чіткого й спрямованого характеру. Для цього етапу була характерна зміна соціального складу селянства, бо в переселенський рух включилася найбільш бідна його частина, яка, не чекаючи державних дотацій, активно намагалася мігрувати. Для цієї категорії селян вже не знаходилося таких родючих земель, як для їх попередників, тому вони змушені були освоювати гірші площі й у більш віддалених місцях. Не маючи засобів для успішного ведення там власного господарства, незаможні селяни або поверталися назад, або наймалися до своїх успішніших земляків [345, с. 54].

Таблиця 2.6

Дані переселенського руху з Київської губернії (1896-1909 рр.)*

Роки	Сімей	У них осіб	Одноосібників	Уповноважених	Усього переселенців та уповноважених
1896	368	1953	14	189	2156
1897	189	1047	33	487	1567
1898	569	3538	28	598	4164
1899	527	3457	58	905	4420
1900	589	3576	75	1744	5395
1901	557	3170	101	1481	4752
1902	530	3485	111	750	4346
1903	414	2446	266	611	3323
1904	418	2479	279	420	3178
1905	559	3164	174	421	3759
1906	1360	7728	203	3649	11580
1907	5906	34119	296	7899	42314
1908	7233	44386	890	5595	50871
1909	5701	33540	1672	5008	40220
Разом	24920	148088	4200	29757	182045

За даними Челябінської та Сизранської реєстрацій за 1896-1909 рр., систематизованих у таблиці видно, що апогей переселенського руху припадав на період Столипінської аграрної реформи. Адже за 1906-1909 рр. з Київської губернії переселилося 144 985 осіб, тобто 79,6 % усіх мігрантів. Також видно, що переселялися люди в більшості сім'ями, тому 81,3 % вихідців з губернії склали саме члени сімей [372, с. 8-10]. Уповноважених відряджали переважно із власних родин (із 29 757 «ходоків» 26 465 (88,9 %) були уповноваженими від своїх сімей). За 14 років додому повернулися 35 616 осіб, з них 2 219 сімей, які нараховували 10 374 селян, з яких 5 919 осіб, а це 1 230 сімей, повернулися протягом того ж року у який від'їхали. Зрозуміло, що поверталися також і уповноважені («ходоки»), метою яких була розвідка, а не поселення. Порівнюючи розміри переселенського руху загалом по Правобережжю, варто зауважити, що наймасовішим він був саме у Київській губернії, з Подільської за 1896-1909 рр. переселилося лише 61 304 особи, а з Волинської – 49 640 [372, с. 8-10].

Розглядаючи розміри міграційних процесів, варто простежити ситуацію по повітах Київської губернії (див. Таблиця 2.7):

* Складено та підраховано за: [372, с. 8-10].

Переселенський рух з Київської губернії за повітами (1896-1909 рр.)*

Повіти	Чисельність населення Київської губернії, що переселилися за:							
	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	Загалом
Канівський	570	5163	9831	4828	1619	816	464	23 291
Звенигородський	2303	6801	4700	2936	1145	814	422	19 121
Таращанський	1047	5765	4405	2314	896	266	445	15 138
Васильківський	245	1397	4257	4137	2166	843	430	13 475
Уманський	83	736	2912	5403	2344	829	397	12 704
Черкаський	1514	1331	2618	3648	2320	790	359	12 580
Чигиринський	434	928	2104	2502	2301	1047	490	9806
Липовецький	720	1937	3127	2129	1355	313	202	9783
Сквирський	209	3703	2078	2003	961	509	205	9668
Радомишльський	57	2585	3299	1614	801	214	205	8775
Київський	124	811	4053	921	902	454	133	7398
Бердичівський	302	3301	732	704	894	306	179	6418
По губернії	7608	34458	44116	33139	17704	7201	3931	148157

За наведеними даними можна простежити, що Канівський та Звенигородський повіти були лідерами переселенського руху в означений період. Уманський повіт займав 5 місце за чисельністю вихідців з Київської губернії. Також бачимо, що найбільший показник виходів з губернії припадав на 1907-1909 рр. Про те, що основною причиною переселенського руху було земельне питання свідчить той факт, що за 1906-1912 рр. 99,3 % переселенців Київської губернії склали саме селяни, міщани становили лише 0,7 % [320, с. 53]. Загалом, середній річний вихід з Київської губернії за 1906-1912 рр. перевищував середній річний вихід за 1896-1905 рр. майже в 7,5 рази (21165 проти 2831) [320, с. 12]. Варто зазначити, що з 19 волостей Уманського повіту в 1906 р. учасниками переселенського руху були вихідці із 6-ти волостей, в 1907 р. – із 15-ти, у 1908 р. – із 18-ти, в 1909 р. – із 19-ти, в 1910 р. – із 18-ти, 1911 р. – із 17-ти та 1912 р. – із 15-ти [320, с.17]. З наведених даних видно, що за 1906-1912 рр. переселенським рухом були охоплені усі волості Уманського повіту.

Таблиця 2.8

Місця поселення селянського населення упродовж 1906-1912 рр.†

Повіти	Сімей, що вирушали у зону:	%
--------	----------------------------	---

* Складено і підраховано за: [372, с. 8-10].

† Складено та підраховано за: [320, с. 43].

	Лісова	Степова	Лісова	Степова
Бердичівський	784	268	74,5	25,5
Васильківський	1595	673	70,3	29,7
Звенигородський	1322	2019	39,6	60,4
Канівський	2479	1388	64,1	35,9
Київський	433	842	34	66
Липовецький	920	855	51,8	48,2
Радомишльський	1420	64	95,7	4,3
Сквирський	1263	298	80,9	19,1
Таращанський	1621	803	66,9	33,1
Уманський	784	1512	34,1	65,9
Черкаський	1139	939	54,8	45,2
Чигиринський	718	946	43,1	56,9
Загалом по губернії	14478	10607	57,7	42,3

З даних відомостей видно, що переселенці з північної та західної частини Київської губернії (Радомишльський, Сквирський, Бердичівський повіти) оселялися в лісовій зоні. Можна припустити, що такий вибір місць для поселення зумовлювався звичним способом ведення господарства та промислів серед лісових масивів на Батьківщині. А у степовій зоні освоювалися вихідці із землеробських повітів губернії – Київського, Уманського та Звенигородського. Зрештою, у 1906-1912 рр. Уманський повіт мав найвищі показники по Київській губернії щодо освоєння Оренбурзької губернії, куди переселилося 475 сімей у складі 2 749 осіб. Друге місце за притоком переселенців, зокрема, вихідців з Уманщини посідала Томська губернія, де осіли 442 сім'ї у складі 2 380 осіб. Також популярними серед населення Уманського повіту були Акмолінська область, де освоїлося 390 сімей, що склалися з 2 155 осіб та Тургайська – 321 сім'я (1 741 особа), а також Уфимська губернія – 214 сімей (1 171 особа) [320, с. 80-81, 85]. Переселенці з Уманського повіту до вказаних п'яти адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії становили 80,3 % усіх вихідців з Уманщини у зазначений період.

Але звістки від переселенців про недостатню кількість та погану якість землі, незадовільні умови переїзду, недостатню державну допомогу призвели до того, що переселенська хвиля почала потроху спадати. Мотиви повернення були різні: туга за рідним краєм, природно-кліматичний фактор, який негативно позначався на стані здоров'я окремих осіб, а найперше – труднощі з

облаштуванням, з якими зіткнулися переселенці на перших порах [345, с. 53-59]. Як зазначає В. Шандра, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. більше селян поверталися зі степових областей та менше – з лісових губерній імперії. З тих, що не прижилися на нових місцях 41,1% називали причиною повернення відсутність придатної землі для господарювання, 24,8% – недостатність матеріальних засобів, 5,4% – неврожайні ґрунти, 4,2% – заболоченість, відсутність водойм і гористість. Їхали на схід сім'ї у складі, як правило, 6 осіб, а поверталися далеко не в повному складі, часто зменшувалися до 4-5 осіб [382, с. 237]. Протягом 1886-1905 рр. до України повернулося понад 63 тис. осіб, або майже 12 % переселенців цього періоду. Після 1910 р. повернення на попереднє місце проживання набуло масового характеру. В середньому щороку майже третина переселенців поверталася назад [389, с. 16-17]. У 1911 р., наприклад, до України повернулося 68,5 % переселенців [321, с. 52-53].

Зрештою, не зважаючи на гостру соціально-економічну кризу і як наслідок переселенський рух, населення українських земель продовжувало зростати.

Таблиця 2.9

Приріст населення на Правобережжі з 1811 р. до 1 січня 1914 р.*

Губернія	чисельність населення (тис.)			у скільки разів зростає чисельність населення		
	1811 р.	1863 р.	1 січня 1914 р.	з 1811 р. до 1863 р.	з 1863 р. до 1 січня 1914 р.	з 1811 р. до 1 січня 1914 р.
Київська	1066,2	2012,1	4792,5	1,89	2,38	4,49
Волинська	1212,8	1602,7	4189,0	1,32	2,61	3,45
Подільська	1297,8	1868,9	4057,3	1,44	2,17	3,12
Всього	3576,8	5483,7	13038,8	1,53	2,38	3,64

Як видно, чисельність населення Правобережної України зростає в 3,64 рази, в т. ч. лише у пореформений період – в 2,38. Населення Київської губернії збільшилося в 4,5 рази, що зумовлювалося торгівельним та промисловим зростанням губерньського центру. Ще одним показником позитивної динаміки зростання населення є її густота. Так, у 1811 р. на 1 кв. версту припадало близько 25 мешканців, у 1863 р. – 45, 1897 р. – 80, а станом на 1 січня 1914 р. – уже 107

* Складено та підраховано за: [336, с. 59].

жителів [336, с. 78]. В Київській губернії за 1911-1913 рр. на 1000 населення в містах народилося 24,5 дітей, а в сільській місцевості – 40,4 дитини. Показник смертності ж в означені роки складав 16,3 особи в містах та 21,9 – в селах. Загальний природний приріст в губернії становив 8,2 та 18,5 відповідно [336, с. 247-249, 252]. За даними центрального статистичного комітету, населення дев'яти українських губерній на 1 січня 1914 р. становило 32 638,6 тис. осіб, з них у сільській місцевості проживало 27 682,4 тис., тобто 84,81 % від загальної кількості. За 40 років після скасування кріпосного права сільське населення України зросло на 86 %, а площа селянських земель – тільки на 31 % [261, с. 473].

Отже, селянство було найчисельнішим суспільним станом і в Київській губернії і в Уманському повіті. Уманський повіт як один з найбільших за площею і за кількістю мешканців, у досліджуваній період був сільськогосподарським і переважна більшість його населення проживала у сільській місцевості, а серед сільського населення переважали поміщицькі селяни. Динаміка чисельності селянства як у цілому по Київській губернії, так і в Уманському повіті мала хвилеподібний характер. У першій половині XIX ст. кількість поміщицьких селян в цілому по губернії збільшилась з 443 926 осіб у 1797 р. до 501 453 осіб у 1845 р. В Уманському ж повіті відповідні показники показували зменшення від 43 564 осіб до 41 669 осіб, однак причинами цього були не демографічні процеси, а переведення частини селян у розряд «військових поселенців». Особливістю Уманського повіту було і те, що в Київській губернії, яка напередодні аграрної реформи була лідером серед 53 губерній європейської частини імперії по кількості кріпаків (на одного поміщика припадало близько 354, у Подільській – 329, у Волинській – 181), він був дев'ятим серед дванадцяти інших.

У другій половині XIX ст. чисельність населення збільшувалася, але питома вага селянства серед нього зменшувалася. В Уманському повіті відсоток селян у загальній кількості населення становив: у 1834 р. – 89,1; у 1897 р. – 83,2; у 1917 р. – 80,8 %. Динаміку зменшення зумовлювали розвиток капіталістичних відносин та урбанізаційні процеси. До того ж, високі викупні платежі, податки, відробітки, малоземелля стали причиною міграції селян. Київська губернія була

четвертою за кількістю переселенців. Переселенський рух набув дещо упорядкованого характеру у роки Столипінської аграрної реформи. У 1906-1909 рр. з губернії переселилися 144 985 осіб, що складало 79,6 % усіх переселенців пореформених років. Серед дванадцяти повітів губернії Уманський був п'ятим за кількістю переселенців. Та в силу недостатньої підготовленості реформи, чимало переселенців поверталися і таким чином кількість селянства знову збільшувалася. У 1886-1905 рр. повернулося майже 12 % переселенців, а з 1910 р. в середньому щороку поверталася третина шукачів кращої долі.

Таким чином, демографічні показники (народжуваність, смертність, природний рух населення) доповнювалися такими чинниками, як війна епідемії, переведення селянства у розряд «військових поселенців», високі викупні платежі, малоземелля, переселення селянства зумовлювали його динаміку, яка упродовж зазначених хронологічних меж хоч була позитивною, все ж мала хвилеподібний характер.

2.2 Освітній рівень селян

Найчисельніша соціальна група населення, українське селянство, було найменше охоплено освітою. Є. Крижановський зауважував, що сільські парафіяльні школи Київської губернії наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. не були власне народними, вони мали на меті не стільки освіту селян, скільки формування релігійного світогляду. Грамотність парафії була для них справою сторонньою, випадковою, заможний селянин доручав свого сина дячку тільки «в видах роскоши». «На грамоту смотрели в деревне, как на ремесло, назначенное в удел тому, кто лишен возможности из детства навыкнуть хозяйству» [213, с.108]. Це були школи грамотності в самому вузькому їх значенні. Діти вивчали буквар, часослов і псалтир тільки для того, щоб навчитись читати, брали участь в церковних обрядах лише для того, щоб вивчити церковний устав. Тракткування та розуміння молитов, заповідей, що входили до букваря, пояснення пісень, обрядів, покладених в часослов – все це не входило в шкільну програму [213, с.110-111].

Спробою втілення ідеї освіти простого народу стали складені і розіслані по місцях у 1828 р. правила навчання селян. Указами Св. Синоду 1836 р. і 1837 р. наказано при кожній церкві Київської єпархії створити школи для селянських дітей під безпосереднім наглядом священиків і причетників. Щодо предметів та методики навчання в таких школах, укази скеровували до правил 1828 р., у яких зазначалося: навчати читати церковним та цивільним друком, а бажаючих і письму, вивчати на пам'ять молитву Господню, символ віри, десять заповідей, вірш «Богородице Діво», окрім того, учням на елементарному рівні, у вигляді переказів та оповідей, мали роз'яснювати їх суть та значення. Учням, що вже навчилися читати і писати, давалися загальні поняття про російську граматику, а з арифметики – перші чотири дії. Всіх учнів навчали церковному співу, зрештою найбільш здібні – співали в церквах під час вранішньої служби та обідні, а деякі школи мали й власні хори [290, с. 122]. Школи розміщувалися в будинках священиків та причетників. Навчання розпочиналося 1 вересня і тривало до 1 травня. За розкладом уроки розпочиналися о 8 год. ранку і тривали до 17 години. Заняття тривало 2 години, між першим і другим уроком була перерва у 30 хв., а після другого уроку з 12-ї до 14-ї – обідня перерва [290, с. 122]. Єдиний для всіх шкіл розклад передбачав: в понеділок вивчення Закону Божого і арифметики, у вівторок – російської історії та мови, в середу – російської мови і арифметики, у четвер – Закону Божого і арифметики, у п'ятницю – російської історії та мови, в суботу – Закону Божого і російської мови. Після обідньої перерви учні читали та писали, а потім ці післяобідні заняття закінчувалися вечірніми молитвами [196, с. 391]. В канікулярний період, а також недільні та святкові дні діти мали приходити до школи для повторення вивченого. Контроль за навчанням покладался на благочинних, які зобов'язувалися проводити іспити в присутності поміщиків та раз на півроку доповідати єпархіальному керівництву. Такі школи планувалося створити і для дівчаток, які б навчалися під керівництвом священицьких вдів. Однак, уже на початку впровадження запланованих заходів духовенство зіткнулося з рядом невирішених проблем, однією з яких було нерозуміння і небажання самих селян отримувати освіту, так

як вони «глядели на науку и грамотность, как на лишний для себя труд и помеху в обыкновенных, сродных занятиях» [213, с.112-113], адже вважали, що «грамота мужику хлеба не даст» [167, с. 250]. Потреба грамотності для простої людини визначалася суто практичними мотивами, як-то: прочитати Псалтир за померлим, прочитати чи написати листа, доручення чи заяву тощо. Простолюдин звик дивитися на грамотність як на опанування релігії, а тому купував синові, що починав вивчати абетку, Псалтир, Часослов чи молитовник, а не будь-яку світську книгу. Йому приємно було чути як син співає або читає на кліросі в церкві, слухати розповіді про різні свята, життя святих тощо. Зрозуміло, що такого роду грамотність найкраще могло забезпечити саме духовенство [192, с.103; 4, арк. 2].

Селяни змушені були відробляти панщину усі дні тижня, окрім недільних та святкових днів, у які поспішали виконати власні роботи. Тому дорослі подекуди працювали навіть в страсну седмицю і ледве могли знайти день для сповіді та відвідання церковної служби. У рапорті до генерал-губернатора уманський земський справник зазначав, що прийшовши з мировим посередником до церкви с. Ладжинка в неділю, вони побачили, що майже вся громада була в храмі – рідкісний випадок у час польових робіт [37, арк. 12-13]. Селянські діти, змалечку були постійною допомогою батькам, завжди мали свої обов'язки в домі, виконуючи дрібну хатню роботу, доглядаючи менших сестер та братів тощо. Досягнувши 10-річного віку, вони залучалися до роботи в поміщицьких господарствах: деякі виконували роботу в панському будинку, деякі в господарських приміщеннях, деякі на полях. Тому обов'язки селянства важко було поєднати з потребами школи. Селяни, відправляючи дітей до школи, не могли поручитися за їх відвідування, тому нерідко з початком навчального року школа була наповнена учнями, а вже через тиждень прикажчик фактично припиняв її діяльність і забирав дітей на постійні роботи в поміщицьких господарствах [213, с. 114-115]. Скільки ж дітей регулярно відвідували школи визначити вкрай важко, адже домашні роботи, відсутність сезонного взуття та одягу, далека відстань від школи, погодні умови тощо ставали причиною

невідвідування учнями шкільних занять, а через деякий час їх повернення до навчання.

Деякі поміщики зневажливо ставилися до самої лише ідеї селянської освіти. Зокрема, в Уманському повіті благочинний священик Тимофій Зубачевський повідомляв, що в селах Глибочок, Майданецьке та Довгеньке школи не відкриті з причини відсутності підтримки з боку економії та управителів маєтками. Благочинний священик Гавриїл Дзбановський причинами нестворення школи в с. Заячківці називав відсутність приміщення та протидію місцевого поміщика Гуляницького, який не лише не сприяв справі, а й заявляв: «Что это есть выдумка священников бурная, что его крестьянские мальчики распределены на работу, а не на учение». В с. Розсішки не створено школи через відсутність приміщення, а у с. Посухівка не було сприяння місцевої економії [73, арк. 393].

Окрім того, священики не могли достатньо часу приділяти освіті селянства через свої безпосередні обов'язки, виникало питання як розмістити школу в будинку священика без обмеження його сім'ї. Адже зрозуміло, як ставилися до потреби забезпечення школи громадським будинком в селах, де сама думка про школу здавалася дивною і несумісною з побутом і потребами селянина. Лише в деяких селах для навчання було окреме приміщення «и это была жалкая избушка с покосившимися стенами, без всяких других служб, так что единственная в ней комната служила вместе и кухней, и кладовой, и амбаром, и сараем». В такій кімнаті могли займатися лише 3-5 учнів, які до того ж постійно відривалися від навчання через зайнятість вчителя [213, с.117]. Тому школа, як правило, існувала на папері, а в дійсності навчання тривало в ній лише тоді, коли учитель був вільним від своїх безпосередніх обов'язків та сільськогосподарських робіт [245, с. 131]. Часто через зайнятість священиків у школах могли викладати їх дружини, доньки, інші члени кліру. Щодо забезпечення шкіл літературою, то спершу було вирішено кошти для її придбання брати з церковних гаманцевих сум, однак вони були незначними – від 1 до 5 руб. сріблом і мали своє безпосереднє призначення на церковні потреби. Тому вимагалось, щоб селяни купували підручники для своїх дітей самостійно, але як відповідь на таку вимогу у звітах писали «книг нет

и нет средств покупать их. Крестьянин не станет тратить деньги, пока не увидит пользы практической от этой затраты» [213, с.117]. Духовенство повсюдно повідомляло про байдужість і недовіру до навчання. Селянин, витрачаючи гроші на книги, взимку на одяг та взуття не отримував ніякої віддачі у господарстві та й, загалом, у житті його дітей, тому нерідко вважав школу марною тратою грошей та часу. Тому навіть у 1847 р. Уманське духовне правління доповідало, що діти не маючи книг, постійно відриваючись на вимоги батьків та поміщиків, залишили навчання і всі школи в повіті, яких нараховувалося 34 – закриті. Така ж ситуація була і в інших повітах: у Липовецькому ще 1846 р. було закрито 21 школу, у Васильківському – 8 [213, с. 121].

В такій ситуації на плечі духовенства лягали не лише обов'язок навчання селянських дітей, а й турботи з організації та забезпечення шкіл. Так, священник м. Іванька Уманського повіту Маціович пожертвував декілька примірників арифметики, історичних книг та влаштував дошку і лави для школи. Священником с. Гордашівка Сливницьким пожертвувано 11 руб. і 50 коп. сріблом на купівлю книг і придбано стільці і лави. Священником с. Романівка Бавульським пожертвувано 7 руб. на купівлю книг і також придбано лави. Священик с. Перегонівки Іван Гиричин забезпечував учителя та 60 учнів школи навчальною літературою та книгами Святого Письма [9, арк. 1-4]. Небайдужими до потреб шкіл були різного роду організації та товариства, які висловлювали свою підтримку справі народної освіти. Зокрема, співробітники газети «Руский Мир» переслали митрополиту Арсенію 250 примірників азбуки для шкіл, відкритих духовенством в поміщицьких маєтках Київської єпархії. Санкт-Петербурзьке товариство «Общественная польза», що займалося видавництвом книг, пожертвувало на користь церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії 300 примірників азбуки, 100 прописів, 10 таблиць для навчання письму і читанню з додатками і рекомендаціями, 10 примірників бесід про небесні тіла, 10 книг байок з тлумаченням їх змісту та зоологічними примітками Крім того товариство обіцяло знижку у 2 %, якщо училища потребуватимуть додаткових поповнень [213, с. 121].

Розпорядження митрополита Ісидора від 31 серпня 1859 р. «чтобы во всех местечках и селах, где еще не заведены училища были открыты в самих домах священников школы, если таковых не будет устроено со стороны сельского общества, и чтобы в школах сих учили чтению и письму и преподавали Закон Божий применительно к понятиям сельских детей» успішно втілювалося в життя [167, с. 248-249], адже протягом року в Київській єпархії було відкрито 385 шкіл. У 1860 р. київський генерал-губернатор І. Васильчиков звернувся до уряду з пропозицією відновити школи при церквах та залучити парафіяльних священників до навчання дітей. Ініціативу влада цілком схвалила [10, арк. 6]. І. Васильчикова підштовхувала необхідність боротьби з польськими впливами на селянство, а також церковнопарафіяльні школи розглядалися як елемент інтеграційної політики в регіоні. У процесі організації шкіл вимагалось обмежуватися місцевими джерелами фінансування. І. Васильчиков у зверненні до єпархіального керівництва зазначав, що навчання у церковнопарафіяльних школах мало бути максимально доступним і полягати лише у засвоєнні селянами правил віри православної, молитов з церковнослов'янським читанням, букваря, лічби і письма, за якомога простим і наочним способом, щоб діти, навчаючись самі, могли навчати інших – менших [10, арк.10].

Попечитель Київського навчального округу, беручи участь в обговоренні потреби освіти для основної верстви населення, висловлював думку про те, що ніхто не може бути кращим вчителем для сільської школи, як сам же селянин, який належав до того ж середовища і був знайомий з потребами селянського побуту. Він пропонував вибрати з найбільш здібної сільської молоді (15-17 років) претендентів на посади сільських вчителів. Кількість таких кандидатів повинна перебувати в такій пропорції, щоб на 20 учнів припадав хоча б один учитель. Не потрібно забувати, що при низькій грамотності селянських дітей, вчителю (особливо молодому) важко буде справитися з великою кількістю учнів. Тому таким вчителям необхідно дати потрібну освіту. При розумному виборі претендентів із селян достатньо буде і двох років для їх підготовки. Головною умовою успіху, на думку попечителя Київського навчального округу, повинно

бути те, що вибрані учителями молоді люди не відривалися від свого селянського побуту. Вони повинні залишатися тими ж селянами, носити звичний одяг, дотримуватися звичаїв, відрізняючись від інших лише більшою охайністю, порядністю, тверезістю і доброзичливістю. Взимку і не в робочий час вони повинні вчити дітей, а влітку на рівні з іншими працювати. Грамоту, лічбу і загальні знання сільські вчителі повинні викладати своїм учням особливим способом – практичного навчання. Ці знання претенденти на вчителів мали отримати в парафіяльних училищах. Священики, як і раніше, повинні навчати селянських дітей Закону Божому. Буквар повинен бути не тільки азбукою, за якою селянські діти навчалися б грамоти, а й книгою їх виховання, де окрім загальноприйнятого способу навчання читанню були б релігійно-моральні істини, правила поведінки, поняття про самодержавство тощо. Для забезпечення нових шкіл казенна палата виділила Київському повітовому казначейству 1 500 руб. для друку необхідної кількості букварів. А в Лаврській типографії надруковано 10 тис. примірників букварів для селянських шкіл на 1 тис. парафій Київській губернії по 5 коп. сріблом за примірник [73, арк. 390].

На Правобережжі, зокрема в Київській губернії, у другій половині XIX ст. спостерігалася надзвичайна активізація щодо створення шкіл. 1 травня 1858 р. в містечку Торговиця Уманського повіту місцевим священиком відкрито школу для селянських дітей, де навчалася уже 30 учнів [213, с.120]. В цьому ж році відкрито церковнопарафіяльну школу в с. Тальянки, у 1859 р. школи з'явилися в м. Умань, селах Старі Бабани та Погоріла [290, с.121]. Про позитивні, хоча й дуже повільні зміни свідчать наступні дані (див. Додаток Г), що ілюструють який низький показник кількості шкіл був при церквах Київської губернії у 1859 р. (в Уманському повіті фактично 1 школа на 10 церков). Однак, простежується тенденція до їх зростання уже в 1860 р.: із 150 до 885 шкіл (в Уманському повіті з 9 до 68). Про зростання інтересу до освіти сільських дітей свідчить і помітне збільшення чисельності учнів, а саме з 3 598 до 16 530 осіб (в Уманському повіті з 270 до 1061 учнів). А уже на 1861 р. в Уманському повіті налічувалося 104 школи, де навчалася 1805 учнів, серед яких 1501 хлопчик та 304 дівчинки.

Станом на 1 липня 1862 р. в церковнопарафіяльних школах повіту навчалося 2068 учнів [290, с. 121].

Активно долучився до вирішення проблеми освіти простого народу Київський митрополит Арсеній (Москвін). Під час оглядів єпархії в 1861 р. та 1862 р. митрополит особисто відвідав 500 парафіяльних шкіл [388, с.41-42]. І вже станом на 1 січня 1861 р. було відкрито 1036 шкіл, у яких навчалося 16 269 хлопчиків і 4 654 дівчинки [167, с.249]. На 1 вересня 1861 р. саме Київська єпархія з 1 206 школами та 23 588 учнями (19 015 хлопчиків і 4 573 дівчинки) лідирувала в імперії. Станом на 1 березня 1862 р. при церквах єпархії нараховувалася вже 1 361 школа, де початкові знання здобували 31 320 учнів (24 498 хлопчиків та 6 822 дівчинки). З цієї кількості церковнопарафіяльних шкіл 1 011 знаходились у будинках священно- і церковнослужителів, 254 – в селянських хатах, 45 – у садибах поміщиків, 25 – в церковних приміщеннях, 14 – у будівлях, облаштованих палатою державного майна, 9 – у приміщеннях відомства військових поселень та 6 – у подарованих [212, с. 70]. Наповнюваність шкіл була різною, адже її визначали і чисельність прихожан, і їх матеріальне становище, і педагогічні здібності учителя, і взаємовідносини селян з священником та поміщиком і т.д. Наприклад, в с. Оксанина Уманського повіту, де священником був отець Олександр Крижанівський, у 1862 р. в церковнопарафіяльній школі навчалося 146 учнів, в с. Романівка (отець Георгій Бавульський) – 61 учень, в с. Підвисокому (отець Олексій Сливницький) – 58 учнів, в с. Нерубайка (отець Онуфрій Радецький) – 50 дітей, в с. Мошурові (отець Симеон Антепович) – 40 учнів. Більше 30 учнів нараховувалося в селах Попівка, Синиця, Вишнопіль, Небелівка, Кузьмина Гребля, Тальянки, Верхнячка, Русалівка, Перегонівка. В 27 школах навчалося від 20 до 30 учнів, але були й такі, що мали менше 10 школярів [290, с.121-122]. До 1870 р. в Уманському повіті було відкрито ще 24 церковнопарафіяльні школи. Це найбільше з усіх повітів Київської губернії (для порівняння: в Київському – 15, в Канівському – 19, в Сквирському – 6, в Звенигородському – 13, в Липовецькому – 7, Чигиринському – 16, Таращанському – 9, Бердичівському – 19,

Радомишльському – 21, Васильківському – 17 шкіл) [191, с.111]. В усіх церковнопарафіяльних школах повіту (існуючих раніше і заново відкритих) на 1871 р. учнями було 3419 хлопчиків і 1046 дівчаток [290, с. 121-122].

Зазвичай новостворені школи фінансувалися за рахунок самих парафіян [189, с. 69]. Так, у вересні 1863 р. Київська консисторія повідомляла про вакантне учительське місце в Уманському повіті, де сільське товариство готове платити вчителю 100 руб. на рік і «хлеба в четвертей десять, дом и отопление» [8, арк. 15]. В с. Кожухівка учителю пропонували 20 руб. на рік та по 1 руб. за кожного учня, у с. Максимівка по 2 руб. за учня, в с. Криві Коліна – 10 коп. за хлопчика і 5 коп. за дівчинку, крім того по 1 руб. з батьків за кожного учня на рік, а також по 80 руб. і ще по 1 руб. на рік з учня від батьків у с. Роги та 90 руб. на рік і харчування у с. Сичівка Уманського повіту [8, арк. 38, 53-55]. В 1864 р. Уманський повітовий протоієрей Аполоній Стаховський, подаючи єпархіальному начальству рапорт про розвиток шкільної церковної освіти, додав 17 присудів, за якими сільські громади зобов'язувалися щорічно виділяти кошти на утримання шкіл. Мешканці сіл Лебединка та Полонисте зобов'язувалися збирати 30 крб. на шкільні потреби, селяни с. Нерубайки мали виділити 74 крб. 28 коп. на рік, окрім того батьки, ще окремо платили за кожного учня по 15 коп. у місяць, а жителі сіл Росоховатки, Острівця, Давидівки жертвували на школу 20 крб. на рік і від батьків сплачували за кожного учня по 1 крб. на рік. В селах Рогова, Левківка, Покотилове сільські громади платили по 30 крб. на рік і окремо батьки по 1 крб. за школяра. В Копенковатій на школу платили 40 крб. на рік, у Перегонівці і Небелівці – по 60 крб. і від батьків учнів по 1 крб. В с. Сушківка сільська громада постановила на утримання школи збирати 40 крб. 90 коп., а в Степківці – 44 крб. 26 коп. сріблом. Мешканці с. Бабанка на сільському сході вирішили на шкільні потреби віддавати по 2 коп. з десятини землі, натомість селяни с. Гродзеве – по 3 коп. з десятини [197, с. 97-98].

У 1866 р. в 1 246 парафіях Київської єпархії нараховувалося 1 360 церковнопарафіяльних шкіл з 43 026 учнями (34 128 хлопчиків та 8 898 дівчаток) [167, с. 249]. На середину 80-х рр. ХІХ ст. вже більше половини шкіл мали власні

приміщення [291, с. 145]. У 1875 р. кількість шкіл у парафіях складала 1 348, де навчалось 37 127 хлопчиків та 7 488 дівчаток [12, арк. 8], у 1888 р. діяло 1 663 навчальні заклади з 81 337 учнів (70 530 хлопчиків і 10 807 дівчаток), що порівняно з 1887 р. більше на 70 навчальних закладів і 4 369 учнів – 4 024 чоловічого та 345 жіночого населення. Кількість сільських двокласних училищ в єпархії збільшилась на 1 і на 278 учнів, сільських однокласних – на 5 та на 580 учнів. Парафіяльних училищ зі статутом 1828 р. стало більше на 2 і на 50 учнів, церковнопарафіяльних шкіл збільшилося на 67, шкіл грамоти зменшилося на 24, що пояснюється перетворенням останніх у церковнопарафіяльні, в яких і число учнів збільшилося на 7 944. У 1888 р. в усіх цих школах закінчили курс навчання 2 738 дітей [54, арк. 38-40]. У 1900 р. кількість шкіл зросла до 1 812, серед яких 1 135 були церковнопарафіяльними та 677 – школами грамоти [127, с. 66]. У 1910-1911 н.р. в 11 другокласних школах Київської губернії навчалось 608 учнів (513 хлопчиків та 89 дівчаток), з яких 44 особи були мешканцями міст, а 564 учні – сільської місцевості [117, арк. 50]. Значна перевага чисельності хлопчиків у порівнянні з дівчатками у школах свідчила про місце жінки у тогочасному патріархальному суспільстві. Навіть попри скасування кріпосного права та нове освітнє законодавство селяни ще довгий час не визначали освіту своїх доньок серед пріоритетів. За даними на 1880 р., серед учнів початкових шкіл Російської імперії дівчата становили 20,7 % [349, с. 42]. Непопулярність освіти для дівчат у селянських сім'ях була зумовлена переконанням про її меншу, порівняно з хлопцями, доцільність. Вважалося, що чоловік, як особа законодавчо і звичаєво наділена повноваженнями голови сім'ї і представника родини в стосунках із суспільними і державними інституціями, потребував освіти, тоді як жінка, коло компетенції якої окреслювали сімейно-побутовими і господарськими справами, могла без неї обійтися [270, с. 85]. З огляду на це батьки нерідко позбавляли доньок можливості навчатися, бо за той самий час дівчата могли зробити щось по господарству.

Щодо стану освіти сільських дітей в Уманському повіті, то в 1880 р. тут було 5 сільських двокласних училищ – Краснопільське, Крачківське,

Маньківське, Тальнівське та Шаулихське. Для порівняння: у Київському повіті діяло лише одне – Кагарлицьке училище, в Черкаському – Городищенське, в Чигиринському – Лебединське, в Звенигородському – Шполянське, в Канівському – Корсунське, в Сквирському – Ружинське, Борщагівське, Пархомівське. На 1 січня 1880 р. у них навчалося 500 хлопчиків та 105 дівчаток, на 1 січня 1881 р. – 468 та 83 відповідно. При найбільшій кількості двокласних училищ, однокласних в Уманському повіті було лише одне із 82 в губернії – Шукайводське. У 1879 р. закінчили навчання в даному училищі – 9 учнів із 323 випускників в губернії, а в 1880 р. – 6 з 327 [316, с. V-X]. В цілому по губернії за 1880-1881 н. р. в двокласних сільських училищах навчалося 483 особи, а в однокласних сільських – 3 509, в міських парафіяльних – 354 та в міських двокласних класичних училищах – 156 осіб селянського стану [316, с. XII-XIII].

В середньому на одне двокласне сільське училище витрачалося в середньому 1 217 руб. 26 коп., на однокласне сільське училище – 404 руб. 75 коп. на рік, при чому гроші, в основному, поступали від сільських громад. В цілому, майже половина утримання як двокласних, так і однокласних училищ, покладалася на сільські громади. Наприклад, на 5 двокласних училищ Уманського і 1 училище Звенигородського повітів із сільських громад виділялося 5 848 руб. 65 коп., а з державного казначейства – лише 710 руб., від приватних осіб – 531 руб [316, с. VI].

Щодо церковнопарафіяльних шкіл, то на 1881 р. в Уманському повіті їх нараховувалося 122 і навчалося в них 2 911 хлопчиків та 446 дівчаток. Окрім натуральної допомоги, школи отримували грошову – близько 7 500 руб. Крім того, 7 шкіл Уманського повіту користувалися прибутком від 71 дес. землі, пожертвованої поміщиками та громадами, і 1 школа – доходами з капіталу у 1 500 руб. Від міністерства народної освіти отримували допомогу 2 школи: Христинівська – 50 руб. та Помийницька – 50 руб [167, с. 195].

За даними на 1884 р. в 5-ти благочинницьких округах Уманського повіту діяло 128 шкіл, у яких навчалося 3317 хлопчиків та 496 дівчаток. Коштів на їх утримання не вистачало: 74 школи отримували від 10 до 50 крб. на рік, 48 шкіл

– від 50 до 100 крб. і лише 6 шкіл отримували від 100 до 200 крб. з громадських і церковних коштів. Щодо стану шкільних приміщень, то 63 школи називалися «зручними», у 33-х стан бажав бути кращим, а 32 школи мали наполовину зручні приміщення [188, с. 256]. Покращувалося і ставлення селян до необхідності навчання своїх дітей у церковнопарафіяльних школах. Для прикладу, священик с. Нової Греблі Сава Богданович, інформуючи про розвиток церковнопарафіяльних шкіл Уманського та Липовецького повітів, повідомляв, що в 15 селах Русалівської волості селяни погодилися з тим, що школи для них стають все потрібнішими: батьки з більшим бажанням відправляли дітей на навчання, а вчителі цих шкіл отримують не менше 110 крб. річної платні [186, с. 129-130]. Ситуація покращувалася і в інших волостях повіту. Так, вчителю с. Підвисокого Григорію Макєєву за рішенням громади села була встановлена платня у 100 руб. на рік [7, арк. 24]. Крім того, деякі заняття могли оплачуватися додатково. Наприклад, вчителю с. Псярівки з церковних грошей окремо платили за уроки співу для дітей [6, арк. 2].

Більш-менш детальну картину поширення освіти серед правобережного селянства на прикладі Уманського повіту можна простежити за матеріалами Першого всеросійського перепису населення 1897 р. Варто звернутися до показників грамотності в загальному по Київській губернії, де грамотними вважали себе 645 271 особа, тобто 18,1 % [336, с. 309] від загальної кількості населення (з них 45,8 % – в містах і лише 14 % – у селах) [179, с. 7]. За статевою ознакою серед грамотного населення губернії було 486 105 чоловіків, тобто 27,5 % та 159 166 жінок, тобто 8,9 % [168, с.1,13]. Якщо порівняти дані з 12-ти повітів губернії, то найвищий показник грамотності населення був у Київському повіті (33,3%), що пояснюється високим відсотком освіченості в самому м. Києві (грамотність в Київському повіті без міста становила всього 14,6 %). Порівняно високі показники грамотності були у Бердичівському повіті (20,7 %), за ним слідували Черкаський (16,7 %), Канівський (16,4%), Звенигородський (16,1 %) повіти, де була незначна різниця в показниках. Уманський повіт займав шосте місце серед 12-ти повітів (15,3 %) [168, с. VIII]. Зрозуміло, що дані щодо

освіченості селянства були ще нижчими порівняно із загальною картиною в губернії. Так, лише 336 345 осіб (12,1 %) із 2 768 542 селян Київської губернії вважалися грамотними, серед них 21,5 % становило чоловіче та лише 2,9 % жіноче населення [168, с. 50-54]. Показники грамотності серед селянства Уманського повіту також були надзвичайно низькими, що можна побачити за такими систематизованими відомостями (див. Додаток Д) [168, с. 78]. Найвищий показник грамотності був серед вікової групи 10-19 років, за нею слідувала вікова категорія 20-29 років, а із збільшенням віку спостерігається зменшення кількості грамотних. Із загальної чисельності селянства повіту, грамотні селяни становили лише 10,4 % і 9,4 % від усього населення Уманського повіту (без повітового міста). Показник грамотних чоловіків серед усього чоловічого селянського населення становить 19,1 % і 17,3 % від загальної чисельності усього чоловічого населення повіту та 2 % серед жінок-селянок і 1,8 % серед жіночого населення. Різниця між показниками грамотних чоловіків і жінок взагалі дуже значна в усіх вікових групах. Найвищим показником грамотності серед жінок вирізняється вікова група 10-19 років. Вражає чисельність селян, що закінчили вищий навчальний заклад, а саме 1 особа, що становить 0,004 % з 27 321 грамотних. Середню освіту серед селян Уманського повіту мали 63 особи (54 чоловіки та 9 жінок), що становить 0,2 % від загальної кількості грамотних. Ці дані підтверджують ситуацію по Київській губернії в цілому, де з усього населення середню освіту мали 14,96 % чоловіків і 9,69 % жінок, а вищу – 1,45 % та 0,15 % відповідно [168, с. IX]. Вікові категорії жінок Уманського повіту, що закінчили спеціальні середні навчальні заклади або ж звичайні середні навчальні заклади представлені таким чином: найвищий показник був у категорії 20-29 років, наступний – 10-19 років, на третьому місці категорія 30-39 років, решта жінок не мали середньої освіти

З'ясувати рівень грамотності селянського населення повітового міста допомогли наступні дані (див. Додаток Е) [168, с. 78]. В повітовому місті простежувалась та ж тенденція, що й у повіті: за показниками грамотності серед вікових груп лідирувала – 10-19 років, далі йшла – 20-29 років. Дещо інші

показники грамотності серед жінок. Так, серед жіноцтва не було випускниць спеціальних середніх навчальних закладів, а найвищий показник тих, хто здобував освіту в звичайних середніх закладах стосувався вікової категорії – менше 10 років (2 особи), за нею слідувала категорія 20-29 (1 особа) та 40-49 років (1 особа), решта жінок не мали середньої освіти. Із загальної чисельності селянства в м. Умань – 16,9 %, грамотні становили 19,6 % чоловіків і 3,3 % жінок від усього населення повітового міста. Показник грамотних чоловіків серед усього чоловічого селянського населення становить 32,2 % і 5,3 % від загальної чисельності усього чоловічого населення міста та 8,3 % серед жінок-селянок і 1,4 % серед усього жіночого населення [168, с. 50-51, 78]. З даних таблиці видно, що рівень грамотних жінок-селянок Уманського повіту та повітового міста був дуже низький у кожній віковій групі. Це пояснюється тим, що тільки під кінець ХІХ ст. зросла увага до освіти жінок. Отож можна стверджувати, що справа народної освіти в краї знаходилась, особливо серед сільського, у переважній більшості українського населення, на дуже низькому рівні.

Виразною була різниця освіченості селянського населення Уманського повіту у порівнянні з іншими верствами суспільства. Із загальної кількості селян в повіті – 266 714 осіб, грамотними були лише 28 347 селян, тобто 10,6 %, серед них 25 544 чоловічого (90,1 %) та 2 803 (9,9 %) жіночого населення [168, с. 50, 78]. Щодо міських мешканців Уманського повіту, зокрема міщан, купців, почесних громадян та їх сімей, яких за переписом 1897 р. налічувалося 48 851 особа (15,2 %), грамотними були 16 986, тобто 34,8 % (46,7 % чоловічого та 23,6 % жіночого населення повіту) [168, с. 50, 77]. Звернення до показника рівня освіченості осіб духовного стану показує, що він становив 72,8 %, зокрема 78,6 % серед чоловічого та 67,2 % серед жіночого населення. Такий високий відсоток грамотності осіб духовного стану пояснюється обов'язковістю освіти для отримання священно-церковнослужительських посад.

В цілому по Уманському повіту найчисельнішою групою було селянство, яке називало рідною мовою українську – 99,3 % від усього сільського населення без повітового міста і 87,1 % в м. Умані. Другою за чисельністю була російська

– 0,4 %, при чому нею розмовляли майже вдвічі більше чоловіків, ніж жінок, третьою – польська (0,2 %), четвертою – єврейська (0,06 %) і т.д (див. Додаток Є) [168, с. 149-150]. Показник грамотних іншими мовами був незначним і кардинально не змінював загальну характеристику поширення грамотності серед населення. Київський губернатор І. Фундуклей, порівнюючи демографічну ситуацію в Київській губернії за 1797 р. та 1845 р. зазначав, що поміщицькі селяни православного віросповідання в цілому по губернії, а особливо в південних її повітах, були українцями, що розмовляли вони переважно українською мовою, однак розуміли і польську, і російську [376, с.236]. Отже, Уманський повіт Київської губернії як один з найбільших за площею і за кількістю мешканців, у досліджуваній період був переважно селянським. Основна маса його мешканців – українське селянство – була далека від освіти, але зберігала українськість, так як 99,3 % сільського населення повіту назвали українську мову рідною. Однак, не зважаючи на помітні зрушення у питанні народної освіти, все ж і на початку ХХ ст. проблеми забезпечення шкільними приміщеннями, навчальною літературою, безкоштовними читальнями та бібліотеками в Київській губернії залишалися актуальними [11, арк. 12, 14, 94, 102].

Таким чином, справу залучення широких мас селянства до шкільної освіти взяла на себе Православна церква. Та відкриття парафіяльних шкіл для селянських дітей у першій половині ХІХ ст. було поодиноким явищем. Однак, починаючи з 1860-х років, завдячуючи подвижницькій діяльності Київського митрополита Арсенія, поширення церковнопарафіяльної освіти набуло масового характеру. У 1861-1862 рр. Київська губернія стала першою серед інших губерній імперії по темпах розширення мережі церковнопарафіяльної освіти. Та попри це рівень грамотності селянства залишався низьким. У ході Першого всеросійського перепису населення 1897 р. виявлено усього 18,1 % грамотного селянства, а у сільській місцевості грамотними себе назвали тільки 14 % мешканців Київської губернії. Серед селян цей показник був ще нижчим: з 2 768 542 селян губернії грамотними себе вважали 336 345 осіб, або 12,1 %. Не

винятком був і Уманський повіт, де кількість грамотного сільського населення становила 10,6 % від усього селянства повіту. До того ж, рівень освіти жінок був набагато нижчий, ніж серед чоловіків. За даними демографічного перепису 1897 р. серед сільського населення Уманського повіту відсоток грамотності чоловіків був набагато вищий, ніж серед жінок, відповідно – 19,1 % і 2 %, що свідчить про місце жінки в тогочасному суспільстві, про її низький соціальний статус.

Висновки до розділу 2. У досліджуваних хронологічних межах Уманський повіт був одним з найбільших і густонаселених повітів Київської губернії, який до того ж простягався на найпридатніших для землеробства ґрунтах. Селянство Уманського повіту становило основну масу населення і багато в чому визначило своєрідність економічних, суспільно-політичних та соціокультурних процесів упродовж досліджуваного періоду. В першій половині XIX ст. поміщицькі селяни Київської губернії переважали над іншими категоріями селян, загалом, на Правобережжі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. кріпаки становило 90 % селян Київської, 91 % – Подільської та 74 % Волинської губерній. В Уманському повіті спостерігається, навпаки, зменшення даної категорії селянства у зв'язку з наявністю на даній території військових поселень. Уманський повіт посідав 9 місце за чисельністю кріпосного селянства серед 12-ти повітів губернії. На початку XX ст. чисельність селянства, як і загального населення Уманського повіту, зростала. Якщо за даними перепису 1897 р. питома вага селянства серед усього населення повіту складала 83,2 %, то уже на 1899 р. – 87,7 %. При тому чисельність селян серед жителів повітового міста у перші десятиліття XX ст. була надзвичайно низькою. Загальний приріст населення в перші десятиліття XX ст. призвів до росту показника густоти населення в регіоні. Гостра соціально-економічна криза призвела до зростання міграційних процесів в регіоні, апогей яких припадає на період впровадження Столипінської аграрної реформи.

Українське селянство, було найменше охоплене освітою. Селянські діти змалечку були постійною допомогою батькам, завжди мали свої обов'язки в домі, а досягнувши 10-річного віку, вони залучалися до роботи в поміщицьких

господарствах. Тому обов'язки селянства важко було поєднати з потребами школи. Справу залучення основної маси населення до шкільної освіти взяло на себе православне духовенство, на яке покладался обов'язок не лише навчання селянських дітей, а й турботи з організації та забезпечення шкіл, які спочатку розміщувалися в будинках священників та причетників. З другої половини ХІХ ст. на Правобережжі, зокрема в Київській губернії, активізувався процес створення шкіл. У 1861-1862 рр. Київська губернія стала першою серед інших губерній імперії по темпах розширення мережі церковнопарафіяльної освіти, а в Уманському повіті до 1870 р. було відкрито найбільше шкіл з усіх повітів губернії. Та попри це рівень грамотності селянства залишався низьким. За матеріалами Першого всеросійського перепису населення 1897 р. встановлено, що чисельність грамотного сільського населення становила 10,6 % від усього селянства Уманського повіту.

РОЗДІЛ 3

СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА УМАНЩИНИ В УМОВАХ ІМПЕРСЬКОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ

3.1. Форми селянського землеволодіння

Селянство як суспільний стан було не однорідним, що зумовлювалося регіональною специфікою господарського життя, відсталими формами землекористування, розмірами та якістю земельних наділів, характером повинностей. Кріпосні селяни поділялися на такі категорії: тягли, напівтягли, піші, городники, бобилі. Серед тяглих виокремлювалися: плугові господарства – з трьома парами волів, четверні – 2 пари, трійні – з трьома волами і парні – з однією парою. Напівтягли мали одного вола або коня. Піші господарі зовсім не мали робочої худоби. Городники зовсім не займалися хліборобством, тому і не тримали робочої худоби, маючи лише невелику ділянку землі для городу. Бобилі або ж як їх ще називали халупники, кутники не мали ні дому, ні городу, жили переважно в інших категорій селян, наймаючись у робітники.

Часткові дані про господарське призначення земельних володінь Уманського повіту на початку XIX ст. виявлені у відомості про кількість землі в маєтках, прийнятих від цивільного у військове відомство [77, арк. 6] (див. Додаток Ж). Найбільша кількість конфіскованих земель була відведена для сільськогосподарських потреб – 64 %, під лісовими масивами знаходилося 26,4 % усіх земель повіту і лише 11,6 % – під сінокосами, що й визначало хліборобську спрямованість регіону та впливало на розвиток тваринництва у селянських та поміщицьких господарствах.

У 1845 р. поміщицькі селяни Київської губернії поділялися на такі категорії (див. Таблиця 3.1):

Таблиця 3.1

Селянські категорії Київської губернії (1845 р.)*

Повіти	Тяглих	Напівтяглих	Піших	Городників	Бобилів	Разом
Київський	2 894	1039	5 664	385	230	10 212
Радомишльський	6 752	763	4 789	1046	642	13 992
Васильківський	3 659	80	8 724	1 738	306	14 507
Сквирський	4 875	362	7 325	771	288	13 621
Бердичівський	3 786	650	6 498	886	405	12 225
Липовецький	2 237	2 392	7 479	730	406	13 244

* Складено і підраховано: [229, с. 44; 376, с. 305].

Таращанський	2 789	1002	7 845	1 603	4 010	17 249
Уманський	2 736	1057	8 036	1060	611	13 500
Звенигородський	3 333	163	9 873	1 339	929	15 837
Чигиринський	1 541	12	8 172	1 234	745	11 704
Черкаський	1 973	445	13 942	1 621	337	18 316
Канівський	3 964	3 877	7 031	2 204	789	17 865
Разом	40 539	12 040	95 378	14 617	9 698	172 272

З наведених даних видно, що хліборобство було основним способом забезпечення селянина. Господарства, де зовсім не було робочої худоби, подекуди в декілька разів переважали господарства тяглих та напівтяглих селян. В Уманському повіті із 100 господарів 60 були пішими, 28 – тяглими та напівтяглими і 12 городниками та бобілями, при середньому показнику по губернії – 55, 30 та 15 відповідно. У господарстві тяглих та напівтяглих поміщицьких селян Уманського повіту було приблизно 7 голів робочої худоби та 36 десятин землі, найбільше припадало на 1 господарство в Чигиринському повіті – 13 та 63 відповідно, найменше – в Канівському (4 тварини та 17 десятин землі) [376, с. 306-307]. Таке наділення селян землею залежало від розподілу, який застосовували польські землевласники на цих територіях, а саме: наділяти селян землею пропорційно поголів'ю робочої худоби в їх господарствах. Крім того, піші селяни та городники могли зовсім не наділятися сінокісними угіддями або ж отримувати їх у незначній кількості з урахуванням утримання корів та овець, що дозволяло поміщикам використовувати великі пасовища та сіножаті для власної худоби. Підтвердженням такого підходу до розділення земель є такі відомості: на 3 пари волів виділяли 16 десятин 1 110 сажнів орної та 4 десятини 936 сажнів сінокісної земель, на 2 пари – 12 десятин 832 сажні та 3 десятини 702 сажні відповідно, на 1 пару – 8 десятин 555 сажнів та 2 десятини 468 сажнів, на пішого – 6 десятин 230 сажнів і 1 десятина 300 сажнів [376, с. 308]. Тобто із зменшенням поголів'я робочої худоби пов'язувалося зменшення розміру земельного угіддя. Ці обрахунки могли бути ще й нижчими, адже вказані дані стосуються найвищої пропорції наділення землею.

У 1845 р. поміщицькі селяни Київської губернії користувалися 1 232 179 десятинами землі, яка розділялася так (див. Таблиця 3.2):

Таблиця 3.2

Розподіл землі поміщицьких селян Київської губернії (1845 р.)*

Повіти	Кількість десятин			
	Під житловими приміщеннями, городами, конопляниками	Орної	Сінокісної	Всієї селянської землі
Київський	7 832	53 323	17 688	78 843
Радомишльський	15 127	121 669	39 915	176 711
Васильківський	21 560	86 582	20 429	128 571
Сквирський	9 801	86 359	17 595	113 755
Бердичівський	7 907	79 105	20 731	107 743
Липовецький	9 857	71 673	15 186	96 716
Таращанський	13 897	86 514	18 260	118 671
Уманський	13 660	66 996	15 149	95 905
Звенигородський	16 259	76 077	6 590	98 926
Чигиринський	Дані відсутні	37 707	Дані відсутні	Дані відсутні
Черкаський	15 974	53 110	10 325	79 409
Канівський	13 373	80 351	5 498	99 222

Кількісні показники свідчать, що орна земля була основою забезпечення та побуту селян. Зокрема, в Уманському повіті на 100 десятин поміщицької землі припадало 94 десятини орної та 53 – сінокісної селянської. У порівнянні з іншими повітами: найбільша кількість селянської орної землі на 100 десятин поміщицької була у Канівському (141 дес.) та Васильківському (134 дес.) повітах, сінокісної – у Васильківському (103 дес.) та Сквирському (90 дес.). Найменше орних земель було в Чигиринському (61 дес.), сінокісних – Звенигородському (27 дес.) та Канівському (28 дес.) [376, с. 301]. Саме від кількості наділеної землі залежала специфіка сільськогосподарських занять в повітах, адже за достатніх орних та сінокісних наділів зростало поголів'я худоби в селянських господарствах, урізноманітнювався асортимент посадкових культур тощо. Даний показник впливав і на матеріальне забезпечення сільських трударів, адже визначав розмір землі в окремому господарстві. Так, на 1 селянина в Уманському повіті припадало 2,27 десятин землі, при середньому показнику по губернії – 2,44. Найвищим цей показник був в Радомишльському – 4,30 десятин, найнижчим – у Чигиринському повіті (1,36), що певною мірою

* Складено і підраховано: [376, с. 301].

компенсувалося високою родючістю земель південних повітів, порівняно з північними. На 100 десятинах озимого та ярового посіву в Уманському повіті працювало 165 селян (і чоловіків, і жінок), при середньому губернському показнику – 157 осіб, тобто 2 десятини землі тут оброблялися приблизно 3 селянами. В Чигиринському – 208 осіб й Черкаському повітах – 216, тобто на 1 десятині працювало більше 2 селян, в Радомишльському – 92 особи на 100 десятин. Однак, незважаючи на більшу площу селянських наділів в північних повітах, на 1 селянина тут припадало менше 2 четвертей урожаю зерна, у той час як в інших – по 2 четверті та 2 четверика [376, с. 303-304].

В результаті інвентарної реформи 1847-1848 рр., земля залишалася у власності поміщиків, що лише посилювало обезземелення селян [283, с. 117]. В Уманському, Звенигородському, Канівському, Черкаському і Чигиринському повітах поміщики у 1847-1861 рр. збільшили своє землеволодіння на 27 208 десятин або на 10,3 % [235, с. 231]. Щодо питомої ваги поміщицтва в аграрному секторі, то в 1847 р. на Київщині йому належало 76,2 % [248, с. 545]. Інвентарі являли собою описи помість, зібрані спеціальним інвентарним комітетом для розробки однотипних правил управління помістями. 26 травня 1847 р. царським указом були затверджені інвентарні правила, які: 1) закріплювали за селянами землю, якою вони користувалися, як мирську, що не підлягала обміну, 2) відмінляли речові побори з селян, 3) визначали розміри панщинної повинності у відповідності з господарськими можливостями дворів (наявність тяглової сили тощо), 4) передбачали наднормові роботи для кріпаків, які оплачувались за певними розцінками. Однак інвентарні правила 26 травня 1847 р. незабаром були замінені новими, затвердженими царським указом 29 грудня 1848 року [288, с. 16]. Останні надавали поміщикам право обмінювати селянські земельні ділянки, правда з дозволу селян та з відома властей. В цілому, інвентарні правила 1847-1848 рр. мало чим полегшили становище селянського населення, так як порушувалися поміщиками, але, зрештою, вони були хоча б спробою унормування аграрних відносин.

У пореформений період площа земельних наділів колишніх поміщицьких селян в Київській губернії зросла на 21 % (з 1 071 114 до 1 300 356 десятин). На кінець 70-х років це був найвищий показник зростання земельних площ на Правобережжі, адже у Подільській губернії він становив 18 %, у Волинській – 15 %. Варто зазначити, що збільшення кількості земельних площ не завжди можна було точно обрахувати, так як у частині викупних актів не вказувалася непридатна для ведення господарства земля, тому точно вирахувати кількість орної не можливо. Про це свідчить аналіз 54 викупних актів Уманського повіту, серед яких в 11-ти кількість землі не збігалася. Так, у с. Ягубець за уставною грамотою селянам була надана 791 десятина землі і прирізано ще 228 десятин, отже у викупному акті повинно числитися 1019 десятин, натомість зазначалося 993. У с. Талалаївка числилося 407 десятин, було прирізано ще 28, тобто в загальному 435 десятин, а в акті – 416. В с. Кислин за викупною грамотою значилося 478 десятин, прирізали 108, тобто повинно було бути 586 десятин, в акті ж числилося 565 [251, с. 413-114]. Так, зі звіту київського генерал-губернатора відомо, що станом на 1 липня 1869 р. було здійснено 83,3 % викупних актів. Однак, за даними П. Зайончковського кількість остаточно впроваджених викупних актів складала не 83,3 %, а 70,3 % [251, с. 412]. Зрештою, навіть на кінець 70-х рр. цей процес не був остаточно завершений.

Відносно розмірів викупних платежів, то ціна землі залежала від її родючості і тому була диференційованою. Землі Київської губернії за цими критеріями відповідали чотирьом категоріям: 1; 3; 6 і 7-ій. Уманський повіт, а також Таращанський, Липовецький, Бердичівський, а також частини Київського, Васильківського і Сквирського повітів входили до 3-ї категорії, де селянам доводилося платити – 1 руб. 68 копійок (у Подільській губернії – 1 руб. 71 коп., Волинській – 78 коп.). Однак, в окремих повітах їх розмір міг бути досить різним [288, с. 17-18]. Так, в Уманському повіті за викупними платежами вартість 1 десятини землі складала від 1 руб. 80 коп. – в с. Текуча до 2 руб. 44 коп. – у с. Сичівка, при середній ціні – 2 руб. 6 коп [251, с. 419].

На Правобережжі реалізація реформи 1861 р. мала певні особливості. Тут зберігався наділ, одержаний селянами під час інвентарної реформи 1847-1848 рр. (він коливався у межах 4,5 – 9,5 десятин) [248, с. 609]. Однак якщо дореформене землекористування селян перевищувало встановлені розміри наділів, то надлишок землі переходив у власність поміщика. Отримавши у 1861 р. право на придбання присадибної і польової землі, селяни Київської губернії могли реалізувати його в рамках інвентарних правил 1847-1848 рр. Тобто, при встановленні наділів виходили з інвентарних правил і за селянами зберігалось право одержання повного інвентарного наділу. Якщо поміщик за період з часу введення інвентарних правил до 1861 р. зменшив розмір наділу, то селянин міг клопотатися через мирових посередників про повернення землі [288, с. 16]. Проте, складання уставних грамот не було сприятливим для земельної реформи в Київській губернії так як селяни втрачали 14 % землі, яка числилась за ними по інвентарях [288, с. 17]. Польське повстання 1863 р. на Правобережній Україні дещо змінило хід аграрної реформи. Переслідуючи мету якомога швидше відібрати землі у польських поміщиків, царський уряд 23 липня 1863 р. видав указ про обов'язковий викуп селянами земельних наділів, що були у їхньому користуванні. Згідно з цим указом, з 1 вересня 1863 р. припинялися всі договірні відносини селян з поміщиками; тимчасовозобов'язані селяни перетворювалися у власників; панщина чи оброк замінювалися викупним платежем, що вносився в казну; розмір викупних платежів зменшувався на 20 % у порівнянні з уставними грамотами; уставні грамоти перетворювалися у викупні акти з чітким встановленням оціночної суми за землю і щорічних викупних платежів. А у вересні 1864 р. місцевим властям надавалось право зниження початкового розміру викупного платежу на 15 % в разі, якщо селяни не могли його виплатити [288, с. 17].

При визначенні розміру земельних наділів колишніх поміщицьких селян варто враховувати, що на Правобережжі селяни поділялися на тяглих, піших та городників і розміри їхніх ділянок були далеко не однаковими. Якщо останні мали лише присадибні ділянки, то наділи тяглих приблизно удвічі перевищували

угіддя піших. При чому у різних населених пунктах розмір земельного наділу тяглого чи пішого селянина міг теж відрізнятись. Так, в Уманському повіті розмір земельних угідь тяглих селян коливався від 14 десятин (с. Розсоховатка) до 8 десятин 1 623 кв. сажнів (с. Легедзине). Розмір ділянок піших – від 8 десятин (с. Розсоховатка) до 3 десятин 2019 кв. сажнів (с. Сичівка). Наділи городників, як правило, були меншими десятинами [251, с. 415]. Крім того, варто врахувати, що станом на 1863 р. в Київській губернії проживало 17 850 бобилів, які зовсім не мали земельних наділів [44, арк. 97]. Селяни Правобережної України користувалися також сервітутами – спільними для селян і поміщиків пасовищами, водопоями, сінокосами, місцями риболовлі, глинищами тощо. Зростання цін на землю після ліквідації кріпосного права й спроби поміщиків перейти на більш ефективну сівозміну підштовхували їх до ліквідації сервітутів, що суперечило інтересам селян [260, с. 364].

Таблиця 3.3

Розподіл надільної землі в Київській губернії на 1863 р.*

К-ть землі	К-ть дворів	Число селян	К-ть землі	К-ть дворів	Число селян
до 1 дес.	1 412	2 625	від 5 до 6 дес.	3 076	6 792
від 1 до 1,5 дес.	7 435	18 194	від 6 до 7 дес.	2 474	6 942
від 1,5 до 2 дес.	42 242	104 776	від 7 до 8 дес.	643	1 837
від 2 до 3 дес.	125 029	322 188	від 8 до 10 дес.	597	1 629
від 3 до 4 дес.	23 458	62 468	вище 10 дес.	981	2 453
від 4 до 5 дес.	7 676	16 044			

З наведених даних видно, що 59 % селян мали наділ до 3 десятин на людину, а 19,2 % – взагалі до 2 десятин. Таким чином, можна зробити висновок про те, що забезпеченість селян землею в пореформений період теж була не достатньою. Проте, все ж скасування кріпосного права істотно прискорило ринкову еволюцію аграрних відносин. Дедалі активнішу роль у сільськогосподарському виробництві почали відігравати заможні селяни, частка яких була порівняно невеликою – до 20 %. Викупивши землю та маючи власні кошти, вони збільшували свої господарства, які поступово набували товарного характеру.

* Складено і підраховано за: [326, с. 38].

Формувався новий тип селянина-фермера. Досить впевнено почували себе й селяни середнього достатку. Але значну частину селянства становили все ж таки бідняки, які змушені були шукати інших засобів для забезпечення існування своїх родин [248, с. 603].

За даними на 1873 р. землі селян в Київській губернії становили 42 % від загальної кількості сільськогосподарських угідь. Загалом у власності селян перебувало 1 845 153 десятин, які розділялися між колишніми поміщицькими та державними селянами: 548 824 колишніх поміщицьких селян володіли 1 450 664 десятинами землі, а 150 062 особи державних селян мали у власності 454 585 десятин. Середній показник на 1 особу становив: у колишніх поміщицьких селян – 2,6 десятини землі, у державних – 3 десятини. Для порівняння: у російських губерніях імперії (Курській, Тамбовській, Воронежській) колишнім поміщицьким селянам належало 2,2 і 2,4 десятин землі, подекуди 2,6 десятин на 1 особу, державним – 4,6 – 4,7, а подекуди і 5,7 десятин на особу. При тому, що дана категорія селян вдвічі, а то й в тричі переважала чисельність поміщицьких. У Київській губернії ситуація була абсолютно протилежна, так як різниця між кількістю землі у колишніх поміщицьких та державних селян була незначною, а чисельність останніх утричі менша. Ще однією особливістю землеволодіння було те, що кількість поміщицької землі у Київській губернії переважала над селянською, а у вказаних російських губерніях було навпаки [316, с. 49].

Таблиця 3.4

Відомості про кількість поміщицької та надільної землі колишніх поміщицьких селян за даними 1877-1878 рр.*

Повіти	У поміщиків		У селян		
	К-ть дворів	К-ть десятин землі	Чисельність ревільського населення	К-ть десятин землі	На 1 ревільську душу
Бердичівський	285	149 510	42 756	110 780	2,6
Васильківський	39	113 646	52 088	142 516	2,7
Звенигородський	73	113 946	47 914	101 742	2,1
Канівський	86	99 358	60 602	138 375	2,3
Київський	124	173 262	34 023	104 084	3,1

* Складено і підраховано: [251, с. 434-435].

Липовецький	177	128 084	47 535	99 986	2,1
Сквирський	152	162 122	49 784	130 679	2,6
Таращанський	110	119 078	50 448	126 913	2,5
Черкаський	65	146 711	43 502	91 585	2,1
Чигиринський	119	108 512	30 701	57 664	1,9
Уманський	111	144 752	45 117	107 928	2,4

При переважаючій трипільній системі землеробства та примітивних знаряддях праці така кількість землі не могла дати селянинові не тільки засобів для оплати податків, а й повністю забезпечити його продовольчі потреби. Колишні поміщицькі селяни Уманського повіту склали в 1877-1878 рр. 114 громад, з них у 84 було подвірне господарство, а у решти 30 – колективне. У повіті нараховувалося 18 731 дворів із 56 827 особами чоловічого селянського населення. Середній розмір наділу на Уманщині на 1 рев'язку душу складав 2,4, а на «наличную» – 1,9 десятин.

За розміром наділів (на 1 рев'язку душу) землеволодіння в Уманському повіті у 1877-1878 рр. характеризують такі показники: 376 десятин перебувало у власності 431 особи, тобто у господарствах було менше 1 десятини; наділами від 1 до 2 десятин володіли 6 749 осіб і таким господарствам належало 12 380 десятин; від 2 до 3 десятин мали 35 331 особа, а загалом таким власникам належало 85 313 десятин. Деякі більші земельні наділи – від 3 до 4 десятин належали 2 324 особам, що складало 8 214 десятин. Крім того, наділи 147 селян досягали 4,5 десятин, загалом же їм належало 603 десятин землі, а в 135 селян земельні наділи сягали до 8 десятин (усього 1042 десятини). Загалом, у 1877-1878 рр. в Уманському повіті у відсотковому виразі розміри селянських землеволодінь виглядали так: 0,9 % селян мали до 1 десятини землі, 14,9 % – від 1 до 2 десятин, 78,3 % (найвищий показник в губернії) – від 2 до 3 десятин, 5,1 % – від 3 до 4 десятин, 0,3 % – від 4 до 6 десятин, 0,3 % – понад 6 десятин [173, с. 17-18].

Колишні державні селяни повіту у 1877-1878 рр. об'єднувалися у 52 громади із колективним володінням. Нараховувалося 12 013 дворів, де проживало 30 382 «наличных» селян-чоловіків. Середній розмір наділу на рев'язку душу складав 4,4 десятини, на «наличную» – 3,7 десятин. За величиною наділів на рев'язку душу земля розподілялася таким чином: від 3 до 4 десятин

мали 8 489 селян, усього ж у господарствах нараховувалося 31 371 десятина; від 4 до 6 десятин – 17 083 особи, які володіли 82 119 десятин [173, с. 22-23]. Загалом у повіті в зазначений час мешкало 25 572 ревізькі душі колишніх державних селян, яким належало 113 490 десятин землі (найвищий показник у губернії).

У 1877-1878 рр. усю південно-західну частину Київської губернії складали оброблювані землі. В Уманському повіті показник розораних і оброблюваних земель був найвищим по губернії і складав 76 % (299 898 десятин). Землі під лугами, вигонами та інші придатні для господарства угіддя складали 47 029 десятин (11,9 %), під лісом – 31 159 десятин (7,9 %), непридатних земель було усього 16 369 десятин (4,2 %) [173, с. 26]. Про нерівномірність лісових масивів у повітах Київської губернії свідчать дані центрального статистичного комітету на 1880 р., за якими всього лісу в Київській губернії було 914 818 десятин, що становило її п'яту частину, а точніше – 20,5 % від загальної площі. Для порівняння, в Радомишльському повіті ліси складали понад 40 % усієї території, а в Уманському – лише 7 %. Щодо права власності на них, то 95 % лісових масивів губернії належало поміщикам. В Уманському повіті у власності селян перебувало 1 208 десятин лісів (0,6 %), а у поміщиків – 21 286 десятин (14 %) [173, с. 45-46]. Але селянські лісові наділи являли собою, переважно, одні лише зарослі, а не будівельний чи паливний матеріал. В Уманському повіті із зазначеного числа лісу до чагарників належало 1 133 десятин і лише 75 десятин – будівельного матеріалу та днів.

На 1881 р. в Уманському повіті селянські землі становили: орні 182 845 десятин, тобто 85,1 % (для порівняння: у поміщиків 75,4 % – 115 060 десятин), під городами – 18 733 десятини (у поміщиків – 5 234 десятини), під лугами – 5 633 десятини (поміщицькі – 7 828 десятин), вигінні землі – 6 435 десятин (у поміщиків – 3 123 десятини), під лісами – 1 208 десятин (у поміщицьких економіях – 21 286 десятин). У селянських господарствах повіту засівалося 56 773 десятин озимими культурами (31,1 %) та 62 950 десятин – яровими (34,4 %) (у поміщицьких – 33 786 (33,5 %) та 26 779 (30,7 %) відповідно). Під стручковими було зайнято 2 220 десятин (1,2 %), коренеплідними – 3 218

десятин (1,8 %) та під паром знаходилося 31,1 % – 56 930 десятин (у поміщиків 32,9 % – 43 723 десятин) [173, с. 33-34]. Як показують підрахунки, близько 1/3 як селянської, так і поміщицької землі відводили під пар, 2/3 – під зернові культури, незначні площі займали решта рослин, здебільшого коренеплідних.

Із зменшенням поголів'я робочої худоби було пов'язане зменшення розміру угідь. Так, на Правобережжі у 1863-1883 рр. кількість безкінних господарств становила 49,3% від загальної їх кількості. Однокінними було 5,1% господарств, двокінними – 24,2%, а трикінними – 18,1% господарств. Не кращою була ситуація і з поголів'ям великої рогатої худоби та овець, адже приріст ВРХ становив тільки 7%, а овець – 11,3%, і це попри те, що вівчарство значною мірою мало товарний характер: «добра штука от вівці – і кожух, і свита, і губа сита». Лише кількість свиней, які не потребували пасовищ, у зазначений час збільшилася на 29,2% [261, с. 382]. З матеріалів військово-кінних переписів 1888 та 1891 рр. видно, яким нерівномірним був розподіл тяглової сили між селянами (у відсотках) (див. Таблиця 3.5):

Таблиця 3.5

Розподіл тяглової сили в селянських господарствах (1888 р. та 1891 р.)*

Губернії	Безкінні	З одним конем	З двома кіньми	З трьома і більше
Київська	61,9	8,8	20,1	9,2
Подільська	51,4	1,5	32,5	14,6
Волинська	34,7	4,9	20,0	40,4
Середній показник по Україні	42,4	13,4	23,4	20,8

Як видно, майже половина селян вела господарство без тяглової сили. Нестача, передусім, робочої худоби суттєво впливала на розвиток селянських господарств. А між тим, забезпеченість селянських господарств тяглом збільшувалася повільніше, ніж – зростала кількість населення. Загалом, недостатня кількість тяглової худоби, а як наслідок – недостатнє удобрення землі, неякісний посівний матеріал, нестача або й відсутність належного

* Складено і підраховано за: [341, с. 147].

сільськогосподарського реманенту понижувала ефективність та рентабельність селянських господарств.

Окрім зазначених категорій селянства, на Правобережжі існували й інші – сільські «вічні чиншовики», «вільні люди» та старообрядці, яких об'єднувало те, що вони орендували землі на чиншовому праві, яке передбачало право володіння, користування та розпорядження нерухомою власністю, в той час як оренда – тільки право користування. Чиншове право носило спадковий характер. Чиншовики обмежувалися лише обов'язком платити за користування землею «на вічні часи» встановлений чинш, тоді як орендна плата могла змінюватися. Визначити чисельність землеробського населення, яке перебувало в чиншовому праві досить важко. Наприклад, М. Тарановський зазначав, що всіх старообрядців на Правобережжі в 1882 р. було 40 тис. осіб; І. Рудченко нараховував 267 тис. осіб чиншовиків, які користувалися лише 207 тис. десятин землі, що складало 3,17 % усіх поміщицьких угідь регіону [344, с. 153]; П. Лященко вказував на 46,4 тис. дворів (244 тис. осіб); Д. Бовуа нараховує 46598 дворів чиншовиків, які користувалися 214046 десятинами землі [285, с. 244].

Детальнішу інформацію про види та розмір земельних володінь Уманського повіту з даними по волостях маємо у порівнянні за 1887 р. та 1897 р. (див. Додаток 3) [123, с. 92-93; 155, с. 10]. З наведених даних видно, що у 1887 р. найменше селянських земель було в Хижнянській, Іваньківській та Кузьмінській волостях, які були й одними з найменших за чисельністю населення. Окрім того, в Уманському повіті нараховувалося 10 034 десятини державних, 917 десятин удільних земель (в Хижнянській волості) та 1 299 десятин землі у повітовому місті. Значно поступалася кількість сінокісної землі перед орною. Адже на 1897 р. сінокоси становили лише 11 761 десятину, що й впливало на поголів'я худоби у селянських господарствах та й визначало хліборобство як основну галузь забезпечення. Упродовж десятиріччя (1887-1897 рр.) кількість селянської надільної землі збільшилася лише на 1 866 десятин, що свідчить про не вирішення проблеми селянського малоземелля. Загалом, на 1897 р. в Уманському повіті із 43 888 дворів 4 221 були безземельними, що складало

9,6 %. Найбільше таких було в Підвисоцькій – 654, Русалівській – 591 та Тальнівській волостях – 510 дворів.

За рахунок надзвичайно високої родючості ґрунту в Київській губернії, окрім північної її частини, ціна землі тут була досить високою. Однак, в залежності від якості ґрунту та економічних умов (близькість цукрового заводу, шляхів сполучення тощо) вона була різною. Зазвичай ціна за десятину становила від 70 до 120 руб. Вартість оренди в повітах губернії також відрізнялася. Вона залежала від терміну оренди (на рік ціна вища, на декілька років – нижча). Тому контракти укладалися, як правило, на 6-7 років, з виплатою за півроку наперед. Орендаторами були, переважно, поляки та євреї, які після укладення контракту віддавали землю селянам по десятині за завищеною ціною: вартість землі для ярових культур становила в середньому 8 руб. за десятину, а для озимих – 12 руб. [316, с. 51-52].

У другій половині XIX ст. та на початку XX ст. малоземелля в Київській губернії продовжувало зростати. Підрахунки показали, що на 1 рев'язьку душу в 1888 р. припадало 2,95 десятин землі, а на душу «наличною» – 2,19 десятин [54, арк. 56]. Так, у 1906 р. 40 % селянських сімей губернії мали до 2 десятин на одну сім'ю, 51,4 % – від 4 до 5 дес., 14,6 % – більше 6 десятин. У порівнянні з Лівобережжям та Півднем, правобережні селянські господарства мали найменші земельні наділи. Якщо в 1905 р. у Київській губернії в середньому на двір припадало 3,8 дес., Подільській – 3,3 дес., Волинській – 5,2 дес., то на Лівобережжі цей показник складав 4,9 – 7,3 дес., а в Південній Україні – 7,8 -14,7 дес. [265, с. 73].

Станом на 1905 р. в Уманському повіті на 1 селянський двір припадало 3,9 десятин землі, разом із Звенигородським (3,8) і це був найнижчий показник по губернії. Для порівняння: у Радомишльському – 13,5, Васильківському – 7,6, Сквирському повітах – 7,2 десятин. Наділами розміром до 5 десятин на Уманщині володіли 75 % селян, а у вище зазначених повітах – 8,1 %, 25,9 % та 32,7 % відповідно. Ділянки землі від 5 до 10 десятин в Уманському повіті мали 25 % селян, у Звенигородському – 9,7 %, у Васильківському – 63,2 %. Наділів,

більших 10 десятин, в Уманському повіті не було взагалі, а у Радомишльському повіті питома вага таких складала 53,4 % [160, с. 172]. Тобто, на початку ХХ ст. Уманський повіт був одним з найменш забезпечених землею в Київській губернії.

Про масштаби селянського малоземелля повідомляла тодішня періодична преса. На шпальтах щоденного українського періодичного видання «Рада» зазначалося, що на початку ХХ ст. в Київській губернії зі 100 селянських сімей лише 4 сім'ї мали по 6 і більше десятин надільних земель, 5 сімей – по 5 десятин, 29 сімей – від 3 до 4 десятин, 38 сімей – від 2 до 3 десятин і 9 сімей мали не більше як 2 десятини на сім'ю. І це при тому, що в середньому селянська родина складалася з 5-6 осіб, які інших засобів для існування не мали [204, с. 2]. У газеті «Киевлянин» йшлося про те, що Київська губернія за показником кількості землі на душу населення займала одне з останніх місць в Російській імперії. Якщо б розділили всю територію губернії на все її населення, то на одну особу не припало б навіть 1 десятини землі [198, с.1].

На початку ХХ ст. у Волинській, Київській та Подільській губерніях нараховувалось понад 36,8 тис. приватних земельних володінь, яким належало понад 5,8 млн дес. землі. З них 31,2 тис. або близько 84,8 % володіли 0,4 млн. десятин, що складало 7 % усіх приватновласницьких земель. Решта припадала на землеволодіння площею понад 100 дес. Із них 1 341 власнику належало понад 3,7 млн дес. або майже 63,8 % приватновласницьких земель [252, с.16]. Взагалі, з усіх українських губерній саме на Правобережжі у 1905 р. спостерігався найвищий відсоток приватних землеволодінь площею понад 200 десятин. Тобто, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. для Правобережжя було характерним велике поміщицьке землеволодіння, яке визначало розвиток соціально-економічних процесів на селі у цьому регіоні. У приватній власності селян Правобережжя перебувало лише 0,8 млн дес. землі. А частка селян у всьому приватновласницькому землеволодінні на Правобережжі становила лише 12,8 %, тоді як у степових губерніях – 33,1%, а у лівобережних – 32,7 % [369, с.162]. Особливо контрастним велике поміщицьке землеволодіння на Правобережжі

виглядає на фоні селянського землекористування. Саме Правобережна Україна була тим регіоном, де співіснування великих земельних латифундій та гострого селянського малоземелля визначало характер трудових відносин на селі.

Серед великих землеволодінь переважали саме дворянські. Селянські земельні володіння понад 1 тис. десятин були винятком. У Київській губернії таких селян-власників було лише 5, у той час як дворян – 424, у Подільській – 3 проти 314, а у чорноземних повітах Волинської губернії – жодного. У групі господарств з земельною площею від 100 до 1 тис. десятин кількість власників-селян, порівняно з попередньою групою, помітно підвищувалася, проте в цілому дворянські володіння продовжували переважати. Так, у Київській губернії серед власників земельних площ від 100 до 1 тис. десятин нараховувалося 182 селян і 967 дворян, у Подільській – відповідно 102 і 1 116. Селянські землеволодіння (понад 100 дес.) охоплювали у правобережних губерніях лише 2,4 % усіх приватновласницьких земель [366, с. 57]. Отже, на відміну від Півдня та Лівобережжя, на Правобережжі велике селянське землеволодіння не набуло помітного поширення [390, с. 90-91]. Площа надільних селянських земель в Україні у 1905 р. становила понад 20,1 млн. десятин. З них на Правобережжя припадало близько 6,2 млн. десятин, тобто 30,6 % всього надільного землеволодіння, на Лівобережжя – близько 7,2 млн. десятин, або 35,7 %, і на Південь України – близько 6,8 млн. десятин, або 33,7 % [252, с. 17].

Спробою вирішення наболілого селянського питання мало стати впровадження Столипінської аграрної реформи. Але про недовіру селян до ходу землевпорядних робіт у Київській губернії в 1907 р., повідомлялося навіть у звітах губернатора графа Ігнат'єва до міністра внутрішніх справ. Проте в Уманському повіті, де громади з общинним землеволодінням знаходилися по сусідству з подвірниками, ситуація була дещо іншою. Із 23 322 домогосподарів у 52-х населених пунктах Уманського повіту з общини вийшло 17 849 господарів (76,5 %). За ними було закріплено 83 461 десятину землі, тобто в середньому по 4,7 десятин на один двір. З цієї кількості, 6 951 господар (39%) із 34 366 десятинами землі обрав відрубну форму господарювання [340, с. 9]. Показовими

були й інші типові випадки під час землевпорядних робіт. Наприклад: у с. Громи Уманського повіту за рішенням сільського сходу 281 господар отримав відрубну ділянку, а 200 дворів зберегли общинне землеволодіння [261, с. 393].

Успішний хід землевпорядкування визначався, зокрема, виділенням нових ділянок із земель, куплених Селянським банком. У 1907 р. Уманською повітовою комісією було відмежовано 4 802 десятини, з яких 3 613 десятин призначалося для хутірних господарств і 1 188 десятин було передано громадам і селищам [261, с.392]. У с. Синиця Уманського повіту Селянським банком куплено великий маєток барона Корфа, що мав більше 2 тис. десятин землі, яку розпродано селянам. Земству у безкоштовне користування надавалося 15 десятин землі та 1 500 руб. на влаштування школи, складу сільськогосподарського реманенту та показового поля для селян. Крім того, Міністерством землеробства земству видано в суду 15 тис. руб. на 15 років для розвитку хутірних господарств з умовою, що перші п'ять років земство не буде платити відсотків [208, с. 4]. Так, в 1911 р. по Київській губернії влаштовано 111 показових полів, на яких врожаї були значно вищі, ніж на сусідських селянських полях. Це, безперечно, зацікавлювало селян у перейнятті досвіду правильного обробітку ґрунту [228, с. 32-35]. Активною була діяльність земств щодо створення сільськогосподарських складів та прокатних станцій. Селяни отримували можливість купити сільськогосподарську техніку в кредит з розстрочкою оплати на 8 років. Показовим є той факт, що 84 % земських складів та прокатних станцій знаходилося в українських губерніях [277, с. 31]. Завдяки чому у перші роки впровадження реформи хутірські господарства були значно прогресивнішими за звичайні селянські наділи. На хуторах та відрубках поліпшився культурний обробіток полів, підвищилася зацікавленість господарів у проведенні простих меліоративних робіт, селяни переходили до багатопільних сівозмін із посівом кормових культур, посилювався попит на сільськогосподарські знаряддя і добрива, що в підсумку давало збільшення врожайності [370, с. 51].

Із огляду начальника Південно-Західного краю В. Сухомлинова селянських хуторів Синицького маєтку площею у 2 250 десятин, а також земельних угідь сіл Синиці, Кузьминої Греблі та Осітної Уманського повіту за 14 серпня 1908 р. відомо, що всі ці угіддя були поділені на 525 ділянок, з яких 420 відведено під хутірні господарства селян із сусідніх сіл, а також немісцевих жителів, яких налічувалося близько 30 % від усіх хуторян. На кінець літа 1908 р. на хутори переселилися 162 сім'ї, затримка ж решти переселенців полягала в тому, що близько 860 десятин землі були в оренді і звільнялися лише після жнив [195, с. 3]. Три хутірні ділянки були передані у користування земському управлінню, на одній з яких влаштована двокласна школа і склад для сільськогосподарського реманенту, а на двох інших – показове господарство та поле. Синицькі польові угіддя були, переважно, рівнинними родючими ґрунтами, що значно полегшувало розділення їх на ділянки. На серпень 1908 р. близько ста хуторян побудували житла, однак закінчити їх не дозволяли польові роботи та особливості будівництва, так як будинки зводилися з глини і соломи, а тому необхідно було дати їм висохнути. Майже усі побудовані житла перекривалися металом. З огляду В. Сухомлинова видно, що селяни отримували земельні ділянки близько 5 десятин. Усі господарства мали власні криниці, з яких 76 викопані на кошти землевпорядної комісії. В зазначений час деякі хуторяни уже посадили садки у своїх господарствах. Під час огляду Синицького хутору комісія відзначила хороші цукрові плантації, городи з посадками картоплі, огірків, капусти та інших овочів. Зернові, а особливо просо також давали значні врожаї. У с. Кузьмина Гребля за постановою Київського губернського комітету у справах земського господарства організовано склад сільськогосподарського реманенту, де селяни могли не лише купити, а й узяти на прокат знаряддя праці [195, с. 3]. Селяни розповідали, що у зазначеному році взяли тут на прокат 60 плугів. У Синицький хутір також був направлений агроном-інструктор, який відвідував господарства селян, даючи їм поради та рекомендації, зокрема, щодо ведення польового господарства за п'ятипільною системою та правильною сівозміною. У якості підтримки селян при переселенні на хутір, 124 переселенцям надана

допомога у розмірі 9 730 руб. і ще планувалося виплатити 2 тис. руб. 26 особам [195, с. 3].

Ще одним прикладом впровадження Столипінської аграрної реформи в Уманському повіті був колишній Пототилівський маєток, 820 десятин землі якого планувалося розділити на 130 хутірних і 20 відрубних господарств. Із місцевих селян 36 осіб переселилися на розділені ділянки, решта – жителі сусідніх сіл. За матеріалами повітової землевпорядної комісії Уманський повіт займав провідне місце в Київській губернії у справі землеустрою селянських господарств [195, с. 3]. Очільником Південно-Західного краю було направлено до повіту шість мирових посередників з інших повітів губернії для швидшого розгляду селянських заяв про перехід від общинного до індивідуального способу ведення господарства. В с. Папужинцях питання землеустрою було вирішене ще 1907 р. і озимі культури висівали уже за новим розподілом. У 1908 р. в Уманському повіті працював 41 землемір, що дало можливість завершити розподіл хутірних ділянок у передмісті Умані, містечку Торговиця, селах Війтівка, Степківка, Доброводи, Шаулиха, Аполянка, Веселий Кут, Чеснопіль, Босівка, Конашівка, Онуфрїївка та ін [195, с. 4].

Однак, не зважаючи на успішне впровадження Столипінської реформи на початковому її етапі, уже 1909-1910 р. в періодичних виданнях з'явилися публікації, у яких зазначалося, що в Уманському повіті, де згідно звітності справа землеустрою поставлена на належному рівні, дійсні її результати значно відрізнялися від зазначених у звітах. Земський агроном Сазонов, обстеживши восени 1910 р. хутори у Київській губернії, змушений був визнати: «Здебільшого становище відрубників та хуторян у наш час таке, що коли своєчасно і енергійно не прийти їм на допомогу, то значна частина їх остаточно розориться і земля їх піде з молотка... Хутірному та відрубному господарству в наш час загрожує цілковита криза, економічна смерть». Адже середній розмір ділянки, що відводилася під індивідуальне господарство (хутір або відруб) в Російській імперії становив 9,9 дес., а в Правобережній Україні був таким: Волинська – 7,8 дес., Київська – 4,9 дес., Подільська губернії – 3,0 дес. [260, с. 499].

Г. Храбан, зазначав, що багато селян Уманського повіту, зокрема найбільшні, з побоюванням сприйняли Столипінську аграрну реформу. Адже за общинного володіння на Уманщині селянська земля поділялася на три частини – під озиминою, яриною, толокою. На толоці усі разом випасали власну худобу. Це було вигідним, в першу чергу, для малоземельних селян, адже ліквідація спільної общинної толоки позбавила б їх можливості мати худобу. До Столипінської реформи, селянська земля могла бути розкидана по клаптику в кількох місцях, що з одного боку, утруднювало її обробіток, але з іншого – рятувало від стихійного лиха, потрапи посівів тощо [379, с. 4]. Все це уповільнювало роботу землеустрійної комісії, призводило до масових селянських втручань в роботу землемірів тощо. Зокрема зазначалося, що в деяких селах повіту при переході селян на відруб не було дотримано вимог закону. В решті-решт серед селян Уманського повіту виникали заворушення, що супроводжувалися пошкодженням державного майна, образами і погрозами на адресу посадовців, які закінчувалися численними арештами. Конфлікт полягав у тому, що бажання декількох десятків селян перейти на хутори та відруби могло повністю суперечити інтересам решти односельців. Так, у с. Собківка погодилися вийти на хутір 27 господарів, не зважаючи на незгоду 200 односельчан, а у Псярівці – 72 з 600 селян відповідно, та ж ситуація склалася у селах Бабанка та Свинарка [379, с. 4]. Прихильники общинного землекористування навіть зверталися зі скаргою до царя, в якій просили заступництва. Адже, за їх словами, у с. Бабанка землеустрійною комісією селянам було наділено 250 відрубних ділянок на найродючіших землях, а решті 335 господарям-общинникам залишилися гірші угіддя [351, с. 20-21]. Не отримавши відповідь на дане звернення, крім того дізнавшись, що землемірами було завершено проект нарізки хуторів та відрубів і після збору урожаю розпочнеться безпосереднє відведення земель, уповноважені від общини ходили під двори і намовляли селян не погоджуватися на обмін їх полів з тими, хто хоче вийти на хутір, а після збору врожаю, одразу засівати поля озиминою. Село розділилося на два ворожі табори, що призводило до бійок, тому в с. Бабанку

часто навідувалася поліція для складання протоколів та виклику бунтівників до мирового посередника. Однак, общинники вперто стояли на своєму, погрожуючи самосудом землеірам, якщо ті з'являться на їх полях. Зрештою, поліція заарештувала уповноважених Биркуна і Качура, після чого вдалося нарізати хутірні ділянки [351, с. 21-22]. У зв'язку з цим із Санкт-Петербурга в Уманський повіт прислано чиновника, який мав розібратися в ситуації і сприяти переселенню селян у хутори [199, с. 4]. Адже саме хутір визнавався ефективнішим порівняно з общинною формою землекористування, але в об'єктивних реальностях російсько-імперської соціально-економічної та суспільно-політичної дійсності початку ХХ ст. не міг виправдати сподівань тогочасного селянського суспільства [346, с. 38-41]. Впродовж 1907-1913 рр. в українських губерніях, за даними С. Дубровського, сталося 8 288 селянських виступів. Найбільше серед яких на Правобережжі – 5 952, далі на Лівобережжі – 1 953 і на Півдні України – 383 [247, с. 534]. За підрахунками Ф. Лося і О. Михайлюка, в Україні протягом 1907-1914 рр. відбулося 1 973 селянських виступи, 966 з яких були масовими. З них проти Столипінського землеустрою було спрямовано не менше 130 виступів. На першому місці за чисельністю учасників була Правобережна Україна – 523, далі Лівобережна – 368 та Південна – 85 виступів [306, с. 235-237].

Отже, однією з головних причин зубожіння найчисельнішої верстви населення було малоземелля, яке в пореформені роки ще більше зростало. Адже якщо в 1860 р. в Правобережній Україні на 1 рев'язьку душу в середньому припадало близько 3 десятин землі, а в 1880 р. – трохи більше 2 десятин, то в 1900 р. середній наділ ледь досягав 1,5 десятин [260, с. 392]. За перші ж два роки Першої світової війни посівна площа в губерніях Правобережної України зменшилася ще на 15,9 % [261, с. 475]. Особливостями землеволодіння Київської губернії було переважання великої земельної власності, довгострокова оренда, де орендаторами переважно виступали не селяни чи сільські громади, а здебільшого представники з інших соціальних верств – польські дворяни, шляхтичі, євреї [316, с. 44]. Станом на 1910 р. селянські землі в Київській

губернії складала 54,8 %, натомість поміщицькі – 35,5 %, у Подільській – 54,8 % та 37,2 % і Волинській – 49,6 % та 38,8 % відповідно. Економічні позиції поміщицького землеволодіння на Правобережжі все ще залишалися міцними у порівнянні з Лівобережжям та Півднем, де дані показники складала від 21,6 % до 29,2 % [341, с. 47].

Таблиця 3.6

Землеволодіння на Правобережжі у 1913 р.*

Губернії	Загальна чисельність населення (тис.)	Сільське населення	Надільні землі селян (дес.)	%	Приватні земельні володіння %	Державні, церковні та ін. землі %
Київська	4792,5	3929,2	2106781	45,6	45,2	9,2
Подільська	4057,3	3699,6	1754187	48,0	44,4	7,6
Волинська	4189,0	3836,7	2298861	39,8	48,9	11,3

Як видно, в Київській губернії частка сільського населення становила 82 % і це був найнижчий показник серед правобережних губерній, адже в Подільській губернії селяни складала 91,2 %, а у Волинській – 91,6 % у загальній структурі мешканців. Середній селянський наділ в Київській губернії у 1913 р. складав 5,8 дес., у Подільській – 3,8 дес., у Волинській – 7,9 дес. [341, с. 32].

Таким чином, упродовж означеного періоду спостерігалася досить значна різниця у забезпеченні селян надільною землею у розрахунку на одну ревізку душу. Причому через постійний ріст населення ця величина щодалі зменшувалася. У Київській губернії середня забезпеченість надільною землею на початку ХХ ст. була вкрай низькою. Саме тому Поділля та Київщину можна охарактеризувати як губернії гострого малоземелля [389, с. 16]. Ряд істориків та економістів кінця ХІХ – початку ХХ ст., досліджуючи кошториси селянських господарств, прийшли до висновку, що на Правобережній Україні могли зводити кінці з кінцями лише селянські господарства, які в результаті реформи 1861 р. одержали не менше 5 десятин землі на ревізку душу при урожаї сам-п'ять. А особливо мало надільної землі в ході реформи одержали селяни Київської та Подільської губерній, де частка наділених землею до 5 десятин на ревізку душу

* Складено і підраховано: [341, с. 46].

становила 96,4 % та 97,7 % відповідно. У Волинській губернії цей показник складав 80,9 % [300, с. 24-25]. Якщо ж врахувати факт диференціації селянства за ознакою земельної власності, то картина забезпечення продовольством з надільних земель матиме ще гірший вигляд. Значний вплив на розмір надільного землеволодіння мала й демографічна ситуація у регіоні. Протягом досліджуваного періоду тут спостерігалася найвища густота населення, особливо в Київській та Подільській губерніях. За переписом 1897 р. на одну квадратну версту в Волинській губернії припадало близько 48 мешканців, у Київській – 79, у Подільській – 82 осіб. У 1913 р. ці показники становили відповідно 67, 107 і 110 мешканців на одну квадратну версту [389, с. 16]. Демографічний ріст негативним чином відображався на землезабезпеченості правобережного селянства.

3.2 Традиційні сільськогосподарські заняття

Середня та південна частина Київської губернії були найбільш сприятливими для землеробства. Природна родючість ґрунту, оптимальне природне зрошення, сприятливий перехід між рівнинною та низинною місцевістю, помірний клімат – усе це разом, навіть при посередній обробці землі, зумовлювало багаті врожаї зернових культур, особливо пшениці [365, с. 125]. Якщо порівнювати врожайність ґрунтів губернії, то найбільш родючими були землі двох повітів: Уманського, що займав південно-західну її частину, а також північнішого Сквирського, на території яких майже рівномірно простягається товстий пласт чорнозему. Суміш чорнозему з глеєм займала всю місцевість від Златополя до Пастирського, до кордонів повітів Звенигородського та Черкаського [229, с. 48-49]. В інший бік, від Златополя та від поселень Межегірки і Лип'янки до кінця Чигиринського повіту, вся місцевість вкрита чорноземом, товщина якого більше аршина і який лежав на пласті глини. В Бердичівському повіті теж переважав чорнозем, але в напрямку

до Волинської і Подільської губерній у склад ґрунту входила значна кількість піску. В Липовецькому повіті ґрунт був трьох видів: чорноземний, пісковий, глиняний, які варіювалися за місцевістю, переходячи з одного в інший у різних пропорціях. У Таращанському повіті, що займав центральну частину губернії, ґрунт складався із прошарку чорнозему, змішаного з піском або глиною. Тобто, природні умови, а точніше родючість ґрунту, найсприятливішими були в смузі, де розташовувався Уманський повіт [229, с. 48-49].

На тлі загальної врожайності в Київській губернії Уманський повіт значно відрізнявся продуктивністю ведення господарства. Так, з 1825 до 1830 р. найбільше озимого хліба було посіяно в Уманському повіті [353, с. 43]. Найменше тут посіяли у 1828 р. – 137620 четвертей, а найбільше посіяно в 1825 р. – 200 тис. четвертей. Тут здавна розвивалося інтенсивне сільське господарство, як у поміщицьких господарствах, так і у селянських [23, арк. 1-32; 25, арк. 1-40].

Таблиця 3.7

Дані про посіви та урожай ярової та озимої пшениці (1836-1845 рр.)*

Повіти	Посів озимих культур	Посів ярових культур	Урожай озимих культур	Урожай ярових культур
Канівський	65,283	45,520	172,310	352,316
Сквирський	55,466	101,995	431,472	244,016
Таращанський	49,216	57,650	154,794	180,141
Звенигородський	44,720	51,147	224,404	190,556
Уманський	44,321	41,071	187,650	195,031
Липовецький	43,922	58,687	197,823	201,113
Васильківський	41,720	30,405	116,120	169,241
Черкаський	38,711	37,546	155,844	151,570
Київський	37,957	36,069	111,759	151,890
Бердичівський	37,503	45,563	138,229	154,809
Радомишльський	34,399	39,296	113,264	132,406
Чигиринський	27,797	28,332	121,943	152,195

Наведені відомості ілюструють залежність урожайності посівів від якості та складу ґрунту, а відтак в Уманському та Сквирському повітах одні з найвищих показників врожайності озимого та ярового зерна. В Уманському

* Складено і підраховано: [229, с. 49].

повіті сіяли дещо більше озимих зернових культур, однак кращий урожай давали ярові.

У Київському та Радомишльському повітах посіви пшениці були невеликими, а у Васильківському, Сквирському, Таращанському, Чигиринському, Канівському ця культура займала більше чверті загальної кількості посівів (див. Додаток І). У північних повітах переважало жито, посіви якого займали в Радомишльському повіті майже половину всіх сільськогосподарських площ. Найменше цієї культури висівали у Таращанському повіті, де населення спеціалізувалося на тваринництві, а тому там вирощували переважно овес. Найменше вівса засівали у Чигиринському повіті, де через малоземелля, тваринництво не набуло поширення.

Гречка, після жита була головним продуктом харчового раціону простолюдина, але площа її посівів надзвичайно нерівномірна в повітах, так як урожайність її була низькою і тому площі посівів були незначними. Ще однією поширеною культурою був ячмінь, який використовували у пивоварінні, і в Уманському, Звенигородському, Черкаському та Чигиринському повітах посіви його були досить значними. Поширення набуло і вирощування проса. Найбільші його посіви були в Уманському (в 2,5 рази більше ніж гречки), Звенигородському та Черкаському повітах.

Отже, родючість ґрунтів була визначальною для спеціалізації сільськогосподарського виробництва, що визначало види занять населення. До того ж переважання певних культур у повітах зумовлювало розвиток транспортних перевезень, чумацтво, торгівлю [96, с. 2-3]. І тільки землі кількох повітів, у тому числі і Уманського, були придатними для вирощування багатьох сільськогосподарських культур, що спричиняло розмаїття занять мешканців і, загалом, збільшення чисельності населення на його території.

Польові роботи розпочиналися, як правило, в березні, іноді дещо пізніше, в залежності від танення снігу, так як переорювали і боронували поля, підготовлені для цього з осені. Фільваркові землі угноювалися, селянські ж поля не завжди, що пояснювалось нестачею в господарстві худоби. Вивозили гній в

поле напровесні. До 15 квітня намагалися завершити посів гороху, ячменю, вівса. З 15 квітня до 15 травня сіяли просо, льон, буряки, садили картоплю та капусту. Висів гречки розпочинався з 15 травня і іноді тривав до 15 червня. На той час озимина розросталася і селяни виходили в поле прополювати від бур'янів пшеницю, а інколи й жито. З половини липня збирали озиме збіжжя, а через два або три тижні і ярове. Жнива розпочинались із збору жита, потім збирали ячмінь, пшеницю, овес, горох, просо і гречку. З вересня селяни готували поля до посіву озимих культур. Цією роботою займалися до листопада, тобто до появи першого снігу [353, с. 41]. Приготування до посіву здійснювалося по-різному, в залежності від якості ґрунту.

Основним знаряддям обробітку ґрунту був плуг, який складався із станка з двома ручками, залізних лемеха, різака та дерев'яної частини, у яку запрягали три пари волів. Волів вів погонич, а селянин за допомогою руків'я керував плугом. На твердих ґрунтах після оранки плугом проходилися ще й ралом (вид сохи, що складалася із закріпленого загостреного шматка дерева з металевим наконечником) [353, с. 40]. Сіяли вручну, причому, для пана вибирали найкращих сіячів. Засіяне поле знову боронувалося, щоб загорнути зерно в землю.

Озиме жито та пшеницю майже завжди жали серпом, а ярове косили звичайною косою, до якої прикріплювали решітку («грабки») для укладання стебел рівними рядами, щоб було зручно в'язати [353, с. 41]. Вижатий або скошений хліб залишали в полі на один або декілька днів для висихання, а потім зв'язували солом'яними перевеслами в снопи, товщиною від 5 до 6 четвертей аршина. Снопи ставили купами, в кожній по 15 снопів, із яких 14 ставили разом колосками вверх, а п'ятнадцятим, як шапкою, накривали. Потім снопи складали в полукіпки (по 30 снопів) і в копи (60 снопів). Зберігався хліб у клунях і стодолах.

Зерно очищалося від полови при допомозі вітру, різних решет, а пізніше і віялок. Молотьба тривала всю осінь і зиму, для чого використовувались закриті

приміщення – стодоли, шопи, клуні, які уберегали збіжжя й молотників від негоди.

Вимолочене зерно зберігали в коморах та спеціальних ямах. Навесні ями відкривали, щоб підсушити збіжжя весняним вітром. Потім знову накривали соломною від дощів та птаства. Молоти зерно селяни возили на панські млини, за що платили «мірку». Вони зобов'язані були також в рахунок панщини молоти й панське збіжжя та дерти з нього крупу.

Традиційно розвинутим було городництво [248, с. 614]. На селянських городах вирощували моркву, цибулю, пастернак, петрушку, капусту, огірки, буряки, часник, квасолю, горох, мак, тютюн. Буряк та капусту квасили, огірки солили, уміли зберігати різні овочі в свіжому вигляді в льохах. Ще не набули значного поширення, але уже вирощувались редиска, картопля (з кінця XVIII ст.), дині і кавуни [365, с. 126-127].

Таблиця 3.8

Врожайність в Уманському повіті (1846 р.)*

Назва продукту	Посіяно	Зібрано
Жито	15 440	77 200
Пшениця	6 760	33 780
Овес	4 740	23 720
Гречка	1 230	2 470
Ячмінь	7 100	28 400
Просо	7 650	30 600
Горох	860	2 600
Картопля	8 000	24 000

Варто зазначити, що озимих зернових культур висівали більше, ніж ярових. З кожним роком зростала кількість посадженої картоплі, якщо у відомостях посівів та урожаїв за останні роки XVIII ст. ця культура згадувалася лише як овоч, який у невеликій кількості вирощували на селянських городах, то на 1845-46 рр. посадка її становила близько четвертої частини усіх ярових культур [26, арк.76-77].

* Складено і підраховано за: [376, с. 314-315].

Якщо жито поміщики засівали переважно лише для продажу та потреб винокуріння (у 1811 р. в Уманському повіті діяло 32 винокурних заводи, що виробляли продукцію з розрахунку – 1 відро «хлебного вина» в рік на кожну чоловічу ревізьку особу) [101, арк. 6, 49], то селяни – для власного споживання. Пшеницю, яка потребувала високої якості ґрунту та ретельного обробітку, поміщики засівали у більшій кількості порівняно з селянами. Вівса селяни засівали теж менше, ніж у поміщицьких економіях, не зважаючи при тому на значну кількість худоби в їх господарствах. Гречка хоч і мала попит в кожному селянському господарстві, все ж висівалася далеко не усіма селянами. Ячмінь селяни і поміщики вирощували приблизно в однаковій пропорції. Просо переважало в поміщицьких угіддях, горох – у селянських. Невеликі посіви круп'яних культур – гречки і проса – поступово зменшувалися через збільшення площ під картоплю, яка поступово ставала основним продуктом харчування [229, с. 70].

При визначенні вирощеного селянами зерна потрібно враховувати розмір наділеної їм орної землі. В Київській губернії близько 52 тис. тяглих і напівтяглих господарств володіли майже половиною всієї селянської землі. Друга половина припадала на забезпечення 120 тис. господарств піших, городників та бобилів. Відповідно, першим належало приблизно 1 500 000 четвертей середнього врожаю, що становило до 30 четвертей на родину або ж в середньому по 5 четвертей на 1 людину. Інша половина валового врожаю належала іншим категоріям селянства, які якби могли самостійно обробляти свої угіддя, то на родину припадало б близько 12 четвертей або ж майже 2 четверті на особу. Однак, за неможливості здійснювати польові роботи самостійно, піші змушені були наймати тяглих селян, за що віддавали половину своєї ділянки за обробіток іншої. В середньому на господарства піших селян припадало до 1 четверті хліба на одну особу.

Таблиця 3.9

Структура валового урожаю 1881 р. в Уманському повіті*

Культура	У поміщицьких господарствах	%	У селянських господарствах	%
Жито	4 123	5,8	30 584	24,3
Пшениця	31 439	44,1	27 404	21,8
Ячмінь	4 173	5,9	20 436	16,2
Гречка	2 261	3,2	11 345	9
Овес	13 654	19,1	17 605	14
Просо	4 309	6	12 339	9,8
Горох	1 477	2,1	1 225	1
Картопля	321	0,4	3 169	2,5

З наведених даних видно, що пшениця займала найбільшу площу в поміщицьких господарствах (близько 1/3 усієї засіяної площі). Також значну кількість посівів займав овес (близько 1/5 частини). Переважаюча кількість посівів пшениці та овесу пояснювалася постійним попитом на зовнішньому та внутрішньому ринках. Близько 1/7 займали посіви жита, серед інших зернових культур помітне місце займали просо і ячмінь як сировина для винокуріння. У селянських господарствах найбільша площа (близько 1/3 частини) засівалася житом – головним продуктом споживання селянина, на другому місці була пшениця, якої засівали вдвічі менше, ніж у поміщиків. Зокрема, посіви ярової пшениці були відносно великими лише в південній частині губернії. Так, в Уманському повіті яровою пшеницею поміщики засівали 1 705 десятин, а селяни – 976 десятин. Близько 16,2 % та 14 % площі селянських наділів склали посіви ячменю та овесу і майже в рівних частинах – 9,8 % і 9 % – проса і гречки [173, с. 39-43]. У другій половині XIX ст. селянський хліб складав не більше 10 % усього товарного хліба [260, с. 306]. До того ж чимало селян були змушені продавати необхідний для власних споживчих потреб хліб аби сплатити численні податки.

З другої половини XIX ст. швидкими темпами зростають посіви буряка, насамперед цукрового [187, с. 4]. До основних регіонів його вирощення належать і усі правобережні губернії [248, с. 612]. Окрім того, в селянських господарствах вирощували тютюн (для власних потреб, іноді могли продавати по рублю сріблом за пуд) [376, с. 318]. Загальне уявлення про вирощування сільськогосподарських культур у селянських господарствах Уманського повіту

* Складено і підраховано за: [173, с. 30-36].

наприкінці XIX ст. можуть скласти такі систематизовані дані (Додаток I) [152, с. 22]. Найбільше пшениці в зазначений час висівали в Маньківській, Тальянській та Краснопільській волостях. Жита засівали на 7 142 десятини менше порівняно з пшеницею, найбільше у Краснопільській та Бабанській волостях. Значні площі відводилися під посіви ячменю, якого найбільше висівали в Уманській та Підвисоцькій волостях. Під картоплею знаходилося 7 124 десятини селянської землі, що порівняно з наступними роками було значним показником. Адже у 1899 р. в Уманському повіті селяни садили 4 381 десятину картоплі, для порівняння поміщики – 386 десятин. Така значна різниця пояснюється першочерговим, після хліба, значенням картоплі у селянському харчовому раціоні, так як тільки незначна частина її врожаю надходила у продаж. Поміщики ж половину урожаю цього продукту продавали на винокурні заводи [156, с. 11].

Завдячуючи високій родючості ґрунту в Київській губернії, окрім північної її частини, урожай жита, як головного продукту харчування селян, у 1802 р. в Уманському повіті складав «сам 7,8», а в Радомишльському «сам 1,4». Врожайність жита у 1802 і 1810 рр. по повітах була такою: у Київському – «сам 6,6» і «сам 4,4»; у Васильківському – «сам 6,5» і «сам 6,3»; у Радомишльському – «сам 1,4» і «сам 4»; у Липовецькому – «сам 5,6» і «сам 1,6»; у Звенигородському – «сам 7» і «сам 7,2»; в Уманському повіті – «сам 7,8» і «сам 12,4»; у Черкаському – «сам 5,5» і «сам 4,8». З наведених даних видно, що саме в Уманському повіті були найвищі показники врожайності жита в губернії. Такими ж високими показниками залишалися до кінця XIX ст., що дозволяє зробити висновок про придатність ґрунту та інших умов для вирощування цієї культури. На 1899 р. в Уманському повіті урожай «сам» складав: для озимого жита – 8,1 при середньому показнику в губернії 7,6, ярового – 7,1 при 4,5; озимої пшениці – 9,2 при середньому значенні 9,3, ярової – 3,8 при 4,5; вівса – 6,1 при 6,6; ячменю – 5,8 при 6,2; гречки – 6,2 при середньому показнику 4,9; проса – 17,2 при 17,1; кукурудзи – 8 при 36; гороху – 6,7 при середньому значенні 7,3; чечевиці – 9,4 при 7,7; бобових – 7 при 8,3 [156, с. 16]. З наведених даних видно, що урожайність в повіті була досить високою, а при вирощуванні жита, гречки,

проса та чечевиці перевищувала середні губернські показники. Менш урожайними були ярова пшениця та кукурудза, врожайність же решти культур коливалася в межах середнього показника по губернії.

Загалом, на початку ХХ ст. в Київській губернії в селянських господарствах на 100 десятин посівів припадало: 27,5 – жита, 21,8 – овесу, 19,2 – ячменю, 14,5 – проса, 10,3 – гречки, пшениці – 6,7 (в тому числі 5,6 озимої). Натомість у приватновласницьких господарствах на 100 десятин висівалося: 29 – овесу, 25,5 – пшениці (в тому числі 22,8 озимої), 15,1 – проса, 14,4 – жита, 10,7 – ячменю, 4,3 – гречки, 1 – кукурудзи [179, с. 23]. У 1901-1908 рр. в Київській губернії середня урожайність зернових культур становила (пудів з 1 десятини): на селянських полях – пшениці ярової – 55, пшениці озимої – 79, жита – 78, ячменю – 69, овесу – 73, гречки – 51, проса – 71, кукурудзи – 75; на приватновласницьких землях – пшениці ярової – 60, пшениці озимої – 91, жита – 89, ячменю – 79, овесу – 87, гречки – 54, проса – 82, кукурудзи – 93 [179, с. 24]. Врожайність головних сільськогосподарських культур по волостях Уманського повіту на початку ХХ ст. відображено наступним чином (див. Додаток Й) [126, с. 62-66]. Та не зважаючи на досить високу родючість правобережних ґрунтів, найменш забезпеченим власним хлібом було населення Волинської (26 пудів на 1 особу) та Київської (29 пудів на 1 особу) губерній [179, с. 28].

Однак, не завжди високий врожай був запорукою достатнього забезпечення селянина. Рутинна сільськогосподарська техніка часто визначала якість селянських робіт. Про відсталість селянських господарств Правобережної України свідчать дані їх вкрай недостатнього забезпечення удосконаленими знаряддями праці [260, с. 501] (див. Таблиця 3.10):

Таблиця 3.10

Забезпеченість селянських господарств сільськогосподарською технікою
в 1910 р.*

* Складено і підраховано за: [260, с. 501].

Губернії	Господарств з одним удосконаленим знаряддям для оранки	Господарств з одним удосконаленим знаряддям для сплущування ґрунту	Господарств з однією сівалкою	Господарств з однією жаткою	Господарств з однією молотаркою	Господарств з однією віялкою	Господарств з однією сіножаткою
Київська	3,1	6,3	332	736	74	28	14760
Подільська	3	8,8	335	295	98	33	15541
Волинська	4,3	12,3	398	271	37	13	2760

Як видно, у господарствах правобережних українських губерній сільськогосподарської техніки було мало. Крім того, на початку ХХ ст. в Київській губернії 40 % селянських господарств були малоземельними і мали лише до 2 дес. землі на сім'ю, 51,4 % сімей мали від 4 до 5 дес. [265, с. 73]. В такій ситуації населення було змушене шукати засобів до існування. Одним із таких засобів на селі з діда-прадіда були ремесла та промисли. Кустарне виробництво селянства Київської губернії становило незначну частину сільських занять. Більшість сільських трударів займалися промислами виключно для власних господарських потреб і лише деякі з них – для продажу [108, арк. 2-3]. Зрештою, даний вид заробітку майже не впливав на економічне становище сільських жителів. Гончарне ремесло, наприклад, набуло поширення в Канівському, Уманському, Черкаському, Чигиринському, Радомишльському та Київському повітах губернії, де були виявлені достатні поклади глини. Зазвичай ремеслом займалися безземельні та малоземельні селяни. Гончарами були, переважно, чоловіки, які починали переймати цю справу в 10-12 років. Ремесло на селі передавалося від старшого покоління молодшому, переважно від батька сином. Майстернею у селян-гончарів слугувала хата, посеред якої зберігалася глина, а підставками для готових виробів слугували лавки. Зрідка у дворі розміщувалися спеціалізовані будівлі – «ями», стіни яких були земляними, іноді обмазані глиною. Заможніші селяни могли дозволити наземну будівлю під металевим покриттям [265, с. 73]. На початку ХХ ст. в селах Паланочка, Романівка та Нестерівка Уманського повіту чимало селян займалося гончарним виробництвом, а у с. Косенівці – токарним [157, с. 32]. Найбільш поширеним

промислом серед селян Уманського повіту у 1907 р. був гончарний: ним займалися близько 600 осіб. Однак, не зважаючи на таку чисельність кустарів, обсяг виробленої продукції був невеликим і тому вироби лише зрідка поширювалися за межами повіту. Серед іншого в повіті також виготовляли сита (10 осіб), у с. Косенівка декілька сімей займалися видобуванням каменю, з якого виготовляли пам'ятники, хрести та плити [161, с. 168-169].

За даними мирових посередників на 1908 р. в Уманському повіті гончарством займалися 432 родини, з яких налічувалося 632 робітники. Сума виготовлених гончарних виробів складала 33 201 руб., з яких 7 359 руб. покривали витрати на матеріал, 255 руб. – на оплату праці для найманих робітників, 10 195 руб. – на оренду та інструменти, тому дохід однієї родини в середньому становив 24 руб. У 1911 р. гончарним промислом займалося уже 450 родин, а прибуток однієї сім'ї зріс до 60 руб. [164, с. 59]. Виготовленням пам'ятників та плит займалися 72 робітники з 61 сім'ї. Загальна сума виробництва у 1908 р. складала 6 800 руб., з яких 200 руб. покривали витрати на матеріал, 350 руб. – на інструменти, 865 руб. – на оренду, тому на одну сім'ю припадало 88 руб. заробітку, а вже у 1911 р. – 200 руб. Кам'яні вироби майстри продавали як до Києва, так і за межі Київської губернії [164, с. 59].

З інших видів кустарної промисловості розвивалися бондарний промисел та стельмаство, зокрема виготовлення возів, чим на Уманщині займалися 4 родини. У рік майстри продавали продукції на 905 руб., з яких 400 руб. витрачали на матеріали, 60 руб. – на інструменти, а середній прибуток на одну родину складав 111 руб. Вироби гончарного та бондарного промислів ремісники продавали на місцевих сільських базарах та в м. Умань [162, с. 189-190]. До основних покупців належали місцеві скупники, переважно євреї та заможні селяни, які часто занижували ціну аж до 25-30 % [265, с. 74].

Ще однією додатковою статтею прибутків були найми на заробітки. Найбільш поширеними їх видами були найми до міського населення у якості прислуги та на чорнові роботи, а також від'їзди до інших губерній на сільськогосподарські польові роботи, фабрики та заводи, на залізниці тощо.

Потребу шукати заробіток в інших губерніях селяни пояснювали низькою оплатою їх праці у місцевих економіях, адже у малозаселених регіонах їх праця оцінювалася дорожче. У 1901 р. для виходу за межі Київської губернії мешканцям Уманського повіту було видано 7016 паспортів із 154 169 по губернії [157, с. 31]. Виходячи з наведених даних, можна стверджувати, що в означений час в одному з найчисельніших повітів губернії – Уманському, відхід на заробітки не був масовим, так як мешканці інших повітів отримували більше паспортів: у Черкаському – 27 100, Чигиринському – 21 663, Канівському – 19 451. Загалом по губернії: 45 % заробітчани вирушали на літні промисли в південні губернії (Херсонську, Таврійську, Катеринославську), 27 % наймалися до Києва та інших міст, 17 % – на земельні роботи та на залізниці, 9 % – різноробами на фабрики і заводи [157, с. 31].

Селяни, які мали робочу худобу, займалися візництвом, зокрема транспортуванням зерна до Одеси і солі у зворотному напрямку, перевезенням лісу, наймалися на польові роботи. У період жнив, а особливо у найбільш врожайні роки, поміщики та заможні селяни відчували потребу у робочих руках. Наймали робітників, переважно, з піших селян, які порівняно з тяглими мали менші земельні наділи. Такий заробіток дозволяв їм отримати продовольство для забезпечення власних родин, адже платню робітники отримували, здебільшого, не грішми, а снопами (в урожайні роки селяни нерідко претендували на третій сніп або ж третю частину від зібраного збіжжя, у час неврожаю – на п'ятий, а іноді й шостий сніп). Загалом, за підрахунками І. Фундуклея, подружжя в середньому могло отримати більше семи четвертей зернових, при тому що на річне утримання вони потребували приблизно 5 четвертей. Іноді поміщики наймали селян для заготівлі кормів для худоби на зиму, цукровари наймали селянок з дітьми для триразового поління цукрових буряків, за що платили їм від 6 до 9 коп. сріблом за день [376, с. 327-328]. У 1906-1908 рр. в Київській губернії середня щоденна плата дорослому пішому робітнику під час жнив (з харчуванням роботодавця) складала 57 коп. [179, с. 30].

Жорстока експлуатація селянської праці, що була основою панщинної системи ведення господарства, відсталість сільськогосподарської техніки породжували важкі умови праці і як результат – високу смертність населення. Жителі с. Погоріле Уманського повіту скаржилися на те, що економія знаходиться приблизно за 3 версти від їх села. Тому селяни, особливо в негоду, стомлюються в дорозі. Окрім того, одним з видів панщинних робіт було перевезення лісу в с. Стрижавка Таращанського повіту. Долаючи відстань у 100 верст, селяни несли матеріальні затрати на харчування та догляд худоби, нерідко втрачаючи її в дорозі [37, арк. 6-7]. Ті селяни, що працювали на молотарці, нарікали на невизначений термін робіт, відсутність перерви на обід та відпочинок [37, арк. 6-7].

Окрему категорію селян-робітників складали діти. Нерідко навантаження не відповідали фізичному розвитку робітника, що призводило до трагічних наслідків. На фермі «Ольгино» при с. Павлівка Уманського повіту наприкінці березня 1903 р. підліток с. Скалева Єлисаветградського повіту Іван Завгородній під час оранки поля упав при повороті плуга під ноги волів. Від отриманих травм хлопець помер [60, арк. 93]. Рідні звинувачували керуючого фермою Сергія Александровича на тій підставі, що останній найняв хлопця за 20 руб. з 1 березня до 1 жовтня, з умовою не відправляти його на «тяжку роботу». Однак, обіцянки не виконав і відправив підлітка в поле з 4 волами, запряженими в плуг, управляти яким було не під силу хлопчачу, так як для такої упряжі необхідно двоє дорослих людей. Схожа трагічна подія мала місце в с. Городниця, де загинув 13-річний хлопчик Яків Глухомань, який за наказом батька вирушив на поле для відробітку панщини [55, арк. 4-5].

Серед видів частого травматизму та смерті дітей і дорослих варто виділити травми, отримані при роботі на млинах. У деяких випадках необережність, зрештою халатність та незнання елементарних правил безпеки призводили до трагедії [59, арк. 30-45, 177-179]. Так, у другій половині березня 1864 р. в Уманському повіті хлопчик був задушений млиновим колесом [27, арк. 196]; в першій половині травня 1864 р. на Антонівському млині наглядач машини для

очищення зерна однодворець Грушецький був захоплений шворнем машини і задушений [27, арк. 323]; у 1869 р. в с. Бабанка селянський хлопчик Сільвестр Сновида через необережність задушений колесом млина [28, арк. 193]; у листопаді 1869 р. в с. Верхнячка на цукровому заводі з необережності колесом машини задушений селянський хлопчик Автоном Онищенко [29, арк. 276]; в першій половині травня 1888 р. в с. Гордашівка Уманського повіту водяним двигуном була вбита селянська дівчинка Агафія Усатенко [53, арк. 70].

Одним з небезпечних видів сільських робіт було добування глини. Так, у другій половині квітня 1864 р. у с. Косенівка селянки Чумакова і Матренчукова загинули від обвалу глини [27, арк. 281]; у с. Рижавка обвалом глини вбитий селянин Лисокінь [27, арк. 325]; у жовтні 1869 р. в с. Майданецькому селянські діти Єфімія Подолянська і Захарій Шмига, добуваючи глину, загинули під обвалом землі [29, арк. 192]; в грудні 1869 р. в м. Торговиця за подібних обставин загинула селянська дівчинка Хюнія Рипякова [29, арк. 242].

Нерідко й звична для селян заготівля дров призводила до біди. Так, у першій половині лютого 1864 р. в лісі, що відносився до с. Кочержинці, селянин Лисак убитий поваленим деревом. А у другій половині цього ж місяця та ж ситуація сталася у с. Війтівка Уманського повіту, де загинув селянин Тодосійчук [27, арк. 113, 142].

Важкі умови праці, рутинна сільськогосподарська техніка зумовлювали неякісну підготовку ґрунту, поганий засів, несвоєчасний збір урожаю, довготривалий обмолот снопів, а як наслідок – подекуди низький урожай та значні втрати зернових культур [353, с. 41].

Таким чином, при сприятливих, в цілому умовах для сільськогосподарського виробництва в середній та південній частині Київської губернії, територія Уманського повіту була сприятливою для продуктивного ведення господарства. Селянство повіту вирощувало озиме та ярове збіжжя, городні культури, але переважна більшість посівів пшениці, овесу та гороху припадала на поміщицькі господарства. У структурі валового врожаю «селянський хліб» складав не більше 10 % від усього товарного хліба, що

вирощувався на землях Уманського повіту. А це означало, що прибутки від товарного хліба вливалися в поміщицькі господарства. На землях Уманського повіту вирощували найвищі в Київській губернії врожаї жита, пшениці, гречки, проса, чечевиці, але це не означало високого рівня достатку селян. Селянські господарства і у пореформений час продовжували залишатись відсталими і не могли повністю забезпечити селянські сім'ї.

Тому поряд із сільськогосподарським виробництвом селяни займалися ремеслами та промислами. З ремесл були поширеними гончарство, виготовлення пам'ятників, бондарний та стельмашний промисли. Мали місце найми на заробітки, але відхід на заробітки в інші губернії в Уманському повіті не був масовим: за офіційними даними на 1901 р. з 154 169 виданих в губернії паспортів селянам, селянам Уманського повіту видано 7 016 (для порівняння: Черкаського – 27 100 паспортів, Чигиринського – 21 663). В силу географічного розташування Уманського повіту його селянство займалося візництвом. Але відстала техніка, експлуатація, неналежні умови праці були причинами травматизму та смертності не тільки серед дорослих трударів, але й серед дітей.

3.3 Тваринництво в селянських господарствах

Найціннішим з власності поміщицьких селян була худоба: робочі воли, коні та корови. Її власниками були тяглі та напівтяглі селяни [364, с. 32]. У господарствах піших, городників та бобилів, яких нараховувалося в Київській губернії близько 120 тис. або зовсім не було великої худоби, або ж селяни обмежувалися однією коровою, волом чи конем на господарство. Дрібну худобу складали віці та свині [376, с. 318].

Деякі уявлення про забезпеченість селянських господарств тягловою та неробочою худобою можуть скласти показники про її наявність у селах Уманського округу, які були оприлюднені при передачі цих населених пунктів з цивільного у військове відомство (див. Таблиця 3.11):

Таблиця 3.11

Відомості про поголів'я худоби у конфіскованих в Уманському повіті маєтках учасників листопадового повстання 1830-1831 рр.*

Назви населених пунктів	Кількість населення	Наявність худоби				
		Волів	Неробочої худоби	Коней	Овець	Пнів бджіл
Умань	625	58	165	15	360	33
Заячківка	129	74	69	9	172	259
Псярівка	586	178	131	115	691	151
Степківка	264	40	116	9	332	103
Собківка	255	91	133	12	283	9
Громи	331	73	90	16	242	93
Кочержинці	551	254	189	20	324	-
Журбинці	186	56	8	5	91	-
Полянецьке	359	137	115	15	163	7
Кочубіївка	357	81	123	11	719	107
Городецьке	519	151	189	38	315	34
Паланка	503	235	355	12	481	72
Свинарка	276	128	80	9	324	54
Всього	4 941	1 556	1 763	286	4 497	922

Систематизація наведених показників дає підстави заключити, що станом на 1836 р. у селянських господарствах Уманського повіту перевагу віддавали розведенню овець, що було характерним і для губернії загалом, а відтак вівчарство можна вважати основною галуззю тваринництва у ХІХ ст. Поголів'я робочої худоби у селянських господарствах свідчить про те, що переважну більшість складала піші селяни: на 4 941 селянина припадало лише 1 556 волів та 286 коней. Бджільництвом займалися переважно заможніші селяни, так як за право користування придатними для пасік місцями, бджолярі обкладалися податком. Так, мешканці 12 сіл Уманського повіту у вересні 1827 р. скаржилися київському військовому губернатору П. Желтухину на те, що селяни, які мали пасіку, сплачували десятину (1 з 10 вуликів віддавали панові) [176, с. 37].

Київським губернатором І. Фундуклеєм 1845 р. зроблений приблизний підрахунок дрібної худоби у селянських господарствах Київської губернії з розрахунку на 475 тис. тяглих і напівтяглих та 437 тис. піших, городників та

* Складено і підраховано за: [77, арк. 264].

бобилів (ревізських душ поміщицьких селян) [376, с. 319]. Узагальнені відомості виглядають так (див. Таблиця 3.12):

Таблиця 3.12

Поголів'я худоби в селянських господарствах Київської губернії
(1845 р.)^{*}

Повіти	На ревізських душ поміщицьких селян припадало:	
	Овець	Свиней
Київський	34 800	17 100
Радомишльський	40 300	29 900
Васильківський	39 300	10 900
Сквирський	66 400	36 000
Бердичівський	56 300	22 200
Липовецький	77 200	24 600
Таращанський	60 700	9 000
Уманський	76 000	18 500
Звенигородський	42800	24 200
Чигиринський	30 200	16 600
Черкаський	27 500	24 600
Канівський	53 800	29 500
Всього по губернії	605 300	263 100

Уманський повіт займав друге місце за кількістю поголів'я овець у поміщицьких селян, яким належало 12,6% цих тварин в губернії. Найвищі показники були в Липовецькому повіті – 12,8%, також значна кількість овець була в Сквирському, Таращанському та Бердичівському повітах. Щодо свинарства, то воно було менш поширеним серед поміщицьких селян Київської губернії ніж вівчарство, в Уманському повіті розводили лише 7% їх поголів'я.

Кількість поголів'я худоби на 100 селянських господарств (1845 р.)[†]

Таблиця 3.13

Повіти	На 100 господарств поміщицьких селян в середньому припадало:	
	Овець	Свиней
Київський	341	167
Радомишльський	287	213
Васильківський	271	75
Сквирський	488	256
Бердичівський	470	181
Липовецький	584	186

^{*} Складено і підраховано за: [376, с. 319].

[†] Складено і підраховано за: [376, с. 319-320].

Таращанський	352	52
Уманський	562	137
Чигиринський	258	141
Черкаський	150	134
Канівський	305	164
В середньому по губернії	351	152

Перевага вівчарства над свинарством була характерною для усієї Київської губернії – 351 шт. на 152 відповідно. В Уманському повіті поряд із одними з найвищих показників по губернії щодо кількості овець у поміщицьких селян – 562 на 100 господарств, поголів'я свиней складало 137 на 100 селянських дворів.

Утримання худоби, її поголів'я залежали в першу чергу від кількості сінокісних земель у господарствах селян. В Київській губернії на 100 десятин сінокісних селянських земель припадало (див. Таблиця 3.14):

Таблиця 3.14

Поголів'я худоби в селянських господарствах Київської губернії в першій половині XIX ст. з розрахунку забезпеченості сінокосами*

Повіти	На 100 десятин сінокісних земель поміщицьких селян в середньому припадало:	
	великої худоби (штук)	овець (штук)
Київський	293	280
Радомишльський	149	113
Васильківський	186	143
Сквирський	231	365
Бердичівський	205	272
Липовецький	241	508
Таращанський	196	331
Уманський	182	500
Звенигородський	393	648
Черкаський	305	267
Канівський	649	978
В середньому по губернії	275	400

Середній показник виведений без врахування даних по Чигиринському повіту через їх відсутність. Таким чином, на 1 десятину селянського сінокошу в Уманському повіті припадало майже 2 голови великої худоби та 5 овець, із середньою кількістю по губернії – близько 3 і 4 відповідно. За розрахунками І. Фундукля, така пропорція сінокошу була не достатньою для утримання даної

* Складено і підраховано за: [376, с. 320-321].

худоби. Адже на трьох великих тварин передбачено, приблизно, по одному пуду сіна на добу. А так як укiс з десятини в середньому становив 60 пудiв, то взимку поміщицькі селяни могли прохарчувати худобу лише 2 місяці. Виходячи із середнього показника по губернії, варто наголосити, що різниця між деякими повітами надзвичайно велика, особливо це стосувалося Радомишльського та Канівського повітів. На однакову кількість сінокісної землі в останньому, припадало в шість разів більше худоби, ніж у першому [376, с. 321]. Однак, тут варто враховувати родючість та якість земельних угідь у різних регіонах Київської губернії.

Розведенням власної великої худоби селяни мало займалися: коли воли чи коні ставали непридатними до роботи, то їх відгодовували і продавали, а на отримані кошти купували молодших тварин, яких приганяли, переважно, із сусідніх губерній. Тому і прибутку від великої рогатої худоби та коней селяни майже не отримували, окрім хіба що візницького промислу. Від вівчарства доходом була вовна та приплід, однак даний прибуток був незначним через те, що майже всю вовну селяни використовували для власних потреб, зокрема для пошиття сiряків та іншого одягу [376, с. 322]. Приплід займав місце старих, непридатних у господарстві тварин, яких або ж продавали на ярмарках [105, арк. 4-5], або ж забивали для потреб сім'ї. Цінним було не тільки м'ясо та сало, а й шкіра, з якої виготовляли кожухи [376, с. 322].

Зібрані мировими посередниками для Київського губернського статистичного комітету відомості про кількість худоби в селянських господарствах губернії дали можливість проілюструвати цей показник по волостях Уманського повіту (див. Додаток І) [155, с. 10]. Основу селянського господарства Уманського повіту у 1897 р. складало вівчарство – 49,5 % тваринництва повіту. Найбільше овець мали селяни Краснопільської, Тальянської і Підвисоцької волостей. А загалом, 18,9 % тваринництва повіту складало скотарство, 17,5 % – конярство, 13,8 % – свинарство та 0,3 % – козівництво.

Не маючи змоги удосконалювати знаряддя праці для польових робіт, що могло значно зменшити потребу в робочій худобі, селяни Київської губернії обробляли землю дерев'яними плугами та боронами, що вимагало значних фізичних зусиль. Порода селянської худоби була простою, так як селяни навіть не намагалися її покращувати, що врешті стосувалося і більшості поміщиків [156, с. 20]. Наприклад, аналіз статистичних даних по тваринництву Київської губернії за 1899 р. показує, що тонкорунних овець було лише 1,2% від усієї кількості цих тварин. На переважній більшості кінських заводів розводили простих робочих коней, необхідних у господарстві [110, арк. 3-5]. В 1899 р. числові показники розвитку тваринництва в Київській губернії виглядали наступним чином (див. Додаток К) [156, с. 21]. Із зазначеної загальної кількості худоби в Київській губернії селянам належало (див. Таблиця 3.15) [156, с. 23]:

Таблиця 3.15

Поголів'я худоби в селянських господарствах Київської губернії (1899 р.)*

Повіти	Коней	ВРХ	Овець	Кіз	Свиней
Київський	32425	74373	81128	603	56582
Бердичівський	48036	57266	77991	415	23782
Васильківський	41741	52342	82953	177	29204
Звенигородський	22162	35495	76415	184	23890
Канівський	16944	30545	58778	486	22330
Липовецький	28915	31426	60957	–	23753
Радомишльський	36211	84437	64625	5083	54759
Сквиірський	36628	39153	81072	230	27039
Таращанський	32333	32428	69718	111	23757
Уманський	41130	42659	96500	419	31700
Черкаський	13197	37145	43875	282	30963
Чигиринський	11821	33148	35009	74	22040
Разом	361543	550417	829021	8064	369799

Порівняння даних про загальну кількість худоби в Київській губернії з відповідними показниками по селянських господарствах показує, що 91,6 % коней, 89,3 % великої рогатої худоби, 92,4 % овець, 87,5 % свиней та 30,3 % кіз знаходилося у селянських господарствах. З наведених даних можна заключити, що селяни Київської губернії спеціалізувалися на вівчарстві, адже 39,1 %

* Складено і підраховано за: [156, с. 23].

тваринництва становили саме вівці. Найбільшу їх кількість розводили у селянських господарствах Уманського повіту – 96 500 голів, що становило 45,4 % від усього тваринництва повіту. В Уманському повіті розводили лише овець простих порід, адже тонкорунних було лише 34 вівці в м. Умань та 95 у повіті. Загалом, тонкорунних овець вирощували лише в Радомишльському та Бердичівському повітах. Поширеним було вівчарство і серед селян Васильківського, Київського та Сквирського повітів. На другому місці за чисельністю поголів'я була велика рогата худоба. Найбільша кількість її знаходилася у селян Радомишльського (34,4 % тваринництва повіту) та Київського (30,3 %) повітів. В Уманському повіті ВРХ становила 20 % тваринництва повіту. Про те, що коні були основною робочою силою в селянських господарствах свідчить той факт, що 91,6 % усіх тварин знаходилося саме в селянських господарствах. Найбільше у 1899 р. їх було в Бердичівському, Васильківському та Уманському повітах. В поміщицьких економіях Київської губернії в 1899 р. налічувалося 77 кінських заводів (в Уманському повіті – 10, де знаходилося 473 тварини). Однак, кількість коней порівняно з селянськими господарствами тут була незначною – лише 3 059 тварин [156, с. 21-22].

Наймеш поширеним в Київській губернії було розведення кіз, яке складало 0,4 % тваринництва селян. Найбільшу кількість – 63 % їх розводили в Радомишльському повіті, найменшу – в Чигиринському (0,9 %). У Липовецькому повіті даний показник взагалі відсутній. В Уманському повіті утримувалося 5,1 % кіз губернії, а козівництво тут складало 0,2 % від усього тваринництва повіту.

Таблиця 3.16

Поголів'я худоби на 100 селян Київської губернії (1899 р.)*

Повіти	Коней	ВРХ	Овець	Кіз	Свиней	Разом
Київський	12,4	28,4	31	0,2	21,6	93,6
Бердичівський	26,4	31,4	42,8	0,3	13	113,9
Васильківський	16,1	20,2	32	–	11,2	79,5
Звенигородський	9,3	14,9	32,1	–	10	66,3

* Складено і підраховано за: [156, с. 23].

Канівський	7,1	12,8	24,6	0,2	9,3	54
Липовецький	16,7	18,2	35,3	–	13,8	84
Радомишльський	17	39,7	30,3	2,3	25,7	115
Сквирський	19	20,3	42,1	0,1	14	95,5
Таращанський	15,3	15,4	33,1	–	11,3	75,1
Уманський	15,1	15,7	35,5	0,1	11,6	78
Черкаський	5,2	14,8	17,5	0,1	12,4	50
Чигиринський	6	16,8	17,8	–	11,2	51,8
В губернії	13,4	20,4	30,9	0,3	13,7	78,7

З наведених даних видно, що наявна кількість худоби в селянських господарствах була недостатньою для їх забезпечення. Вражають показники, що стосувалися кількості коней в селян Чигиринського повіту – 6 штук на 100 осіб та Черкаського – 5,2 на 100 селян. Щодо кількості свиней, то середній показник в Київській губернії коливався у межах 11-13 на 100 селян, найбільшим він був у Радомишльському та Київському повітах. В Уманському повіті, при найбільшій кількості голів овець в губернії, даний показник становив лише 35,5 на 100 селян. А от у Сквирському повіті, який займав четверте місце за кількістю голів овець, – 42,1. Найвищий показник мав Бердичівський повіт – 42,8, у господарствах якого було на 18 509 голів овець менше, ніж в Уманському повіті. Загалом, найкраще забезпечені худобою були селяни Радомишльського, Бердичівського, Сквирського та Київського повітів, найгірше – Черкаського, Чигиринського та Канівського.

Таблиця 3.17

Поголів'я худоби в одному селянському господарстві Київської губернії
(1899 р.)*

Повіти	На 1 селянське господарство припадало:					
	Дворів	Коней	ВРХ	Овець	Свиней	Разом
Київський	36322	0,8	2,0	2,2	1,6	6,6
Бердичівський	25991	1,8	2,2	3,0	0,9	7,9
Васильківський	37002	1,1	1,4	2,2	0,7	5,4
Звенигородський	36826	0,6	0,9	2,0	0,6	4,1
Канівський	30545	0,5	1,0	1,9	0,7	4,1
Липовецький	22504	1,4	1,3	2,7	1,0	6,4
Радомишльський	25001	1,4	3,3	2,5	2,0	9,2
Сквирський	19749	1,8	1,9	4,1	1,4	9,2

* Складено і підраховано за: [156, с. 23].

Таращанський	29091	1,1	1,1	2,3	0,8	5,3
Уманський	45877	0,8	0,8	2,1	0,7	4,4
Черкаський	46479	0,2	0,7	0,9	0,6	2,4
Чигиринський	36958	0,3	0,8	0,9	0,5	2,5
В губернії	392345	0,9	1,4	2,1	0,9	5,3

З наведених даних видно, що за більшої чисельності населення в повіті а, відповідно, кількості селянських господарств – 45 877, Уманський повіт в загальному забезпеченні худобою мав показник 4,4. Тоді як у Радомишльському та Сквирському він становив 9,2, де кількість дворів порівняно з Уманським повітом була меншою на 20 876 та 26 128 відповідно. Загалом по губернії цей показник складав лише 5,3, що свідчить про недостатність розвитку таких галузей тваринництва як свинарство та конярство.

Порівняння даних за 1897 р. та 1899 р. показує, що кількість худоби у селянських господарствах Уманського повіту зменшилася з 217 688 до 212 408 голів. Зменшення кількості поголів'я стосувалося вівчарства, свинарства та козівництва, водночас поголів'я ВРХ та коней збільшилося на 1 508 та 3 141 тварину відповідно. Збільшення кількості робочої худоби у процесі зменшення її загального числа свідчить про перевагу потреби робочої худоби над продовольчими потребами.

У пореформений період тваринництво в Київській губернії велося традиційним способом. Велике значення для відгодівлі худоби мали луки, долини з перелісками, різноманітні вигони для домашніх тварин, а подекуди й відгінні пасовища. З розвитком ринкових відносин, що стимулював розширення посівних площ, вільні простори губернії розорювалися і засівалися зерновими культурами. Кормова база тваринництва скорочувалася [318, с. 30]. Окрім того, не сприяв розвитку тваринництва низький рівень селекції, не налагодженість транспортування худоби та м'яса через майже повну відсутність холодильних систем і спеціального обладнання на залізничних шляхах, застаріла ветеринарна служба тощо. До того ж, розвиток тваринництва гальмувався низьким рівнем споживання м'ясних і молочних продуктів у містах [311, с. 75]. Та попри це, в правобережних губерніях, зокрема Київській, розширюється кормова база для стаціонарної відгодівлі худоби. Значна кількість цукрових, винокурних та

пивоварних заводів почали забезпечувати худобу кормами – буряковим жомом, мелясою, пивною гущею та побічними продуктами переробки картоплі на крохмаль [248, с. 615]. Кормова меляса додавалася у корм великій рогатій худобі та коням по 3 фунти на день. Найкращим харчовим продуктом для худоби став буряковий жом. В Київській губернії перероблялося близько 150 млн. пудів буряків, з яких залишалось до 120 млн. пудів сирого жому, що було достатньо для відгодівлі 250 тис. голів великої рогатої худоби [318, с. 28].

На початку ХХ ст. в Київській губернії з'явилася мережа спеціалізованих приватновласницьких господарств м'ясного та молочного напрямів. Відбувався перехід до утримання ВРХ у стійлах [282, с. 142]. У складі Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства у 1913 р. нараховувалося 12 приватновласницьких господарств і 2 тваринницьких союзи. Зокрема, в Уманському повіті налічувалося щонайменше п'ять спеціалізованих господарств з чисельністю корів від 38 до 60 голів [318, с. 29].

Перша світова війна негативно позначилася й на розвитку тваринництва, призвела до різкого зменшення поголів'я худоби. Вже на другому році війни забій худоби в Україні збільшувався не тільки завдяки природному приростові, а й за рахунок основного тваринницького фонду. Наприкінці 1915 р. зменшення поголів'я худоби в правобережних губерніях досягло 25 %, а в деяких місцевостях – до 50 % [124, с. 390]. Земства вели інтенсивну закупівлю худоби для потреб армії, а також переплавляли її через Дніпро до Харківщини і далі в російські губернії, лише в організованих формах з цього регіону було евакуйовано близько 1 млн. голів великої рогатої худоби. У Київській губернії кількість свиней упродовж 1915-1916 рр. скоротилася на 58,5 % [261, с. 477]. Міністр землеробства граф О. Бобринський, що володів землями на Київщині, оцінюючи результати сільськогосподарського перепису 1916 р. визнавав, що скотарство, безсумнівно, переживає тяжку кризу, спричинену надмірним споживанням м'яса армією, низьким рівнем селекції тощо [261, с. 478].

Отже, тваринництво було традиційним заняттям селянства і рентабельність їх господарств значною мірою залежало від його розвитку.

Селянство Уманського повіту перевагу віддавали розведенню овець, що було характерним і для губернії загалом. У порівнянні з вівчарством менш поширеним серед селян Київської губернії було розведення свиней. Утримання худоби, її поголів'я залежали в першу чергу від кількості сінокісних земель у господарствах селян. Основною робочою силою у господарствах були коні: 91,6 % їх поголів'я в губернії знаходилось в селянських господарствах. Порівняння чисельності селянства з кількістю поголів'я худоби показує, що, наприклад, на 100 селян Чигиринського повіту припадало 6 голів коней, а в Уманському повіті такий показник складав 15,1. На кінець XIX ст. показник забезпеченості одного селянського господарства худобою становив: по Київській губернії 5,3, а по Уманському повіту 4,4, тобто забезпеченість господарств робочою худобою була недостатньою. Негативно позначилася на розвитку тваринництва Перша світова війна, призвівши до різкого зменшення поголів'я худоби.

Висновки до розділу 3. Від кількості наділеної землі залежала специфіка сільськогосподарських занять, адже даний показник впливав і на матеріальне забезпечення сільських трударів, визначаючи розмір землі в окремому господарстві. Особливістю правобережних губерній було переважання кількості поміщицької землі над селянською, що визначало характер їх трудових відносин. У пореформений період у сільському господарстві Правобережної України відбулися суттєві зміни. Формувався новий тип селянина-фермера, проте значну частину селянства все ж таки становили бідняки, які змушені були шукати інших засобів для забезпечення існування своїх родин. Значно розширилися посівні площі, а орна земля була основою забезпечення селян. І хоча переважаючим було вирощування зернових культур, поступово зростали посіви технічних, зокрема картоплі, яка з часом ставала основним продуктом харчування селян. Родючі землі кількох повітів Київської губернії, у тому числі і Уманського, були придатними для вирощування багатьох сільськогосподарських культур, що спричиняло розмаїття занять мешканців. Важливою галуззю було тваринництво,

тенденції розвитку якого значною мірою визначалися підвищенням загальної культури землеробства та скороченням природної кормової бази. Кількість поголів'я робочої худоби у селянських господарствах в 30-х роках ХІХ ст. свідчить про те, що переважну більшість сільського населення складали піші селяни: на 4 941 селянина припадало лише 1 556 волів та 286 коней. Збільшення наприкінці ХІХ ст. кінського поголів'я та великої рогатої худоби було зумовлене об'єктивними законами економічної доцільності. Загалом успішному розвитку тваринництва перешкоджала ціла низка причин, серед них: проблеми транспортування худоби, відсутність холодильних систем і спеціального обладнання на залізничних станціях, застаріла ветеринарна служба та низький рівень селекції. Зростає застосування у сільському господарстві спеціальних машин і знарядь, хоча загальний рівень механізації, особливо в селянських господарствах, був ще не високим. Загалом, недостатня кількість тягової худоби, а як наслідок – недостатнє удобрення землі, неякісний посівний матеріал, нестача або й відсутність належного сільськогосподарського реманенту понижувала ефективність та рентабельність селянських господарств.

РОЗДІЛ 4 СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ СЕЛЯНСТВА

4.1 Селянські рухи в першій половині ХІХ ст.

Ареною активних форм соціального протесту селянства неодноразово ставала Правобережна Україна. Прагнення скинути кайдани, що віками тримали селян у страхі й покорі, та бажання змінити застарілий порядок кипіли в серцях селян і зрештою, набували радикальних форм. Не була винятком й Уманщина, про що свідчать матеріали Уманського нижчого земського суду початку ХІХ ст. Так, у 1802 р. було зруйновано будинки і вислано чиншовиків із с. Ризине і Рубаний Міст за відмову платити чинш С. Потоцькому [95, арк. 4-5]. У 1804 р. введено 20 осіб військової команди для встановлення спокою та приведення до покори селян графа С. Потоцького с. Любашівки Уманського повіту [97, арк. 2,13]. Після придушення повстання декабристів у 1825 р. та з посиленням жорстокої миколаївської реакції у другій чверті ХІХ ст. становище селянських мас дедалі погіршувалося. Панщинна система господарства, в основі якої було закладене насильство, жорстока експлуатація праці, являла собою наругу над селянином, позбавляючи його найелементарніших прав.

З розвитком товарного виробництва феодально-кріпосницька експлуатація селян посилювалася ще більше [98, арк. 455-510]. Панщина подекуди доходила до 4-6 днів на тиждень, а під час польових робіт могла бути й щоденною [106, арк. 5-10]. Деякі поміщики змушували селян працювати у святкові та недільні дні, при чому спеціально завищуючи норми щоденних робіт. У зв'язку з цим селянин був змушений невиконану роботу залишати на наступний день, тим самим збільшуючи кількість днів панщини у зв'язку з неможливістю виконати норму вчасно [237, с. 75-77]. Поміщик визначав розмір данини на рік (грішми, бджолами, худобою, збіжжям) та кількість робочих днів на тиждень. До цієї норми додавався ще й чинш – грошовий оброк, що складав: по 2 руб. – одиничний, по 3 – парний, плуговий – по 6 руб. від господарства. Нерідко селяни

змушені були обробляти поміщицькі поля власною худобою [37, арк. 6-7]. Селяни 12 сіл Уманського повіту у вересні 1827 р. скаржилися Київському військовому губернатору П. Желтухіну, що працюють з дітьми та худобою на полях поміщика і в неділю, і дні релігійних свят та ще й різками в роботі їх безвинно карають. При тому, вони сплачували по 3 руб. міддю, а згодом по 2 руб. податку, а хто мав пасіку сплачував ще й десятину (1 з 10 вуликів віддав панові), а за «левадку по рублей 5» [176, с. 37]. У с. Глибочок поміщиці Ольги Нарижкіної, яке з 1835 р. віддано в посесію поручнику військ польських Томашу Чарковському, селяни розповідали земському справнику, що посесор визначав на день панщини вимолотити одну копу озимого і півтори – ярового хліба. Так як за день виконати таку норму неможливо, то селяни змушені були працювати і два, і три дні, але панщина зараховувалася лише за один [33, арк. 2, 42].

Мешканці с. Вороного 24 березня 1855 р. скаржилися, що їх було переселено у Костянтинівський хутір за розпорядженням поміщика Rogozinського, який обіцяв дати їм волів та основне – волю на 5 років. Зрештою, волі вони отримали два тижні – на облаштування садиб. Остап Ружичко скаржився, що з нього беруть чиншу (побори із залежних селян на користь поміщика в натуральній або грошовій формі) по 2,5 руб. сріблом. Крім того, поміщик не допоміг селянам посівним матеріалом, який вони втратили через неврожайний рік. Панщина часто тривала по 4 дні на тиждень і навіть в четвер на страсному тижні їх змушували працювати [177, с. 95]. 444 мешканці м. Торговиця та 364 селян с. Зелений Ріг Уманського повіту потерпали через заставу їх графінею С. Потоцькою у державний земельний банк [79, арк. 5-27].

Посилення кріпосницької експлуатації було нерозривно пов'язане з жахливими знущаннями поміщиків над селянами [45, арк. 5]. Про фізичні покарання та свавільний суд в Уманському повіті свідчить значна кількість архівних матеріалів. Так, в с. Оксанина у 1815 р. померла селянка з вини економа [83, арк. 45-46]. В с. Томашівка графіні Ф. Потоцької нарочний розсильник Гаврило Бондаренко, який прибув з Соколівської ключової економії для спонукання тамтешнього соцького Степана Довгого до якнайшвидшого збору

податків з селян, будучи на підпитку, ударив соцького близько 10 разів з такою силою, що у того з голови пішла кров і через 8 днів потерпілий помер [99, арк. 32]. Селянин Андрій Авраменко скаржився на поміщика Rogozinського та економа Куровського с. Охматова за незаконне привласнення його грошей, жорстокі безпричинні покарання та непосильні роботи [87, арк. 6, 12]. Економ с. Прегонівки Торговицького ключа шляхтича Домініка Рустицького карав селян побиттям різками без пояснення причин. Свідки заявляли, що багато жителів постраждало через нього [81, арк. 75]. Шляхтич Томаш Спонивский побив Дарину Мальчишину, через що в неї стався викидень [103, арк. 28]. В с. Крачківка помер селянський хлопчик Шарук Л. після нанесення йому побоїв економом Милелецьким [22, арк. 7-8], подібна ситуація склалася у с. Вишнопіль, де дев'ятирічний хлопчик загинув від рук осавула Іваненка [24, арк. 2-3]. В с. Гордашівка поміщиці Ольги Нарижкіної, після 10-денної хвороби померла селянка Ксенія Кругляченкова. Слідством було встановлено, що за 8 тижнів до смерті вона була покарана орендатором села, дворянином Бояковським. З рапорту Уманського земського справника відомо, що селянка, народивши восени дитину, хворіла майже 3 місяці, а тому перебувала вдома і займалася тільки легкими справами. Повернувшись на панщину, жінка пропрацювала 2 тижні, а в середині лютого за неспроможність виконувати роботу була покарана Бояковським п'ятьма різками, що, на думку рідних, і спричинило смерть [47, арк. 1, 22-23]. У вересні 1852 р. селяни містечка Покотилове скаржилися на поміщика Йокиша за жорстоке поводження. У січні 1854 р. жителі с. Янківка поміщика А. Добровольського нарікали на їх отамана за жорстоке поводження та не виплату грошей за згінні дні. Таку ж скаргу вони подавали і в лютому 1855 р. до повітового предводителя дворянства і земського справника, вимагаючи покарання поміщику, управителю та адміністратору [177, с. 343, 352, 357]. Селяни с. Максимівка скаржилися Київському цивільному губернатору генерал-лейтенанту Гессе на поміщика Яловецького за стягнення і побої по голому тілу по 50 і більше ударів різками, яким піддавалися і вагітні жінки [51, арк. 6]. Економ с. Хижня при покаранні селян використовував арапники і різки, що

посилювало каліцтво та травматизм селян [35, арк. 4]. Навіть за офіційними даними, в Київській губернії лише з 1845 до 1851 р. зафіксовано 109 випадків смерті селян від побиття поміщиками і 93 передчасних пологів [238, с. 8]. Насправді ж цей показник був набагато вищим. Такі факти замовчувалися, так як під страхом жорстокого побиття різками селянам було заборонено навіть скаржитися на своїх поміщиків.

Жінки та дівчата-кріпачки часто ставали жертвами розбещеності землевласників. Селяни посесора Давесена у 1827 р. заявляли, що управитель економією шляхтич Матковський, коли пригляне собі селянську дівчину чи жінку, то «насильствує такими беззаконними поступками». Якщо ж йому не вдавалося добитися свого, то б'є їх під час робіт жорстокими ударами [176, с. 37]. У 1843 р. селяни с. Кожухівка Уманського повіту зверталися зі скаргою на поміщика Юревича аж до імператора. У скарзі йшлося про те, що поміщик відбирав у селян землю, крім того, стягував за кожен голову корови та свині по 50 коп. сріблом. А ще він руйнував їхні шлюби та примушував селянських доньок виходити заміж без їх згоди [34, арк. 1]. Повідомлялося, що 30 селян в травні 1842 р. вже зверталися із подібною скаргою у місцеву земську поліцію, але утиски не припинялися. Дружина військового Домініка Харюкова розповідала, що по поверненні додому з Києва, куди селяни носили скаргу на поміщика, останній наказав з мотузкою на шії привести в свій двір брата її чоловіка і в мороз понад 2 години водити навколо дому по снігу, від чого він ледве залишився живим. А її чоловіка, за спробу допомогти брату, поміщик вигнав з села разом з малолітніми дітьми, у результаті чого сім'я у зимові морози залишилася без прихистку [34, арк. 64]. Під час слідства Василь Нагога розповідав, що в Юревича була жінка – селянка Домнікія Сколотянова, яка крім того, що сама вела з ним блудне життя ще й намовляла сільських дівчат та приводила їх вночі до поміщика, який насильно їх обезчещував. Домнікія минулої зими приходила і до його доньки Євдокії. Однак, вона не погодилася йти і тоді та стала погрожувати «вести ее за коси», але, зрештою, відчувши опір та непослух, більше не приходила.

Про те, що такі зухвалі дії поміщика стосовно кожухівських жінок були не поодинокими, свідчать матеріали слідства. Григорій Дикий розповідав про те, що п'ять років тому його доньку Марію покликала вночі Домініка Сколотянова до поміщика, який згвалтував дівчину. Через рік та ж ситуація повторилася і з другою донькою – Настасією, а восени третю доньку Григорія – Єфросінію насильно відвела вночі до Юревича сестра Домініки Анна Лавринюкова [88, арк. 37-38]. Олексій Нагога скаржився, що його доньку Ульяну на два роки взято в дім поміщика на службу. На початку другого року вона зізналася, що обезчещена поміщиком, який видав її заміж за селянина Терещука. На її місце взята в двір старша сестра Пелагія, яка повторила долю сестри і була видана заміж за Михайла Говорощука. І третю доньку поміщик забрав у прислугу і намагався її згвалтувати. Павло Сколотяний теж зізнався, що його донька Варвара ходила до поміщика «для блуду» і завагітніла від нього. З матеріалів слідства видно, що багато жінок зізнавалися про домагання, однак були й такі, що боячись осуду та гніву своїх батьків та чоловіків, заперечували свій інтимний зв'язок з поміщиком навіть при наявності свідків [88, арк. 37-38].

Земський справник у рапорті по цих скаргах повідомляв, що і в першому, і в другому випадку він особисто був в с. Кожухівка, і провів серйозні розмови з поміщиком Юревичем і навіть взяв з нього підписку про недопущення згвалтування жінок [34, арк. 6]. Зрозуміло, що така формальна відписка у вигляді рапорта не змінила ставлення поміщика до своїх підданих.

Селяни с. Вороного скаржилися на безчинства управителя маєтку Новицького, який, будучи одруженим, спокусив на блудне життя дружину селянина Конона Близнюка. А сестра Василя Никитюка – Серафима ще й народила від Новицького дитину [177, с. 95].

Кріпаки були позбавлені найелементарніших прав, так як поміщик впливав і на особисте життя селянина. Перешкодою для укладення шлюбу часто ставало не бажання власника втрачати робочі руки, якщо наречений був не місцевим. Зі скарги солдата Філіпова, що проживав у с. Циберманівка Липовецького повіту відомо, що поміщик с. Красноставки Уманського повіту Ружицький не дозволив

йому одружитися з місцевою селянкою Бурлаковою. Рядовий, отримавши тяжкі поранення, після звільнення зі служби в 1855 р. прибув додому, де нікого з найближчих родичів не застав. Для допомоги Філіпов зі взаємної згоди обрав у наречені Єфімію Бурлакову з двома доньками. Але Ружицький вимагав на взамін іншу жінку, без чого не давав дозволу на одруження [50, арк. 4]. Сваюля поміщиків ставала приводом для укладення шлюбів без їх згоди. Так, Уманським повітовим судом розглядалася справа про одруження селянина Трохима Антонця з селянкою Агафією Бирченковою без дозволу поміщика [89, арк. 2-3]. Природно, що втручання поміщиків у приватне життя підданих додавало гостроти соціальним конфліктам.

Щодо масових селянських хвилювань, то як форми протесту тривали деякі з них по декілька або навіть десятки років. Так, селяни с. Підвисокого Уманського повіту протягом 1811-1826 рр. відмовлялися сплачувати чинш та виконувати покладені на них повинності. Підвисоцькі селяни поміщиці Фекли Потоцької скаржилися на економію за спонукання їх надати розписку, в якій би вони мали підтвердити, що будуть жити так як і решта селян власниці, а не на правах, наданих їм Станіславом Потоцьким [92, арк. 131]. Про це вони неодноразово скаржилися до Уманського повітового земського суду, але там зволікали, затягуючи розгляд справи. Селяни стверджували, що в село була введена рота солдат, зрештою, багатьох селян побили і арештували не лише їх довірену особу – Івана Нагорянинова та його однодумців, а й ще 140 селян за наказом економії було зачинено під вартою у чотирьох сільських хатах. Місцеві жителі просили для припинення таких самоправних дій економії прислати в с. Підвисоке губернського чиновника та селянського представника із найближчих сіл Уманського повіту [82, арк. 4-6].

Зі скарг повіреного від місцевої громади Івана Нагорянинова відомо, що «верители его из свободных людей», поселившись в Уманському повіті на землях графа Станіслава Потоцького, отримали від нього у 1783 р. привілей, що звільняв їх від податків та служби на поміщика, окрім генерального чиншу, який мали сплачувати «по обыкновению в имениях его происходящего». Це право

підтвердив і син графа Володимир у 1810 р., після смерті якого с. Підвисоке перейшло до малолітніх дітей графа, які знаходилися під опікою матері Фекли Потоцької. Підвисоцька громада у 1811 р. звернулася до губернського правління з обстоюванням наданого їм права [181, арк. 10, 21]. Селяни заявляли, що граф Володимир Потоцький порушив право, дане його батьком жителям села, віддавши їх в посесію шляхтичу Жемшевському. Хоча й Уманський повітовий суд визнав оренду не правомірною, але посесор продовжував експлуатувати селян непосильними роботами та податками і поводитися з ними так жорстоко, що дві жінки після побоїв померли [100, арк. 42]. Крім того, повірені від сільської громади Яків Кривий та Данило Очеретній у зверненні до губернського правління стверджували, що молотити посесорський хліб їх змушували жорстокими побоями, стягували подвійний чинш та збільшували панщинні дні. Також вони повинні були сплачувати земельний податок, який постійно змінювався [91, арк. 11, 44-46]. Але врешті-решт селяни були звільнені з посесії [181, арк. 11].

У зв'язку з важливістю справи та для запобігання можливим прецедентам у майбутньому, які могли виникнути через нерозуміння селянами своїх прямих обов'язків або через зловживання та надмірні вимоги економії, губернатор пропонував відправити у с. Підвисоке радника губернського правління Подолинського, який на місці мав з'ясувати справжню причину затяжного конфлікту. Губернатор припускав, що однією з головних причин такої ситуації могла стати довготривалість та повільність розгляду справи про права підвисоцьких селян Уманським повітовим судом, за що суд, зрештою, був оштрафований. З архівних джерел відомо про те, що селяни с. Підвисокого спершу погодилися з рішенням комісії про сплату чиншу та відбування шарварків [82, арк. 11-13]. Однак, спровоковані повіреним Іваном Нагорянином, зрештою виступили не лише проти поміщицької економії, але й проти земської поліції, виражаючи відверту непокору та зухвалість. Дійшло до того, що селяни вигнали поліцейських і самі виконували їх обов'язки. Нагорянинов від імені соцького видавав свідоцтва, за якими селяни масово розходилися в справах, не

виконуючи повинностей, через що греблі, мости і гаті в с. Підвисокому перебували в занедбаному та аварійному стані. У зв'язку з цим, суд був змушений для відновлення порядку і спокою ввести в село роту солдат, але бунтівників це не зупинило. Вони відмовлялися розходитися по домах, у зв'язку з чим було взято 140 осіб під караул з тим, щоб у ході допиту селяни назвали б головних винуватців. Запорукою звільнення затриманих мешканців Підвисокого було виявлення поваги до економії, сплата чиншу та відробіток панщинних днів [82, арк. 11-13].

Під час слідства селяни заявляли, що вирішили не виконувати розпорядження командира роти і представника суду на знак вимоги про те, щоб були звільнені з-під варти Стратій Калениченко і Корній Пульвал з сімома однодумцями. Однак, коли оголосили, що селяни повинні до винесення остаточного рішення комісії, створеної губернським правлінням, сплачувати чинш і відпрацьовувати по 12 панщинних днів на ремонті доріг, мостів, млинів та інших споруд економії, то селяни вперто відповідали, «что они считают себя обязанными только работать шарварки на плотинах при мельницах, а строений экономических и знать не хотят» [178, с. 322]. Для ліквідації такого непослуху підвисочан, яких за останньою ревізією числилося 1016 ревізьких душ [178, с. 323], їм були зачитані укази Київського губернського правління про те, що вони не вважаються вільними людьми, а належать до економії Фекли Потоцької, та про те, що за опір даному розпорядженню та законам, вони будуть віддані під суд. Але селяни заявляли, що не будуть відробляти панщинних днів на користь економії, бо це не передбачено привілеєм Станіслава Потоцького. Упродовж шести років селяни відмовлялися виконувати панщину. У травні 1817 р. в Підвисоке прибула військова команда, яка провела арешти [181, арк. 25-26]. Однак протести не припинилися. В липні 1823 р. в село прибуло два батальйони солдатів. Близько 70 селян було заарештовано. Але заворушення тривали і тоді в село було введено 1-й Уральський козачий полк. У червні 1825 р. Київський суд засудив двох організаторів руху до каторги, понад 60 – до тілесного покарання. У липні 1826 р. селянський рух було остаточно придушено і вчинено розправу

над повстанцями: 91 учасника заворушень віддано до суду, з них – 2 засуджено до каторги, 22 – до тюремного ув'язнення, 59 – до покарання канчуками [178, с. 323].

Спалахи селянський рухів часто залежали від поширюваних чуток про волю. Такі розмови в селянському середовищі ставали каталізатором нової хвилі виступів. В Уманському повіті очікування волі і чутки про неї стали приводом до нового виступу в 1826 р. під проводом солдата Дніпровського піхотного полку Олексія Семенова. Військовослужбовці не вперше опинялися на хвилі селянських протестних рухів. Їм довіряли та дослухалися до їх слів як до представників порядку та безпеки. Так, у 1802 р. в Київській губернії пройшов поголос про прибуття військовослужбовців для агітації селян проти поміщиків [95, арк. 16-18]. Такі чутки підігрівали протестні настрої українського селянства на початку XIX ст. і зрештою, втілювались у селянських виступах та заворушеннях.

Навесні 1826 р. паралельно з розмовами про звільнення селян, в південній частині Київської губернії поширювались чутки про існування наказу священникам закінчити сповіді парафіян до Великого четверга та освятити в цей день паску, так як ніби-то на Великдень церкви будуть зачинені і всі селяни, від малого до великого, підуть вбивати панів. На Уманщині з двору в двір передавалася звістка про появу сина Гонти, який начебто розіслав усім панам указ з розпорядженням віддати всю землю селянам і виїхати якнайшвидше у Варшаву, а той хто відмовиться і до Великодня залишиться, буде вбитий селянами. Зрозуміло, що під впливом таких чуток селяни сміливіше виступали проти поміщицької сваволі, погрожували землевласникам, відмовлялися відробляти панщину, а подекуди навіть складали списки ополчення. Але минуло свято Великодня, повстання не відбулося і тоді народний поголос переніс його на Фомину неділю [347, с. 585]. Поширення в селянському середовищі найнеймовірніших чуток та віра в них були виявом кризового становища населення та очікування змін. Тому й не дивно, що рядовий солдат Дніпровського піхотного полку, з'явившись на початку квітня в Уманському

повіті, так легко зміг скористатися настроями селян і використати їх у своїх інтересах. Взагалі, про Олексія Семенова відомо не багато: походив він з селянської родини Орловської губернії, Ливенського повіту, с. Хмельового [176, с. 335]. Перебував на військовій службі з 1819 року, мав на той час 27 років і був неодруженим [86, арк. 15]. Після виконання судового рішення подальша доля його невідома.

Отож, 3 квітня 1826 р. О. Семенова під посиленням конвоєм із с. Дзедзелівки привезли в містечко Іванька до місцевого соцького. На допиті солдат розповідав, що повертався в полк з домашньої відпустки. І як видно, особливо не поспішав, затримуючись по два-три дні у різних населених пунктах, що насторожило економа с. Кутів, який і звелів під караулом доставити його в полк, що в цей час квартирувався в Соколівці. У записці до іваньківського соцького кутівський економ велів сприяти швидшому доправленню рядового до місця розквартирування військового підрозділу. Однак, через неграмотність соцького та дячка, які мали перевірити документи, сталася помилка у виконанні розпорядження економа: замість супроводу солдата О. Семенова до полку, йому дали квартиру для ночівлі. Дячок, який не вмів читати польською, глянувши на документ відповів лише «хорошо», що задовольнило соцького. Поселившись у селянина Григорія Бенедя, О. Семенов, відчувши настрої селян, склав план грабунку місцевих поміщиків. Він говорив місцевим жителям: «Я прислан от царя взять вашего пана и объявить вам, что вы з этого времени свободны, чтобы никто вас на панщину не требовал...» [203, арк. 12, 520-521]. Для більшої переконливості О. Семенов розповідав, що має «обер-офицерский чин и орденов, орденов...», але приїхав у звичайному солдатському одязі, щоб не сполохати панів [347, с. 585]. Показавши якийсь документ, він оголосив, що це указ імператора, за яким йому наказано арештовувати поміщиків по всій Київській губернії та вивезти їх в Санкт-Петербург. Відчувши довіру, О. Семенов наказав соцькому наступного дня зібрати караул із 40 селян і запрягти три трійки коней, адже він поїде спершу в с. Романівку, а повернувшись, візьме місцевого посесора. Спритний солдат наголосив на секретності своєї місії, лякаючи

соцького Сибіром. У Романівці замість відповіді на питання соцького про мету візиту, О. Семенов вдарив його декілька разів батогом і наказав збирати караул із надійних людей, так як невдовзі він везтиме важливих арештантів. Теж саме він говорив в Мошурові та Тальному, підтверджуючи свої слова нагайкою, і готуючи таким чином собі шлях відступу, у разі викриття його задуму [357, с. 8].

Після арешту економа Квицинського селяни Мошурова вирушили до посесора Ганлея, який, побачивши натовп, наказав родині сховатися в погрібі під будинком. О. Семенов звелів брати будинок приступом: селяни розбивали вікна, інші взяли вибивати двері, які вдалося осилити лише з третього разу. Рядовий як був на коні соцького, так і в'їхав у панські покої, де наніс Ганлею декілька ударів нагайкою та кулаками. Посесора закували в кайдани, а при обшуку знайшли 150 руб. асигнаціями і 6 руб. сріблом, які О. Семенов забрав собі. Потім він покликав писаря й наказав скласти опис майна, а сам пішов до комори, де забрав дві срібні ложки, ножа і пляшку вина. Під час опису надійшов відставний офіцер Хржановський і став осуджувати дії селян. О. Семенов наказав дати офіцерові 200 різок і закувати в кайдани. Залишивши в маєтку 20 осіб для охорони, О. Семенов та козак Захарій Катерного повернулися в с. Романівку. Там на них уже чекав соцький з селянами, які на допиті так пояснювали свої дії: «Він же вдавав з себе такого строгого начальника» [203, с. 523-524]. Уява селян, що звикли до жорстокого та грубого ставлення до себе поміщиків та чиновників, створила образ високого начальника як людини з батогом і міцним кулаком.

В Романівці поміщика на місці не було. О. Семенов послав козака Катерного за економом Чайковським, на жорстокість якого нарікали селяни. Але економ зачинився в будинку. Тоді солдат разом з 60-ма селянами вибили двері та вікна і витягли економа у двір, де розлючений Семенов особисто наніс йому 200 ударів різками. Чайковський лежав без свідомості і стікав кров'ю, але ніхто не кинувся йому допомогти: такою була ненависть до гнобителя. Після покарання економа бунтівники взяли грабувати майно поміщика. О. Семенов взяв собі цукру, декілька в'язок тютюну, ножиці та срібну цукорницю. В містечко Іванька рядовий не поїхав, а відіслав туди Катерного, романівського

соцького та отамана, доручивши їм заарештувати місцевого посесора Яворського. На підтвердження повноважень Катерноги він дав йому шаблю, яку забрав у Ганлея [203, с. 525].

Іваньківська громада з нетерпінням очікувала «флигель-адьютанта з Петербурга», як тут називали Олексія Семенова. І коли Катернога, будучи уже на підпитку, показав селянам шаблю, то ті без вагань вирушили до маєтку посесора. З рапорту Уманського нижчого суду від 7 квітня відомо, що 4 квітня о 16 год. тамтешній соцький з двома козаками і чотирма десятками селян оточив будинок посесора [86, арк. 11]. На вимогу посесора до сотника затримати заколотників, останній відповів, що бачив і чув як читали указ про вигнання панів, а тому заявив, що «пропала твоя голова, Яворський». Посесор спробував оборонятися й звелів двом шляхтичам зв'язати Катерногу, однак селяни не дали цього зробити. Бунтівники порозбивали вікна, побили посесора і його людей, а потім закували господаря, економа і писаря в кайдани, підготовлені заздалегідь спеціально для Яворського. Катернога швидко вжився в роль, копіюючи поведінку свого керівника: так само з відвертою зухвалістю і радістю роздавав накази селянам, підкріплюючи їх кулаками [203, с. 525].

Полковниче було наступним селом, де селянам наказано зв'язати поміщика і привезти в Іваньку. Не було меж радості селян з приводу несподіваного «отримання волі». Олексія Семенова сприймали як героя і частували найкращим. Однак не довгим було захмеління від успіху, уже надвечір настав час розчарування. Адже в той час як Семенов перебував в Романівці, через Тальне проїжджав судовий засідатель Скінтєєв. Побачивши поблизу поштової станції натовп селян, він поцікавився, з якої нагоди вони зібралися. І коли соцький розповів про приїзд «поважного чиновника» з Санкт-Петербурга, який наказав підготувати п'ять трійок коней і охорону для перевезення заарештованих в сусідніх селах поміщиків, Скінтєєв не приховував свого здивування і вирішив придивитись до Семенова [357, с. 9]. Він припускав, що можуть арештовувати тих землевласників, які були причетними до декабристського руху. Але побачивши в Мошурові вибиті вікна, двері, пограбований маєток Ганлея та

побитого власника, він зрозумів, що це дії не представника влади, а якогось самозванця. Скинтьєєв з допомогою чумаків затримав солдата О. Семенова по дорозі в містечко Іваньку. Затриманого доставили в Мошурів, де засідатель заарештував причетних місцевих селян і відправив десятьох надійних шляхтичів для затримання Катерноги та його соратників. Наступного дня прибули війська, селяни з розпачу не знали кому вірити, зрештою, сприйняли дійсність на свій лад, вирішивши, що поміщики підкупили місцевих чиновників [203, с. 526].

Уманський нижчий земський суд для встановлення спокою та безпеки постановив, щоб крім введених з наказу Скинтьєєва в с. Мошурів та містечко Іванька двох рот солдат, розташувати ще дві роти в навколишніх селах – Чорній Кам'янці, Папужинцях, Юрполі та Романівці. За арешт О. Семенова та участь у придушенні виступу селян проти поміщика с. Підвисокого судового засідателя Скинтьєєва представлено до нагороди орденом Св. Анни 3-го ступеня та надано 500 руб. в подарунок [102, арк. 5-7].

Про ці події в уманських селах йшлося у повідомленні П. Кисельова головнокомандувачу Вітгенштейну. Останній висловив припущення, що такий бунт не був ідеєю самого О. Семенова, так як подібні події за аналогічним сценарієм відбувалися і в інших губерніях. Тому важко повірити, що виступи селян організував звичайний солдат, як він стверджував на допитах [254, с. 737]. І справді під час слідства О. Семенов на питання «в какое время и от кого именно ты слышал на торгу или где в другом месте о даровании вольностей крестьянам?» відповідав: «В отпуску в Орловской губернии в г. Ливнах в трактире слышал от неизвестных крестьян, говоривших что забирают помещиков; а о даровании вольностей крестьянам не слышал» [85, арк. 51]. Викликає запитання і тривалість мандрівки О. Семенова з дому до війська. Відпустка офіційно тривала з липня 1825 р. до 1 лютого 1826 р., а на Уманщину солдат прибув лише на початку квітня. Чи то небажання повертатися, чи якісь інші причини спонукали його затримуватись в кожному селі по декілька днів, залишається питанням без відповіді. На допиті він стверджував, що після свята Хрещення Господнього відправився в полк, через хворобу перебував у лазареті

Полтавської губернії 15 днів, у Звенигородському повіті в с. Озірна затримався на 4 дні, в с. Кути – 3 дні. Саме в Кутах він був взятий соцьким під караул і відправлений в м. Соколівку для передачі в розквартирований там Дніпровський полк [86, арк. 11а]. З рапорту генерал-вагенмейстера, полковника Макарова, чиновника для особливих доручень при київському губернаторові Данилевського та штабс-капітана Одеського піхотного полку Зоммера начальнику головного штабу 2 армії генерал-ад'ютанту Кисельову від 13 травня 1826 р. відомо, що О. Семенов під час слідства заперечував факт розповіді унтер-офіцерам Твердолею та Козловському про те, що начебто він закував у кайдани в Пирятинському повіті поміщика Хмару з дружиною і покарав їх різками [254, с. 730].

Як реакція влади на численні виступи та скарги селян Російської імперії, 12 травня 1826 р. з'явився маніфест, у якому зазначалось, що в деяких населених пунктах державні і поміщицькі селяни, ошукані неправдивими чутками думають, що одні будуть звільнені від сплати податків, інші отримають волю. У маніфесті було прописано, що всі ці чутки «выдуманые и разглашаемые злонамеренными людьми из одного корыстолюбия с тем, чтобы посредством сих слухов обогатиться за счет крестьян по их простодушию...» [254, с. 738]. Документ наказував селянам беззаперечно коритися місцевій владі. Дізнавшись, що й після його оприлюднення виступи продовжуються, імператор наказав комітету міністрів видати розпорядження про використання військової сили для придушення бунту і страту на місці за законом військового суду його організаторів. Однак відразу (19 червня і 6 вересня 1826 р.), як відповідь на попереднє розпорядження, видано два рескрипти, які зобов'язували дворянство вибудовувати відносини з селянами у межах чинного законодавства та християнських канонів [254, с. 739]. Адже до імператора доходили повідомлення про факти поміщицького деспотизму, та й бунтівні настрої селянства мала стримувати лояльність імператорських указів.

Що ж до придушення виступу селян на Уманщині, то введеними військами було заарештовано 150 його учасників [347, с. 586]. В історіографії зазначається,

що О. Семенова засудили до смертної кари, а решту активних учасників – до 50 ударів батоном і етапування на заслання [203, с. 526]. Таке рішення насправді було, але після оприлюднення імператорського маніфесту та подальшого судового розгляду, вирок було пом'якшено. Смертну кару замінили довічним засланням на каторжні роботи до Сибіру, зменшено й кількість тілесних покарань. За розпорядженням імператора «всех моложе 30 лет, кроме главных зачинщиков, отдать в солдаты» [111, арк. 1]. Поміщицьких селян – Захарія Катерногу, Семена Качуренка; соцьких – Микиту Семченка, Якова Никитинка, Василя Кириченка і осавула Федора Чередниченка, як активних учасників бунту, згідно вироку Київського головного суду, винесеного на основі указів № 1721 від 12 листопада, № 1764 від 22 серпня і № 1754 від 30 жовтня покарати «на месте содеянного ими преступления» батоном: Захарію Катернозі дати 25, а решті п'ятьом – по 20 ударів і вислати їх на каторжні роботи в Сибір. Окрім того, 18 селян з соцьким та отаманом с. Мошурова, 9 – с. Романівки, 11 – містечка Іванька, 9 – с. Полковниче з соцьким та отаманом за участь у заколоті покарали 25 ударами різками кожного і залишили за місцем проживання під суворим наглядом поліції. А ще 17 старшин і селян, які особливої активності не проявляли і з «необачності» стали учасниками бунту, а саме: соцького с. Кутів Федора Губана – за надання О. Семенову квартири без перевірки його документів; селян Федора Ігнатюка, Никифора Довгого, шляхтича Степана Козяровського – за надання квартири без відома соцького; паланських соцького Євстратія Лашенка і отамана Щербину – за надання підводи; соцького м. Тального Миколу Адаменка – за залучення семи селян до активних дій, за вирокком цивільного губернатора утримувати у в'язниці кожного по одному місяцю [111, арк. 4]. Але у відповідності з імператорським маніфестом до «випадкових» учасників бунтів передбачалося лояльне ставлення, то їх залишили на волі, підкресливши милосердя монарха. Інші 47 учасників заворушень були покарані так: молодших 30 років віддано у солдати, а старших покарано 25 ударами різкою із залишенням за місцем проживання під наглядом поліції. Зрештою, покарання очікували 52 особи, з них 17 – в уманській тюрмі, а 35 – під караулом в селах [111, арк. 13].

Щодо покарання Олексія Семенова, то за рішенням Київського губернського правління від 11 червня 1827 р. в м. Умань мали прибути по 10 осіб із сіл, у яких відбулися виступи, щоб побачити виконання вироку, яким передбачалося нанесення 101 удару канчуками. Однак, за повідомленням Уманського городничого від 15 липня, виконання вироку було відтерміновано. А за рішенням губернського правління від 20 серпня кількість ударів зменшена до 51 [103, арк. 14, 35].

Виступи селян на чолі з О. Семеновим мали відголоски і в інших населених пунктах краю. Так, спеціальним донесенням управитель маєтку с. Багви Уманського повіту повідомляв, що начебто з 10 на 11 квітня 1826 р. селяни повстануть і почнуть вбивати шляхту. Розповсюджував такі чутки солдат Дніпровського полку Степаненко, який, приїхавши за фуражем розповідав, що буде біда і невідомо хто ще «доживет до Пасхи» [254, с. 730-731]. А чув він такі розмови поблизу Тульчина. В ході слідства виявилось, що сприяв появі таких чуток управитель Фраже, який, бажаючи вивідати настрої селян, переодягненим «мужиком-щетинником», надіслав до них свого лісника. А той, щоб увійти в довіру, став підбурювати людей до бунту, що й породило подібні чутки. У той самий час рядовий того ж таки Дніпровського полку Васютін в шинку с. Рубаний Міст говорив, що уже найближчим часом усі євреї будуть вирізані. Такі чутки поширювалися і за межами Уманського повіту. Так, в Липовецькому повіті донька місцевого орендатора, приїхавши з Подільської губернії, говорила про поширення розмов про те, «чтобы с пасками люди приготавлиались, ибо церкви будут попечатаны» і селяни підуть вбивати поляків та євреїв [254, с. 732-733].

Яскравою ілюстрацією ставлення поміщиків до подібних розмов є рапорт чиновника для особливих доручень Данилевського Київському цивільному губернатору в якому йшлося про те, що поміщики, почувши що на вербну неділю планується велика різня, покинули свої маєтки і поспіхом вирушили в Умань, чим тільки посилили паніку і породили нові чутки серед людей [254, с. 730-732]. У 1827 р. влада визнавала, що «дух буйства, своеволия распространился до такой степени, что крестьяне в некоторых местах вовсе отказались от повиновения...»

[254, с. 740]. Проте ця активність не набувала організованих форм, була локальною, не мала чіткого антивладного спрямування. За цих обставин селянський рух був швидше одним з проявів кризи у суспільстві, ніж реальною силою, здатною вивести суспільство з кризового стану. Окрім того, нерідко готовність до боротьби поневоленого селянства могли, зрештою, використовувати в особистих інтересах, задля організації грабунків для власного збагачення.

У дореформений час селяни вдавались до таких радикальних форм боротьби як виступи та бунти лише в крайніх випадках. А найбільш поширеною формою встановлення справедливості були подання скарг і прохань до вищих інстанцій [36, арк. 16], підпали та навмисне псування поміщицького майна [84, арк. 5, 39], а також переходи і втечі селян з насиджених місць [113, арк. 1-15; 107, арк. 1-15]. Скарги могли подаватися по декілька разів, а також до різних владних інстанцій: до земського справника, предводителя дворянства, Київського цивільного та військового губернаторів, Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора та й навіть до самого імператора. Зазвичай, скарги на мирового посередника задовольнялися вкрай рідко. Адже інстанцією, куди могли звертатися селяни, був мировий з'їзд, що складався з тих самих мирових посередників на чолі з предводителем дворянства. Архівні справи свідчать, що винесення рішень у таких справах могло затягуватися на тривалий час або вони й взагалі не вирішувалися [49, арк. 1-36]. Яскравим прикладом бездіяльності та пасивності місцевої влади є скарги мешканців 12 сіл Уманського повіту у вересні 1827 р. Селяни скаржилися, що через надмірні обтяжливі роботи їм не вдалося зібрати власний урожай на полях. Задля вирішення питання вони звернулися до управителя маєтку комісара Коссовського, однак рішення ніякого не було. Тоді селяни звернулися до повітового маршала Марковського, однак і той їх питання не розглянув. Коли через Умань проїжджав імператор Олександр Павлович, селяни з сіл Бабанка, Свинарка, Собківка, Доброводи, Танське, Бабаночка, Бабани, Легедзено, Роги, Молодецьке, Ксьондзівка, Компаницева передали йому прохання розібратися в ситуації, однак відповіді так і не отримали. Звертались

селяни й до київського цивільного губернатора Бухаріна, й до Уманського нижчого земського суду, але ніякого співчуття не отримали. Крім того, селяни скаржилися, що «прелагают на нас, якобы бунтовщики» та, врешті, як бунтівника під суворим караулом 25 днів утримували мешканця с. Свинарки Дмитра Прищепу, а двох його синів покарали різками [176, с. 36-37].

Однією з найпоширеніших форм протесту проти соціального гноблення залишалися переходи і втечі. Незважаючи на наявність указів, що значною мірою обмежували селянські переходи, кількість останніх, як і прямих втеч, невпинно зростала. Адже, здавалося, що найлегшим способом позбутися утисків поміщика була втеча від нього. Цей спосіб практикували і раніше (наприклад, втечі до Степової України у XVIII ст.). Лише за 1791-1795 рр. з 95 сіл Уманського, Торговицького, Соколовецького, Хащуватського, Букського, Богопільського ключів Брацлавського повіту Брацлавського воєводства втекло більше 886 кріпаків магнатів Потоцьких [178, с. 401]. Так, 17 січня 1791 р. Київський губернський предводитель колезький асесор Тарнавський повідомляв, що записані по ревізії за власниками і обкладені подушним податком селяни, незважаючи на заборони, втікали, і число таких втеч настільки зросло, що втікали уже не поодинці, не сім'ями, а вже цілими селами йшли від своїх поміщиків. А дехто настільки осмілів, що тікав не таємно, а й явно. Втримати втікачів поміщики не могли, так як селяни змовлялися між собою і вирушали великими групами. Це додавало їм впевненості і вони ставали більш сміливішими. Зрештою, в. о. Малоросійського генерал-губернатора М. Кречетников пропонував оголосити населенню таке: якщо комусь потрібно поїхати з одного повіту в інший чи іншу губернію, то потрібно брати у нижньому земському суді пропуск. А чиновників усіх рівнів попередити, що якщо до губернського чи земського керівництва дійдуть повідомлення про переміщення утікачів через підконтрольні їм населені пункти, то вони піддаватимуться арештам і покаранням [178, с. 246]. Повертати втікачів пропонувалося: якщо з навколишніх сіл, то безпосередньо на місце проживання, якщо з далеку, то в нижчі земські суди. Однак, ці розпорядження були малоефективними [178, с.

252]. У XIX ст. такий спосіб селянського протесту набуває ще більшого поширення й особливо стає популярним у 1840-50-ті рр. Масові втечі селян не були найкращим способом поліпшення їх становища так як втікачі втрачали будь-які засоби до існування. Та все ж поширення такого явища свідчило про протестні настрої покріпаченого селянства, викликані прагненням змінити своє життя. А про збільшення втеч свідчать такі дані: тільки з Київської губернії станом на березень 1816 р. «в бігах» перебувало до 25 тис. осіб [260, с. 329].

У 1828 р. поміщик с. Обозівки Уманського повіту Іван Марковський звертався в канцелярію Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора за сприянням у поверненні втікачів, яких переховував поміщик Тираспольського повіту Херсонської губернії [104, арк. 1-2]. Офіцери Староскозького (Ставропольського) піхотного полку Вуличі у 1831 р. клопоталися про повернення їм кріпосної селянки, яка переховувалася в маєтку поміщика графа Тишкевича в Уманському повіті [109, арк. 4-7]. Відставний гвардії-поручик Помпей Круссер звертався до генерал-губернатора з проханням посприяти поверненню на місце проживання селянина Федора Соловйова з дружиною, 2 синами і донькою, які належали ще його батькові. Їх утримував поміщик Соколовський з містечка Покотилівки Уманського повіту, який не реагував на неодноразові звернення Круссера [32, арк. 7-9]. За січень-вересень 1852 р. до Брацлавського, Вінницького, Кам'янецького, Лeticівського, Ольгопільського, Ямпільського повітів Подільської, Кременецького, Старокостянтинівського повітів Волинської, Канівського, Київського, Липовецького, Сквирського, Таращанського, Уманського, Черкаського, Чигиринського повітів Київській губернії повернено 3417 селян-втікачів із 342 поміщицьких маєтків [177, с. 333]. У травні та вересні 1853 р. до Уманського повіту повернули 45 поміщицьких селян-втікачів, а втекло 16 [177, с. 347]. У січні, травні 1854 р. до Київського, Канівського, Уманського повітів повернено 317 поміщицьких селян-втікачів, при чому втекло ще 18 осіб [177, с. 352]. Інтенсивність втеч залежала від різних чуток про волю, які ширилися в селянському середовищі. Часто такі чутки ґрунтувалися на дійсних

розпорядженнях влади про колонізацію певних земель, але вони не могли стосуватися поміщицьких селян. Поширення таких чуток серед селян оцінювалося як злочин і суворо каралося. Про нестерпне становище кріпосних селян не лише в поміщицьких, але й у церковних господарствах, свідчать інвентарі переважної більшості церковних угідь, де записи про втечі селян були непоодинокими випадками. У 1823 р. в описі маєтку Уманського василіанського монастиря з 287 ревізьких душ налічувалося 23 втікачі-чоловіки та 6 жінок [253, с. 40].

Характерною рисою селянських рухів 50-х рр. XIX ст. була зростаюча недовіра селян не тільки до місцевих, але й до центральних органів влади. Лише цар в уяві селян ще сприймався як носій «справедливості». Одночасно з відкритими виступами у 1856-1858 рр. зростала кількість втікачів, підпалів поміщицьких маєтків, вбивств, замахів і розправ кріпаків з поміщиками. За 1850-1854 рр. в Україні відбулося близько 70 селянських виступів [238, с. 10]. Пожежа селянських повстань, якої так боялися поміщики, спалахнула в роки Кримської війни, найбільш масовими народними рухами були «Київська козаччина» та «Похід селян у Таврію за волею» [238, с. 11].

У зв'язку з опублікуванням маніфесту від 29 січня 1855 р. про створення рухомого державного ополчення спалахнув селянський рух, який навесні та влітку 1855 р. охопив 16 губерній [238, с.12]. Особливо широкого розмаху набрав він в Київській губернії, вилившись у так звану «Київську козаччину», що поширилася на дев'ять повітів губернії. У селах заговорили про прихований поміщиками і священиками указ, за яким, нібито, усі селяни призивалися в козаки і звільнялися від з кріпацтва з передачею їм у власність земель та майна поміщиків. Розглядаючи запис в ополчення і відправку на фронт як звільнення з кріпацтва, селяни відмовлялися виконувати панщину, створювали своє самоврядування і складали списки ополчення [238, с. 12].

У боротьбі проти селянських виступів органи царської влади намагалися використовувати й церкву. Київська духовна консисторія наказувала сільському духовенству не вести бесід з селянами про маніфести, а лише доступно і точно

зачитати їх в церквах. Якщо селяни звертатимуться з проханнями про тлумачення почутого, або виражатимуть бажання записатися до ополчення, то не входить ні в які дискусії і не висловлювати власних міркувань, а негайно повідомляти про такі випадки місцевій адміністрації. Причетникам взагалі заборонялися будь-які розмови з селянами про маніфести. 9 березня 1855 р. наказувалося поширити ці рекомендації по всій Київській губернії [177, с. 83-84]. Тому не дивно, що подекуди селяни почали виявляти недовіру і до священиків, які активно допомагали представникам влади в придушенні селянських виступів. Селяни силою змушували їх читати неіснуючі «царські укази» про запис у козаки і складати списки ополчення. Для царського уряду селянські виступи 1855 р. були небезпечними не лише через їх масовість та масштабність, але й тим, що вони відбувалися в роки безуспішної війни. Для придушення селянського руху в Київську губернію було перекинуто значні військові сили: 16 ескадронів кавалерії, дивізіон піхоти, резервний батальйон і дві роти саперів. За офіційними даними, під час придушення руху в Київській губернії було вбито 36 і поранено 57 селян [238, с.13].

В Уманському повіті селянський рух 1855 р. розпочався 19 березня з с. Нова Гребля та Красний Кут поміщика Пенкіна, а звідси вже поширився і в сусідні села. Він виражався в поданні скарг на утиски та свавілля поміщиків. Причиною поширення народного руху, як зазначав і уманський справник, були сильні утиски селян. Як відзначав П. Лебединцев, в Уманському повіті поміщики нарobili більше галасу, а ніж цього вимагала дійсність. Він писав, що «толки ети распространялись между тем и преувеличивались поляками, которые трусливы как зайцы и любят прилгать». Досить було поширення чутки між селянами сіл Паланочки й Мошурова про те, що на Великдень буде різанина, яка переказувалася зі слів якоїсь попаді, чи появи картини однодворця Івана Сулими з Мошурова, із зображенням подій Коліївщини, як майже всі поміщики, особливо поляки, починали галасувати про нове повстання на кшталт подій 1768 р. [268, с. 103]. Але селянські протестні настрої в Уманському повіті не набули

радикальних форм і селяни тільки складали списки в козаки та здебільшого відсилали скарги про утиски поміщиків.

Селянським рухом були охоплені такі населені пункти Уманського повіту: с. Попівка (поміщика Уотейка), села Охматів, Вороне, Костянтинівка (поміщика Рогозинського), с. Побійна (поміщиці Піонтковської), містечко Буки і с. Антонівка (поміщика Любомирського), с. Харківка (поміщика Кротовича), с. Безпечна (поміщиці Сусаніної). Селяни уклали скаргу на посесора Пясецького за несправедливий розподіл поля та лук, переобтяження роботами, збільшення панщини, фактично, до 6 днів на тиждень, які рахувалися за 3 дні [268, с. 103-104].

Чутки про Київську козаччину ходили і між селянами с. Кислин поміщика Кондрацького, які складали списки ополчення. В с. Попівці скаржилися на економа Дмитрацького, в с. Русалівці поміщика Рокицького – на економа Жуковського, а також на несправедливий розподіл землі та жорстокі покарання [268, с. 104]. Мешканці с. Хижня скаржилися на самовільний розподіл надільних земель поміщиком Парфьоновим, а скарзі передувало поширення чуток про козаччину, які з'явилися в результаті «неправильного» трактування маніфесту про ополчення [48, арк. 1-2, 32]. Священик с. Вороного Василь Мосикевич 22 березня повідомив земського справника про те, що 250 місцевих селян виявили бажання вступати на військову службу. А місцевий поміщик Костянтин Рогозинський повідомив, що селяни сіл Вороного та Костянтинівки, залишивши роботи, кинулись до священика записуватися на військову службу. Відмовляючись виконувати вимоги поміщика та економії, 150 осіб вписалися у список. В.о. земського справника прибув 24 березня о 5 год. ранку до Вороного і негайно зібрав усіх мешканців для з'ясування обставин. Селяни пояснювали свій вчинок аналогічним прикладом селян Таращанського повіту і «чтобы не было пред правительством и царем стыдно» за те, що вони невчасно записалися на службу. Іншою причиною своїх дій селяни назвали байдужість поміщика, який не зважав на їх потреби у неурожайний рік і переселення з Вороного до Костянтинівського хутору частини сімей [177, с. 94-95]. До того ж, управитель

маєтком дворянин Новицький всіляко обтяжував селян роботами. Але вони поводитися спокійно і справник пояснив їм, що в разі появи указу царя, окремі з них можуть бути набрані на службу для захисту землі та святої віри і повинні будуть виконати свій обов'язок, а поки-що вони повинні займатися звичними для них справами. Окрім того, справник пригрозив, що невиконання селянами повинностей приведе до суворих покарань, на що вони відповіли, що вчорашню норму виконали після складення списку ополчення. Вони запевнили Парлова, що до призначення їх на службу будуть виконувати покладені на них обов'язки [177, с. 95-96]. Як свідчать джерела, скарги селян стосувалися здебільшого поміщиків російського походження. С. Шамрай припускав, що панщина у їх маєтках була навіть важчою, ніж у господарствах поляків, або, принаймні, мала нові форми. Окрім того, російські дідичі частіше не дотримувалися інвентарних правил тощо [268, с. 104].

У рапорті Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора І. Васильчикова міністру внутрішніх справ Д. Бібікову від 1 травня 1855 р. йшлося про спад селянського руху «Київська козаччина» в Уманському і Звенигородському повітах, де ніяких непорозумінь не виникало і відновлено звичний спокій та порядок. Але у Таращанському і Васильківському повітах заворушення тривали [177, с. 129].

Під впливом народного руху «Київська козаччина» 1855 р. значно почастишали втечі селян від своїх поміщиків. У січні-травні 1855 р. до Уманського повіту повернули 24 особи поміщицьких селян-втікачів [177, с. 357]. Мали місце масові втечі поміщицьких та державних селян з Волинської, Київської та Подільської губерній як спосіб уникнення рекрутської повинності. Так, поміщиці Людвіці Комаровській у 1852 р. не вдалося віддати в рекрути мешканців с. Шукайвода Уманського повіту Афанасія Заїку та Михайла Варкевича через їх втечу з села [46, арк. 1]. В Уманському повіті за січень-листопад 1856 р. затримано 77 втікачів, у м. Одесі – 2800, у Херсонському повіті – 700. За січень-жовтень 1857 р. та травень 1858 р. в Уманській повіт повернено 44 особи поміщицьких селян [177, с. 357-358]. Перебування в Київській губернії

розквартированих військ, превентивні заходи місцевої влади та приклад жорстоких покарань 1855 р., не дали народному рухові 1856 р. набути значного поширення в регіоні [268, с. 49-50].

Таким чином, з початку XIX ст. селянство Уманського повіту протестними акціями висловлювало невдоволення посиленням феодальної експлуатації. Жорстоке поводження землевласників та орендарів з селянами, знуцання поміщиків над селянками зумовлювало справедливий опір покріпаченого селянства. Протестні акції іноді були тривалими (як у с. Підвисокому Уманського повіту упродовж 1811-1826 рр.) і кількість їх зростала з наближенням до середини XIX ст. Відмовляючись виконувати панщину і сплачувати чинш, селяни проявляли все більшу активність, чому сприяло і поширення чуток про «волю». Індикатором готовності до повстанського руху були активні дії селян кількох сіл Уманщини під проводом солдата Олексія Семенова.

Та все ж радикальні форми протесту – виступи та бунти – у першій половині XIX ст. не мали значного поширення і основною формою протесту були скарги та прохання про послаблення утисків. У 1840-1850-х роках почастишали селянські переходи та втечі. Селянство Уманщини брало участь і у такому народному русі як «Київська козаччина» 1855 р. Тобто селянський рух у першій половині XIX ст. розвивався, переважно, у поміркованих формах.

4.2 Аграрна реформа 1861 р. у сприйнятті селян

Селянська реформа 1861 р. була покликана стати імпульсом розгортання модернізаційних процесів у феодальному суспільстві, створити передумови для розвитку товарно-грошових відносин в усіх галузях соціально-економічної сфери, відкрити шлях до демократичних перетворень у громадсько-політичному та духовному житті суспільства. Усвідомлення владою неможливості збереження кріпацтва, яке дедалі більше гальмувало розвиток ринкових відносин, поширення селянських рухів, поразка Російської імперії у Кримській війні 1853-1856 рр. яскраво відображали приреченість існуючої системи

суспільних відносин. Ліквідація кріпосного права дозволила селянству, найчисельнішому, найбільшому і безправному стану суспільства, який був носієм української етнічної традиції, розпоряджатися своєю долею й працею, з часом включатися у вільне, хоча й обмежене російським царатом, економічне та громадське життя. Селянин отримував можливість для себе робити власний вибір: як жити, господарювати, кого обирати для управління громадою [397, с. 42]. Ця подія кардинально вплинула на соціально-психологічну динаміку українського селянства. Однак, аграрна реформа 1861 р. не виправдала сподівань основної верстви населення, хоча з одного боку, вона надала селянам особисту свободу, право володіти нерухомим майном, торгувати, займатися промислами, вступати у цехи, гільдії, відкривати підприємства, створювала умови для продуктивної господарської діяльності. Та все ж, з іншого, реформа зберігала поміщицьке землеволодіння. Селяни змушені були платити викупні платежі, за рахунок яких частина поміщиків могла модернізувати свої господарства. Селяни, як податковий стан, зобов'язані були платити подушний, поземельний податки, виконувати натуральні повинності тощо [356, с. 27].

Історик О. Рєєнт робить висновок про те, що скасування кріпосного права у 1861 р. здійснювалося урядом насамперед в інтересах держави. Адже для того, щоб повернути втрачені позиції після поразки в Кримській війні, слід було перебудувати та переозброїти армію. Але для цього потрібна була сучасна промисловість, побудована на передових, капіталістичних засадах. Для створення останньої, окрім інших засобів, необхідно було сформувавши широкий ринок вільнонайманої праці, який зацікавив би іноземних інвесторів і сприяв би залученню їхніх капіталів у російську промисловість. Однак на шляху до створення такого ринку стояла кріпосна залежність майже половини населення країни [339, с. 43].

Особливе місце в ментальності українського селянина пореформеної доби займало розуміння значення землі. Як зазначає Ю. Присяжнюк, для нього це був не просто ґрунт для сільськогосподарського виробництва, хоча роль землі в господарському циклі впродовж століть була визначальною. Він відчував

нерозривний психологічний зв'язок із землею, почуття невіддільної єдності з нею, вбачав сенс життя в праці на землі, і лише таку працю, такий заробіток на життя вважав гідним людини [334, с. 277-278]. Тому так болісно і емоційно сприймалася селянами викупна операція, що здійснювалася відповідно до умов реформи 19 лютого 1861 р. Ними ментально не сприймалася сама думка, що за землю, яку вони споконвіку сприймали як власну, незважаючи на відсутність для цього жодних юридичних підстав, санкціонованих державою, потрібно платити. Тим більше, не бажали вони сприймати можливість відчуження в них хоча б її частки [334, с. 278-279]. Саме звідси така затятість у обстоюванні своїх прав на землю, готовність до конфлікту з поміщиком, з владою, непоступливість у судових суперечках, що тривали десятиріччями. Архівні документи свідчать про наявність такого опору селян майже в кожному населеному пункті Уманського повіту.

Царський уряд мав усі підстави побоюватися, що оприлюднення Маніфесту 19 лютого 1861 р. викличе невдоволення і, як результат, призведе до нової хвилі селянського руху. Очевидним було те, що зміст довгоочікуваного селянами положення не відповідав їх уявленням про волю. «Кто может поручиться, – писав Олександр II ще влітку 1858 р. у відповідь С. Ланському з приводу проекту призначення тимчасових генерал-губернаторів, – что когда новое Положение будет приводиться в исполнение и народ увидит, что ожидания его, т.е. что свобода по его разумению не сбылась, не настанет ли для него минута разочарования? Тогда уже будет поздно посылать отсюда особых лиц для усмирения. Надобно, чтобы они были уже на местах» [144, с. 3].

Характеристику загального настрою закріпачених селян Правобережної України в зв'язку з оприлюдненням Маніфесту 19 лютого 1861 р. дали в своїх перших рапортах губернські штаб-офіцери жандармського корпусу. Так, полковник Грибовський з Київської губернії повідомляв, що з цієї нагоди селяни не виявляли особливої радості. Багато з них цікавилися, що буде із землею, а коли дізналися про те, що вона й надалі залишається власністю поміщиків, то «почесали свои затылки». Адже у розумінні народних мас скасування кріпацтва

означало безкоштовне отримання землі, небажання очікувати та негайна відмова від панщини. Намагаючись справити враження на керівництво, Грибовський вдався до власних міркувань з цього приводу і пояснював відсутність «восторженной радости» своєю рідністю ментальності, зокрема, «свойственное малороссийскому народному характеру – не высказывать своих чувств и мыслей, тогда как на самом деле каждый крестьянин в душе своей сознает отеческое милосердие государя-императора» [326, с. 105].

Оприлюднення Маніфесту і початок його реалізації викликали нову хвилю селянського руху. Селяни виступали за повну ліквідацію поміщицького землеволодіння та збережених законодавчими актами 19 лютого феодальних форм експлуатації. Д. Пойда намагався систематизувати відомості про селянські виступи у 1861 р., маючи у своєму розпорядженні матеріали по 485 селах і містечках Правобережної України. Помісячно узагальнені показники виглядали так: в березні відбулося 6 виступів (1,2 %), у квітні – 228 (47,2 %), в травні – 194 (40 %), в червні – 21 (4,3 %), в липні – 29 (5,9 %), в серпні – 4 (0,8 %), у вересні-листопаді лише 0,3 % [326, с. 105]. З наведених даних видно, що квітень-травень були кульмінаційними у розгортанні селянського руху, адже саме на ці місяці припадали оприлюднення та спроби впровадження Положення 19 лютого 1861 р. на місцях. У Києві, наприклад, Маніфест був оприлюднений лише 10 березня [235, с. 233], слідом за губернським центром протягом одного-двох тижнів його зачитували в повітових центрах, поміщицьких маєтках та селах.

Таблиця 4.1

Селянські заворушення в правобережних губерніях (60-ті рр. XIX ст.)*

Губернії	Березень - травень 1861 р.	Червень-вересень 1861 р.	Жовтень 1861 р. – січень 1863 р.	Лютий-серпень 1863 р.	Вересень - грудень 1863 р.	Січень 1864 р. – квітень 1870 р.
Київська	188	34	267	108	64	296
Подільська	214	32	221	55	36	199
Волинська	65	11	100	24	12	153
Всього в Україні	622	117	961	275	122	774

* Складено і підраховано за: [260, с. 378].

Як видно з наведених даних, на Правобережжі у зазначені роки відбулося 2079 селянських виступів, а це 72,4 % усіх заворушень в Україні. На Київську губернію припадало 46 % правобережних та 33,3 % виступів, що мали місце на усіх українських землях [260, с. 378].

Основними формами селянського руху в 1861 р. були такі: повна або часткова відмова відробляти повинності, передбачені реформою; ігнорування права селян вибирати представників до селянських органів управління; відмова від наданих у користування земельних наділів; втечі челяді з економій і т. д. Влада намагалася стримувати селянські протести, однак їй не вдавалося змусити селян покійно прийняти умови реформи. І уже наступного року піднялася нова хвиля заворушень, викликана прийняттям уставних грамот, які переводили поміщицьких селян у розряд тимчасовозобов'язаних [326, с.109].

Свідченням селянського опору є велика кількість архівних справ про стягнення з селян викупних платежів за допомогою військових команд. Ще одним підтвердженням непоступливості селянства є заяви мирових посередників і вимоги повітових справників про направлення військ для примушення селян вносити викупні платежі [42, арк. 1-2]. Масового характеру набували селянські виступи, основною формою боротьби яких були відмови від виконання надмірних і обтяжливих робіт. Наприклад: селянки с. Ладижинки 6 липня 1861 р. відмовились від визначення їм норми вижатого збіжжя у десятинах, заявляючи «что иначе жать не будут как на копыны», так як на їх думку, один робітник повинен жати в день одну копу хліба. Управитель селом дворянин Краєвський переконував жінок стати по 9 осіб на десятину і погодився для полегшення робіт ставити на шестидесятинну клітку по 60 осіб, тобто на кожну десятину додати ще по робітнику, але селянки були непохитними, тому залишили роботу і розійшлися по домах. Мировий посередник, що прибув до села 10 липня, вимагав від селян виконання урочних робіт згідно з інвентарними правилами. Не поступаючись, селяни з криком заявили, що введені згідно уставної грамоти пільги, вони такими не вважають, а приймуть їх лише з дозволом рахувати хліб не на десятини, а на копи, як було раніше, бо інакше вони жати не будуть. Спроба

мирового посередника покарати найзатятіших активістів не вдалося через згуртованість натовпу [37, арк. 12-13].

У с. Заячківка 48 селян і місцевий староста Данило Билюга прийшли до Уманського земського справника зі скаргою на поміщика Граціяна Уляницького. Селяни відмовилися косити і в'язати овес, так як вважали дану роботу обтяжливою і, не виконавши урок, розійшлися по домівках. Поміщик покликав вісьмох найактивніших бунтівників і з'ясував, що вони відмовилися виконати роботу через недостаню кількості косарів. Тоді він пропонував заплатити їм за «недостаюче число робочих или замінить барщину на другу неділю», щоб інші селяни не бунтували. Але селяни зовсім відмовилися виконувати урок і тоді поміщик наказав арештувати цих вісьмох активістів. Однак їм вдалося втекти і, зібравши ще 60 осіб, вони знову з'явилися до власника з відмовою [40, арк. 1-2].

У с. Максимівка Уманського повіту 24 особи скаржилися на управителя Равського за жорстокі утиски. Поміщик Флоріан Яловецький, у власності якого були Любашівка, Юрківка і Максимівка, помер 1858 р. Селяни з прихильністю ставилися до покійного, адже він доглядав господарство, турбувався про селян, зменшуючи їм дні панщини тощо. Після його смерті ситуація змінилася, покарання почастішали, навіть для вагітних жінок. Селянка Лісовенкова народила мертвих близнюків, нарікаючи, що за три тижні до цього була покарана 5 різками. Хоч за словами священника трагедія сталася через внутрішньосімейний конфлікт. Селянка Єщукова стверджувала, що в неї стався викидень через важкі польові роботи [51, арк. 1-3].

Загалом, у 1856-1860 рр. на Правобережжі селянськими заворушеннями було охоплено близько 100 населених пунктів, у яких селяни вимагали негайного скасування кріпацтва [260, с. 352]. Протягом квітня 1861 р. селянський рух охопив 96 населених пунктів усіх 12 повітів Київської губернії. Царський уряд, захищаючи інтереси поміщиків, вживав усіх заходів для припинення селянського руху. Із 622 виступів, що відбулися в Україні упродовж березня-травня 1861 р., 394 припинені з допомогою військ та поліції [260, с. 370-371].

Нове піднесення селянського руху в Україні почалося в жовтні 1861 р., що було зумовлено примусовим введенням в дію кабальних уставних грамот. Апогею цей рух досяг у весняно-літні місяці 1862 р. Так, якщо в лютому в Україні відбулося 35 селянських виступів, то в березні їх уже налічувалось 99, у квітні – 164, травні і червні – 307 [260, с. 373].

Масове впровадження уставних грамот на Правобережжі розпочалося 1862 р. До цього часу в селянському середовищі поширилася думка, що зобов'язання селян перед поміщиками дійсні протягом двох років з часу видання Маніфесту, по завершенні яких вони отримають і волю, і землю без будь-якої плати за неї. Таке бажане, але хибне розуміння селянством реформи з'явилося завдячуючи статті 5 Маніфесту, в якій йшлося про те, що протягом двох років з дати видання документа повсюдно повинні бути введені уставні грамоти, а стаття 6 наголошувала, що «до истечения сего строка, крестьянам и дворовым людям пребывать в прежнем повиновении помещикам и беспрекословно выполнять прежние их обязанности» [326, с. 110].

У квітні 1864 р. селяни с. Красний Кут Уманського повіту нанесли тілесні ушкодження поміщику Пясецькому. Причиною розправи стало вимагання ним сплати податків селянами, як було в минулі роки. Як повідомляв поміщик, селяни заявляли, що «эти взискания я видумываю со своей головы, а не по распоряжению начальства». Краснокутівці запевняли, що дізналися з надійних джерел про те, що в усіх селах інших повітів не стягують з селян ні викупних платежів, ні податків, а тільки в їхньому повіті [90, арк. 29-31]. Цікаво, що селяни часто апелювали до так званих «надійних джерел інформації», сприймаючи їх з абсолютною довірою. До таких відносились агітаційні листівки та брошури, що поширювалися серед народу, і які яскраво підкреслювали нерозуміння селянами умов Положення. В брошурі «Мужичкам» писалося:

«Поразберите сами – что вы теперь справляете –

Плотите, плотите, голодаете, голодаете ...

... И чем-же это лучше какого крепостного века?

А все беды, что вы еще верите в дело царское...

Надо самим силу в руки взять для лучшей – то доли;
 Чтобы добиться в самом деле и земли и воли,
 А там уже меж себя поделитесь и разверстаете,
 Не то что по указу царскому, а как сами знаете» [75, арк. 25].

«Восточный вопрос в панораме» передавав усю важкість становища в пореформеному селі:

... мужик – вот нейдет – ему не интересно,
 Земля – то широкая, только жить тесно;
 И что мол мне до восточного вопроса,
 Коли дома ни ржи, ни пшеницы, ни проса... [75, арк. 9].

Підпис тимчасовозобов'язаних селян під уставною грамотою обов'язковим не був. Однак, підписання селянами акту, складеного мировим посередником при перевірці уставної грамоти перед введенням її в дію, було обов'язковим [43, арк. 1]. Коли тимчасовозобов'язані селяни відмовлялися підписувати «поверочные акти», то знаходились т.з. «добросовестные» з селян цього чи навіть інших сіл, які ставили свої підписи. І тоді уставна грамота вважалася дійсною і селяни не мали права відмовлятися виконувати встановлені повинності [251, с. 102]. У с. Зеленьків Уманського повіту мировий посередник наказав волосному старшині Майданецької волості покликати на 29 квітня 1862 р. шістьох уповноважених від селян і трьох «добросовісних» із с. Вишнопіль. Спершу такі мали прибути із с. Майданецького, але односельчани їм не дозволили. Як повідомлялося в рапорті начальника Уманської земської поліції, майданецькі селяни відіслали в села повіту шістьох своїх депутатів для відмови селян у підписанні грамот [41, арк. 194]. Однак, замість очікуваних шести уповноважених прибуло 120 селян, які на питання мирового посередника, чому їх з'явилося так багато, відповідали, що вони всі є уповноваженими і не бажають слухати грамоту, а «добросовісним» втручатися в їхні справи та підписуватися за себе не дозволять [41, арк. 192].

Аналогічна ситуація склалася в с. Корсунка Уманського повіту. Селяни, підбурювані односельчанами Йосипом Сутійським та Петром Зозулею,

відмовились прийняти уставну грамоту. На вимогу судового слідчого було проведено обшуки у цих двох селян та ще у 12-ти їх прибічників, після чого почато розслідування причин такого протесту. Однак, прибули не тільки звинувачені, а й ще 50 їх односельчан, які одногolosно заявили «что тех лиц они не выдадут». Про те, що рішення про відмову прийняти уставну грамоту було колективним, свідчить і такий факт: коли слідчий розпочав допит Йосипа Сутійського, натовп заявив «что они все будут отвечать». Неабиякий вплив селяни мали й на місцевого представника влади – сільського старосту Филипа Дразелюка, який «едва успел виговорит имя Гавриил, как вся толпа закричала на него, чтобы не называл их и тотчас задержанные скрились» [41, арк. 222-224].

У с. Зеленьків у підбурюванні селян звинувачували Євстафія Бондара, Никофора Васильченка, Івана Байдала, Григорія Цюменка, Петра Звіряку, Івана Дерев'янка, Дмитра Тирсу. Але відразу прибути на виклик названі особи не могли, так як перебували на ярмарці в м. Тальному. Однак наступного дня звинувачені з'явилися на допит у супроводі 86-ти односельців. Усім натовпом було заявлено про спільне рішення не приймати уставну грамоту. Селяни заявили, що ніяких допитів проводити не треба, «ибо они люди темние» і дотримуються своїх законів, живуть в очікуванні «Божої милости та Царского слова». Щодо їхнього управителя, то вони заявляли, що пам'ятають, як при введенні інвентарних правил, він підкупив чиновників і ті поспіхом їх переписали, а потім коли приймали ті правила, то їх зганяли різками, тому вони й відмовлялися підписувати будь-що [41, арк. 224-226].

Селяни поміщика Марцелія Журовського з с. Майданецького теж відмовилися від прийняття уставної грамоти. Петро Харковенко кричав, що «нам в Церкви другую прочтут уставною грамоту». Заболотній говорив, що «виколять очи старшому й писарю, якщо вони уставну грамоту подпишут» [41, арк. 191-195]. Така ж ситуація мала місце і в с. Глибочок у поміщиці Шувалової [41, арк. 753-754].

Уповноважені від селян Росоховатки Уманського повіту Клим Пудрик, Василь Гуцал, Гутленко та ін. просили про видачу їм копій інвентарних правил

для пояснення деяким односельчанам їх права на землю. У рапорті до генерал-губернатора йшлося про те, що не вдалося встановити особу, яка склала даний запит, адже уповноважені селяни заявляли, що прохання написане за 9 руб. писарем в Києві. Хоч слідство припускало, що прохання написане міщанином Іларіоном Радіоновим, який мешкав у с. Росоховатка і прибув до Києва із уповноваженими селянами [57, арк. 1]. Миротний посередник стверджував, що серед селян побутувала думка про те, що можна отримати землю в тій кількості, яка була в користуванні їх батьків за люстраційними списками, складеними до 1848 р. «которые от них начальство скривает» [57, арк. 2-3]. У цілому по Київській губернії на 1 січня 1863 р. було прийнято 844 уставні грамоти, які підписали 260 977 селян (61,3 %). А відмовились підписувати 596 грамот і 164 928 селян відповідно [251, с. 107].

Архівні джерела свідчать, що у кризовій ситуації селяни легко довіряли думці іншої людини, яку сприймали як джерело інформації, як експерта, апелюючи, в першу чергу, до вміння читати. У с. Кривець Уманського повіту в економії поміщика Підгорського столярував міщанин з м. Ольгополя – Єгор Антонов, який стосовно волі селян стверджував, що «пани никакого права к ним не имеют и имеют не смеют» та закликав селян йти вбивати поміщиків так як настав для цього слушний час. Диякон с. Кривець намагався заспокоїти його, однак він наполягав, що «говорить вольно всякому» і що «у меня есть Библия». Антонов, будучи грамотним, залюбки роздумував про владу, закони, Святе Письмо, а тому селяни часто зверталися до нього за порадами [39, арк. 1-3]. Селянам с. Погорілої Положення 1861 р. тлумачив місцевий солдат-писар Кирило Демченко, який навчав грамоти сільських дітей. В зв'язку з чим, селяни відмовилися виконувати покладені на них обов'язки і замість призначених 76 осіб, на поле вийшли лише 24 [37, арк. 5].

Авторитетним експертом завжди вважали священика, до якого приходили за порадою. Як, наприклад, було в с. Довгенькому Уманського повіту, де священик Мараховський порадив селянам не підписувати грамоти, так як ще не було достовірної інформації, і не ставити хрестиків, а запитати в селян з інших

сіл та губерній. Адже селяни з сусіднього с. Корсунки говорили: «Боже сохрани, не подписуйте грамоти або вечно будете нещасними» [41, арк. 196-198]. Та не завжди священик діяв в інтересах своїх парафіян. До того ж, напередодні відміни кріпацтва єпархіальним архієреям був виданий циркуляр Св. Синоду, який покладав на духовенство «священний обов'язок» пояснювати селянам значення царської милості. Зазначалось, що «повсякчасний обов'язок священика є між іншим повчати парафіян, щоб вони дотримувалися вірності государю і покори начальству, від нього постановленим, щоб неухильно та сумлінно виконували законні повинності і платили визначені податки та встановлені оброки». Водночас, священики не мали показувати, що вони спеціально поставлені урядом виконувати дану функцію [1, арк. 1-2].

Всезагальне нерозуміння та неприйняття умов упровадження реформи стало сприятливим ґрунтом для поширення в селянському середовищі недостовірних чуток. Так, у підбурюванні до неприйняття уставної грамоти звинувачувався рядовий Варфоломій Федоренко, який запевняв селян с. Косенівки Уманського повіту, «что если они подпишут уставную грамоту», то з ними станеться те, що за чутками сталося у Волинській губернії, де вимагали підписи від селян «и те которие не подписали», залишилися вільними, а які, навпаки, підписали й надалі відпрацьовували панщину [38, арк. 1-5].

Селяни розглядали уставні грамоти як новий спосіб позбавлення довгоочікуваної волі, як хитрощі поміщиків, які придумані для того, щоб знову покріпачити їх по закінченню дворічного терміну. Землю селяни сподівалися отримати безкоштовно, так як жили на ній споконвіку і вважали своєю власністю, адже і вони, і їх батьки, і діди достатньо за неї відпрацьовали. Крім того, мировими посередниками в більшості були поміщики, які складали уставні грамоти з урахуванням власних інтересів, іноді наділяючи селянам менше землі, аніж їм дійсно належало, а то й збільшуючи повинності тимчасовозобов'язаних селян. До того ж, введення в дію уставних грамот супроводжувалося введенням нових т. з. громадських повинностей: утримання волосного правління, наймання коней для потреб чиновників, на опалення громадських будівель і т. д. У грамотах

прописувалися ці нові повинності селян [326, с. 111-113]. Все це викликало нову хвилю протестної активності, що виражалося у відмовах приймати уставні грамоти.

В умовах зростання соціальної активності у пореформений час, селяни самовільно трактували Маніфест 19 лютого, що закономірно спричиняло неминучий конфлікт з владою, а у результаті – покарання за прояв вільнодумства та непокори. У 1862 р. почастишали випадки використання військової сили для придушення селянських виступів. Це сприяло усвідомленню селянами необхідності спільних дій, значення сільської громади та взаємопідтримки [326, с. 115]. Прикладом звернення-заклику до такого єднання в Київській губернії була брошура «Что нада делать войску», в якій йшлося про указ від 4 вересня 1861 р. про масові каральні заходи стосовно «бунтівників». Згідно з указом, керівники військових команд зобов'язані були виконувати вимоги місцевого керівництва, чи осіб, спеціально призначених адміністрацією. У брошурі говорилося, що цар пішов проти народу, так як використовує проти нього військо. Також йшлося про те, що солдати і офіцери не повинні виступати проти звичайних людей і тільки цим вони можуть врятувати державу від біди і кровопролиття: «Стало если войско не пойдет против народа, воля и земля достанутся народу без капли крови» [74, арк. 1-2]. Наголошувалося, що мова йде про землю й волю не лише покріпачених поміщицьких селян, у яких за Положенням 1861 р. землю врізали, «попросту сказати обманули», а й про державних, фабричних, приписаних до царських заводів, селян. «Все они теперь живут крепостными у своего начальства, оно их и грабит, оно их и сечет, оно им и мешаает управляться как знают самим собой, своими выборными. Земли на которых они с покон веков сообща живут даром, селами и деревнями, казна хочет им же в разбивку распродать за деньги». Зазначалося, що незаселені землі, замість того щоб дати на «виселки» при звичайному оподаткуванні, казна розділяє «між своїми», не розуміючи, що земля не царська, а народна. І за те, що народ говорить правду, цар направляє проти нього солдат «проливать кров отцов и братьев, матерей и сестер». В зверненні зазначалося, що солдат, взятий на

службу силоміць із поміщицьких або ж державних селян, а тому він повинен розуміти, що земля і воля потрібна усім. «Не владей землею по праву и обычаю, не живи свободно и по совести, а живи как Царь велит», – зазначалося в брошурі [74, арк. 3].

Активну роль в реалізації Положення 1861 р. відігравала церква [185, с. 386-389; 190, с. 96-100; 193, с. 383-386]. У 1862 р. в «Київських єпархіальних відомостях» було надруковане «Слово до тимчасовозобов'язаних селян», у якому з посиланням на відповідні заповіді зазначалося, що за християнськими законами не можна не лише забирати чуже майно, але навіть і в думці хотіти цього [205, с. 399-404; 324, с.114-115; 325, с. 130-135]. «Судите сами, разумно ли, справедливо ли думают некоторые, будто бы земля, принадлежащая помещикам, или доставшаяся по наследству, или ими самими купленная и законом утвержденная, должна принадлежать не владельцам, а крестьянам». Також йшлося про те, що селяни не мали ніякого права володіти землею без її викупу [251, с.124].

Духовенство зобов'язане було допомагати поліції запобігати поширенню селянських виступів на місцях. Міністр внутрішніх справ Валуєв у листі до обер-прокурора Св. Синоду писав: «Священники нравственным своим влиянием и надлежащими своими разъяснениями весьма много содействовали к прекращению возникавших между крестьянами недоразумений и беспорядков» [251, с. 125]. Для утримання порядку у зв'язку з впровадженням реформи 1861 р. в Київській губернії знаходилися Волинський та Литовський уланські полки, а також чотири сотні донських козаків. А в червні 1862 р. київський губернатор Гессе звертався до військового міністра Милютіна з проханням виділити додаткові війська [251, с. 129-130].

Значне пожвавлення селянського руху в Україні спостерігалось навесні 1863 р. Адже минула друга річниця з часу оголошення законодавчих актів про реформу, з якою селяни пов'язували настання так званого «слухного часу», тобто одержання з рук царя справжньої волі. Піднесенню руху сприяло польське повстання та діяльність революційних товариств, що намагалися підняти

селянство на боротьбу з царизмом [260, с. 375]. Поширення протестних настроїв та закликів до непокори спричинило видання 30 липня 1863 р. закону про прискорення впровадження селянської реформи на Правобережній Україні. Цим урядовим рішенням передбачалось надання селянам певних пільг у порівнянні з попереднім законодавством. Зокрема, селяни переводилися з тимчасовозобов'язаних у розряд селян-власників шляхом обов'язкового викупу селянських земель та зниження викупу на 20 %. Закон проголошував, що усі попередні взаємовідносини між поміщиками і тимчасовозобов'язаними селянами, котрі проживали на їхніх землях, припиняються з 1 вересня 1863 р. З того ж дня тимчасовозобов'язані у трьох губерніях зараховувалися до розряду селян-власників й з того ж часу замість відпрацювання надільної повинності, чи грошового оброку на користь поміщика, були зобов'язані вносити до скарбу викупні платежі за придбані ними у власність наділи землі. Викупні платежі зменшувалися у відробіткових маєтках на 20 копійок з рубля у порівнянні з тим оброком, який було призначено в уставних грамотах на випадок переходу селян з відробіткової повинності на грошову [397, с. 110-112].

Упродовж 1864-1870 рр. в Україні відбулося 774 виступи, що були спрямовані проти викупних платежів, численних податків, експлуатації, малоземелля та інших залишків кріпосництва і до того ж майже половина із них припадала на 1864 р. Поряд з відмовами платити викуп селяни припиняли виконувати панщину, вирубували поміщицькі ліси, нищили їх посіви, чинили опір розмежуванню земель, самочинно переобирали сільських старост і волосних старшин. Значного розмаху набирали також підпали поміщицьких маєтків та майна. На Правобережжі з 1864 до 1869 рр. відбулося 145 підпалів, які завдали збитків, приблизно, на 414 тис. руб.

До конфліктних ситуацій між селянами і поміщиками призводило розмежування земель, в результаті якого останні могли позбавляти селян вигонів, водопоїв та замінювати їх наділи гіршими тощо. Крім того, землеміри, намагаючись догодити поміщикам, які здебільшого наймали їх на роботу, прирізали землі, особливо угіддя спільного користування, заміняли гірші

поміщицькі землі на кращі селянські тощо. Захищаючи свої права, селяни зривали роботу землемірів тим, що відмовлялися вказувати межі своїх наділів, знищували межові знаки, ухилялися від участі у перевірці володільних актів, або відкрито чинили опір військам та поліції. Так, 26 травня 1870 р. селяни с. Соколівка Уманського повіту не дозволили мировому посереднику провести межові роботи. Головною причиною відмови селян прийняти відведений наділ була їх упевненість у необхідності виділення їм душевого наділу та прибавка землі для дітей. Цей виступ був придушено гусарським підрозділом, арештовано вісім найактивніших учасників [260, с. 404]. Із рапорту прокурора Уманського окружного суду за вересень 1887 р. відомо про незаконну вирубку 30 селянами орендованого лісу в с. Березівка Уманського повіту [52, арк. 1-3]. У такій ситуації селяни масово запускали свою худобу в поміщицькі посіви та сінокоси. Однак, не тільки поміщицькі угіддя потерпали від такого випасу, а й, у деяких випадках, церковні. Так, наприклад, мешканці с. Тального Уманського повіту влітку 1892 р. систематично випасали свою худобу на полях Свято-Троїцького монастиря. Монастирська адміністрація передала справу до суду, який наклав стягнення на селян. Це ще більше загострило ситуацію, так як обурені селяни ще більше посилили випаси худоби і навіть розкидали по полях зібраний монахами урожай [260, с. 415].

Отже, у пореформений період селянство вступило з глибоко укоріненим в умовах домінування традиційного аграрного суспільства переконанням свого невід'ємного, споконвічного права на землю, яка, як воно було впевнене, належить їм з діда-прадіда, так як саме його предки працювали на ній уже багато поколінь. З непохитним переконанням свого права на землю, що займало визначальне місце в світобаченні селян, вони зіштовхнулися з необхідністю і невідворотністю викупу операції, з потребою платити за землю, а за певних обставин і можливістю втратити частини наділів, що були в їхньому користуванні. Все це виходило за межі селянського розуміння, але водночас штовхало на непоступливість в обстоюванні своїх прав на землю. Оприлюднення Маніфесту 1861 р. породило нову хвиля селянського руху, а основними формами

протесту були: відмова від виконання повинностей, ігнорування права селян на вибори представників до органів управління, відмова від земельних наділів, відмова підписувати уставні грамоти. У таких формах протестували селяни Уманських сіл – Ладижинки, Заячківки, Красного Кута, Майданецького, Росоховатки, Довгенького, Косенівки, Зеленькова, Корсунки та ін. В цілому, аграрна реформа, не вирішуючи очікуваного селянами питання про наділення землею, залишала основу невдоволення селянства і продовження боротьби.

4.3 Селянські рухи в подіях початку ХХ ст.

Селянська революція початку ХХ ст., згідно концепції В. Данилова, була захисною реакцією селянства на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам, процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а в кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації [241]. Зміни у соціокультурному середовищі спричинили появу нового типу селянина. Селяни почали поступово усвідомлювати себе окремішньою спільнотою тогочасного соціокультурного імперського простору.

Об'єднавчою цінністю була ідея землі та розподілу її на справедливих, у їхньому розумінні, засадах [278, с. 84]. Бунтувало нове покоління селян – покоління, що відрізнялося як від міського населення, так і від селянства попередніх поколінь. Відмінність ця полягала у відсутності кріпацтва не лише як правового статусу, а насамперед як способу буття, ведення господарства, стилю мислення [402, с. 84]. Соціальні очікування селян базувалися на завершенні аграрної революції, скасуванні викупних платежів, передачі землі у їх власність, розвитку товарного сільськогосподарського виробництва і т.д. Злиденне становище, накопичене невдоволення та гнів поступово набували руйнівних форм, а саме – захоплення поміщицьких земель, руйнування маєтків, підпали, страйки, непокора владі. Нагальною була зміна форм селянського землекористування, вивільнення робочих рук, створення ринків найманої праці, необхідних для індустріалізації економіки.

Розробляючи концепцію селянської революції 1902-1922 рр. В. Данилова, С. Корновенко розширює рамки селянської революції до 1933 р., виокремивши її три хронологічні періоди: перший – 1902–1917 рр.; другий – 1917–1921 рр.; третій – 1921–1933 рр. Кожний із цих періодів, з одного боку, є самозавершеним, а з іншого – структурним елементом загального. Кожному з них властива своя специфіка, що сукупно відображає загальну картину перебігу селянської революції [280, с. 48]. Отже, революційні події 1905–1907 рр. були черговою фазою у розвитку селянської революції.

Поодинокі селянські виступи були постійним явищем імперської дійсності. Протягом 1900-1901 рр. в Україні, за підрахунками М. Лещенка, відбулося не менше 290 селянських виступів. Найбільшого розмаху селянський рух набув в Правобережній Україні – 211 виступів (72,5 %). Більшість селянських заворушень припадала на весняно-літні місяці. На другому місці, за інтенсивністю руху були губернії Лівобережної України, де відбулося 50 селянських виступів, що становило майже одну шосту частину їх загальної кількості. У Південній Україні виступи становили біля 1/10 частини усіх селянських заворушень. Аналізуючи форми селянської боротьби, М. Лещенко насамперед відзначає заворушення, пов'язані з безпосередньою боротьбою селян за землю: повернення відрізків, сінокосів, вигонів, водопоїв (120 виступів або 41 %) [299, с. 25-26]. Друге місце займали підпали поміщицьких маєтків і майна (близько 60 або більше 1/5 всіх заворушень). До інших форм селянської боротьби належали відмова від сплати боргів і платежів, страйковий рух сільськогосподарських робітників і сільської бідноти тощо [299, с. 32-34]. Для прикладу, у 1901 р. 50 селян с. Оксанина Уманського повіту, озброївшись кілками, палицями та камінням, загнали пастися своїх коней на сінокоси економії спадкоємців землевласника Павловського. Коли робітники економії намагалися завернути коней, селяни чинили збройний опір. Невдовзі прибула поліція і вигнала селян із сінокосу. Декількох селян було затримано [207, с. 3]. У с. Поташ Уманського повіту 12 січня 1903 р. о 6 год. вечора згоріла скирта соломи орендатора дворянина Дравановського, що завдало збитків на суму 500 руб.

Потерпілий підозрював в підпалі селянина Василя Мачуського, який неодноразово погрожував йому [60, арк. 23].

У 1905 р. із 36 повітів трьох губерній Правобережної України селянськими заворушеннями були охоплені 23. Упродовж січня-березня 1905 р. тут відбулося понад 80 селянських виступів [263, с. 91]. Серед сезонних сільськогосподарських робітників поширювалися аграрні страйки. Протягом весни-літа на Правобережжі відбулося близько 500 виступів, які були добре організовані, проходили переважно мирно та без кровопролиття. Основною вимогою їх учасників було підвищення плати за щоденні роботи [302, с. 610]. Так, 19 травня 1905 р. на поля землевласника Георгія Ящика с. Хижня з'явилося понад 300 місцевих селян, хоча напередодні прикажчиком було покликано тільки 50 осіб з платою по 40 коп. в день. Усі 300 селян стали до роботи, яку закінчили до полудня, після чого пішли в економію за розрахунком, при чому вимагали для кожного робітника по 40 коп. Управителі маєтком Єфимій та Микола Ящики пропонували їм по 20 коп. з огляду на неповний робочий день та більшу кількість робітників. Але селяни стояли на своєму і з причини їх збудженого стану, за свідченнями Ящиків, вимогу було задоволено. Ящики в даному випадку швидше спрацювали на випередження, адже за свідченнями волосного старшини та поліцейського, збудження серед селян не помічалось, і в очікуванні заробітної плати вони спокійно сиділи в дворі економії. Вранці наступного дня близько 30 місцевих мешканців знову з'явилися на полях поміщика Ящика і стали переконувати працюючих там підлітків припинити роботу до тих пір, доки поміщик не буде платити їм по рублю в день, причому деякі з прибулих погрожували побиттям тим, хто відмовлявся. Роботи на полях було припинено, робітники прийшли до економії і вимагали платню за повний робочий день, пояснюючи, що припинили роботу не за власним бажанням. Але Ящики відмовилися, після чого хтось із робітників розбив камінцем вікно, інший кинув сапу в Григорія, а селянка Марія Коцюбова вдарила сапою Миколу Ящика. Того ж дня селяни с. Хижня з'явилися на полях поміщика Журавського і заявили

йому, що відтепер «по маніфесту» він повинен платити робітникам по рублю в день [361, с. 57-58].

Вранці 1 червня 1905 р. уже в с. Корсунка на буряковій плантації землевласника Євгенія Журавського з'явилося близько 80 осіб корсунських селян, які вигнали звідти працюючих селян із сусіднього с. Павлівка. У той же день ввечері натовп селян, підбурений Феодосієм Рижаниковим, Мокієм Гайдою, Семеном Дядькуном, прийшов в економію з вимогою збільшити платню вдвічі, на що отримав відмову [20, арк. 1-2]. Того ж дня селяни с. Павлівка з'явилися на буряковій плантації ферми «Марцеліна» Євгенія Журавського при с. Майданецькому. Погрожуючи побиттям, вони стали вимагати припинення робіт. Робітники приєдналися до юрби і відправилися в двір ферми, де вимагали від управителя економією дворянина Владислава Павловського платні. Погрожуючи йому, вони побили його помічника Піонтковського. Останній, злякавшись, відіслав за касиром Кульчицьким, а сам з поліцейським і охоронцем зачинився в конторі. До прибулого касира зверталися з вимогою грошей і ті, кого не було в той день на плантації. З метою недопущення фізичної розправи вимоги задовольнили, після чого натовп розійшовся з вигуками «Да здравствует республика, восьмичасовий робочий день, да здравствует социал-демократическая партия» [20, арк. 1-2].

З жовтня 1905 р. боротьба набирає активніших форм. Напади на маєтки та їх підпали стають звичним масовим явищем, що супроводжувало селянські виступи. Драматичні події в українському селі на початку ХХ ст. яскраво зображено в повісті М. Коцюбинського «Fata Morgana», де автор уже у назві твору намагався показати примарність надій і сподівань селянства на землю, волю, ліквідацію соціальної нерівності. Упродовж 1905 р. в Київській губернії сталося 2 469 пожеж, з яких – 136 в містах і 2 333 в сільській місцевості. Причинами у 582 випадках, тобто у 24 % від загальної кількості, названі саме підпали. Такою ж тенденція залишалася і наступного 1906 р. (22,3 %), протягом якого в губернії сталося 2 748 пожеж, з яких – 194 в містах і 2 554 в повітах. У результаті пожеж згоріло 4 165 дворів. Сума збитків становила 5 441 435 руб.

(876 148 руб. у містах та 4 565 287 руб. у сільській місцевості) [359, с. 235]. Кількість пожеж у 1907 р. збільшилась порівняно з 1906 р. на 26,6 %, кількість згорілих будинків – на 29,9 %, сума ж збитків навпаки зменшилася на 20,2 %. Кількість навмисне спричинених пожеж теж зросла порівняно з минулим роком: якщо в 1906 р. їх було 614 випадків, то 1907 р. – 791 (22,7 %) [161, с. 193].

На Київщині поширювалася чутка про царський указ, за яким поміщицьку землю треба розділити між селянами, але поміщики, не бажаючи його реалізації, ховають текст від селянства. Про поширеність такої думки свідчить і той факт, що ідея справедливого розподілу землі звучала навіть у церкві. Так, священник с. Бабанка Уманського повіту Олексій Казанський у своїй проповіді 21 листопада 1905 р. говорив, що усі заколоти в Росії через неправильний розподіл землі серед народу [15, арк. 543]. А між тим, як стверджував священник, наприклад, у Франції землевласник мав усього 100 десятин, а от у Російській імперії поміщики мали навіть по кілька тисяч десятин землі [257, с. 42]. Виголошення таких думок духовенства з церковних амвонів було явищем непоодиноким, що свідчило про переважно співчутливе ставлення духовенства до селянського становища.

Однією з ознак зріючого соціального вибуху було зменшення селянського попиту на поміщицьку землю. Селяни утримувались від купівлі поміщицької землі і сподівались, що вона дістанеться їм без грошей [257, с. 44]. Очікуючи розподілу землі, селянство вороже ставилося до сторонніх претендентів на поміщицькі угіддя. Так, селяни с. Харківка Уманського повіту звернулися до мирового посередника з вимогою про те, щоб виселити з їхнього села усіх поміщицьких наймитів. На їх думку, це було необхідним, щоб ці люди не могли теж претендувати на отримання землі, яка, ніби-то, навесні мала перейти їм від поміщика [257, с. 46].

Приводом до початку селянських заворушень часто ставали усілякі чутки, що підсилювалися агітаційною літературою та різного роду прокламаціями [19, арк. 10; 13, арк. 277-290]. Протести селян с. Майданецьке Уманського повіту, що закінчилися розгромами двох заводів, були спричинені чутками про те, що місцевий священник Маковецький на з'їзді місцевих землевласників в м. Умань з

приводу значення аграрного питання в їх місцевості висловив думку, що в майданецьких селян землі, загалом, достатньо, і, взагалі, підтримував панів, а не свою паству – селян [260, с. 475]. А між тим селяни вірили, що зможуть збільшити свої земельні наділи за рахунок землі приватних землевласників. Тому близько опівночі 27 грудня 1905 р. до цукрового заводу економії Є. Журавського підійшов натовп місцевих селян, які не пускали робітників, що йшли на нічну зміну. Решта увірвалися на завод і, вигнавши звідти усіх майстрів та робітників, зупинили виробництво. Прибулий поліцейський був осипаний лайкою та стусанами, а тому втік. А натовп, дізнавшись, що священик знаходиться неподалік підприємства у будинку бухгалтера заводу Краузе, з криками рушив туди. Змусивши священика вийти до них, лаючись і штовхаючись, селяни вимагали від нього пояснень щодо його слів на уманському з'їзді. А потім, не дивлячись на вмовляння священика, потягли його через замерзший ставок по льоду до його квартири, а потім до сільської школи, аж поки переляканий та побитий священик, у тривозі за своє життя заявляв, що в усьому відстоював інтереси селян, але пани погрожували йому [17, арк. 2]. Вдосвіта 28 грудня юрба з кількох сотень рушила на дамбу ставка, де були розташовані сільськогосподарська майстерня економії, винокурний завод і квартири робітників. Дехто камінням почав вибивати вікна і двері заводу, а інші вдерлися в майстерню і порозбивали усі сільськогосподарські машини. Частину ж машин та екіпажів, складених поблизу майстерні, кинули у ставок. О 6-7-й год. ранку в приміщенні винокурного заводу поламане і побите усе обладнання, а із погребів було украдено до 100 відер спирту [17, арк. 2]. Постраждали й квартири службовців заводу. Мешканці зі страху втекли, а усе їх майно було частково розграбоване, а частково знищене. У квартирі хіміка Хехловського розбили письмовий стіл, крісла, піаніно та розірвали матраци. Підійшовши до квартири директора, селяни вимагали грошову компенсацію, за не вчинення погрому і отримали 5 руб. Загальні збитки погрому винокурного заводу склали 16-18 тис. руб.

Розбивши винокурний завод, натовп повернувся до цукрового заводу. Спроби директора і декількох робітників поговорити з юрбою нічого не дали. Розпочавши з повного розгрому заводської контори і каси, звідки селяни вкрали гроші, вони громили і сам завод, і квартири працівників. Машини і устаткування були зіпсовані так, що працювати далі без капітального ремонту завод не міг. Було украдено, здебільшого жінками і дітьми, 600 пудів цукрового піску та 30 мішків по 6,5 пудів кожен розфасованого цукру. До третьої години погроми завершилися, частина погромників розійшлася додому. В ході проведених поліцією обшуків частину заводського та приватного майна службовців знайшли у селянських хатах. Настрій селян підігрівали чутки про те, що «якщо не розбивати заводів, то і землі не дадуть», або що вийшов такий закон «що і в батька рідного можна землю відібрати». Як зазначає В. Соколов, характерною особливістю селянських судових процесів даного періоду був досить високий відсоток виправданих, який в значній мірі досягався за рахунок справ із великою чисельністю фігурантів [350, с. 140-141].

Терміни ув'язнення за справами про селянські заворушення були різними, зазвичай у діапазоні від 2 місяців до 3,5 років [350, с. 143]. Наприклад, у справі по с. Майданецькому із 60 селян під слідство потрапили 20 осіб (за даними В. Соколова – 27), а в якості звинувачених опинилися 18 [17, арк. 2]. Інші говорили, що участі не брали, а просто спостерігали. Лише четверо з них були покарані, на термін дещо більший від мінімального. Причини такої лояльності зумовлювалися недосконалістю судово-слідчого механізму та «особливим» ставленням до селянина як суб'єкта злочину. Цей т. зв. «особливий» підхід проявлявся і при звинуваченні у розповсюдженні агітаційних листівок серед селян, адже Київська судова палата пом'якшувала вирoki або ж взагалі закривала такі справи, оскільки судді вважали, що підсудні селяни були наскільки темними, що не розуміли значення написаного. Адже часто адресовані до селян прокламації нагадували скоріше казки з повчальним змістом, а ніж зразки революційної агітації. Прагнення зробити текст максимально зрозумілим і доступним для селянства вимагало й відповідних форм подачі текстів. Оскільки

вони призначалися не лише для самостійного читання, але й для коментованого читання їх вголос, то для зручності вони часто набували вигляду бесіди або розповіді, написаної, для більшої переконливості від імені «бувалої людини». Початок на кшталт: «Послухайте, добрі люде, що я вам скажу. Вибачте, коли що не до ладу буде моя мова, бо я простий чоловік, не вештався по тих Петербургах, то може що й не теє» – був типовим і мав на меті задавати «правильного» тону розмові [329, с. 124]. На деяких звернутих до селян прокламаціях Револуційної української партії, як заохочення до прочитання, зазначалося: «Хто буде це читати, буде золоті мигдалі получати», або «як будуть люди ці листки читати, то не будуть пани і цар панувати» [350, с. 143]. В якості пом'якшувальних обставин могли зазначатися легковажність, перебування в стані алкогольного сп'яніння, слабоумство і т. п. Так, у протоколі майданецького сільського сходу від 11 січня 1906 р. вказано, що всі протизаконні дії чинила, переважно, молодь, що пояснювалося її легковажністю. Вражає рішення сільського сходу с. Майданецького, у якому селяни просили вислати з села 20 осіб, яких вважали головними винуватцями заворушень та взагалі, особливо небезпечними елементами, від яких можна очікувати й інших протиправних дій. Цей документ зачитувався під час судового процесу як важливий для розуміння сутності справи аргумент. При чому в ході судового слідства було виявлено, що до частини зазначених осіб обвинувачення пред'явлено безпідставно [17, арк. 3-4]. У сусідніх селах значний вплив на придушення протестного настрою справив той факт, що забезпечення залишеного на постій у с. Майданецьке війська покладалося на плечі селян, тому траплялися випадки, коли місцеві мешканці самі зверталися до поліції з проханнями арештувати бунтівників [201, с. 4].

Влада намагалася стримувати бунтівні настрої селянства, друкуючи і поширюючи через мирових посередників, вчителів і навіть духовенство, звернення із закликами до покори і врегулювання конфліктних ситуацій мирним шляхом [69, арк. 2-3]. У одному з таких звернень київського губернатора генерал-майора П. Саввича до селян Київської губернії, йшлося про тяжкі випробування, які породили всезагальне незадоволення. Зазначалося, що

імператор наказав з наступного року зменшити на половину викупні платежі і зовсім скасувати їх з 1907 р., також розширити діяльність Селянського банку для полегшення купівлі землі малоземельним і безземельним селянам. «Крестьянам нужна и дорога земля, но нельзя добывать ее путем насилия. Государственная Дума, где крестьянские представители несомненно будут в большинстве ... и каждый желающий трудится на земле будет иметь к тому законный и честный путь» [69, арк. 4-5]. Поширення набуває розповсюдження нелегальних листівок, прокламацій революційного змісту, про що повідомлялося у зверненнях землевласників Правобережної України до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Також зазначалося, що не лише прокламації, а й деякі газети теж переконують, що дії уряду злочинні і що доки селяни самі не встануть зі зброєю в руках, їх інтереси не будуть задоволені, а «правительство только обещает все, а ничего не делает». До таких видань належали газети «Начало» і «Новая жизнь», які не приховували своєї агітації в армії та серед селян. Спрямування цих видань можна зрозуміти із деяких заголовків, наприклад: «Смерть помещикам», «Умрите вовремя (помещики)», «Аграрная революция растет» і т.п. У зверненнях до генерал-губернатора зазначалось, що пільги у викупних платежах селян цікавили мало, так як між ними давно поширені чутки про справедливий розподіл землі: спочатку державної, удільної, а потім і приватної [69, арк. 12, 17]. Про те, що прокламації мали вплив на селян, зокрема, в Уманському повіті, свідчать матеріали слідчих справ про розповсюдження С. Білоусом та Є. Македоном в с. Корсунка Уманського повіту нелегальних листівок «Української громади»; прокламацій революційного змісту, надрукованих українською мовою під назвами «Селяни-хлібороби» та «Солдатська пам'ятка» [14, арк. 38-44]; а також справа по звинуваченню дворянина Григорія Жилинського за розповсюдження листівок протизаконного змісту серед селян Київської губернії (прокламації партії «Земля і воля», «Слово тайного братства «Земля і воля» до всіх добрих людей») [76, арк.1 -2].

Із матеріалів слідчих справ, відомо про те, що 14 листопада 1886 р. в м. Умань виявлені розклеєні на ліхтарних стовпах п'ять примірників записок у

вигляді віршів «с высшей степени дерзкими выражениями о Священной особе Государя Императора» [16, арк. 5]. Під особливим наглядом поліції, жандармських управлінь перебували вчителі та студенти. Так, учителя першого класу Маньківського двокласного училища Є. Подольського запідозрили в політичній неблагонадійності, за що він був ув'язнений в Уманській тюрмі. І це незважаючи на те, що під час обшуку в його квартирі не знайшли ніяких звинувачувальних доказів. За перебування під слідством Подольського звільнили з місця роботи, хоча й не було доведено його провини. Більше того, він ніколи не перебував під наглядом поліції і отримав позитивні рекомендації від волосного правління Бердичівського повіту, де працював раніше [112, арк. 3-5]. В агітації селян с. Майданецького Уманського повіту щодо захоплення поміщицьких земель звинувачували й учня Київської духовної семінарії Олександра Ковальського, та справу закрито за відсутності доказів. У результаті слідства було встановлено, що Олександр лише один раз в присутності селянина Іщенка говорив зі сторожем заводу Клименком про те, що за чутками передбачається наділити селянам по 5,5 десятин землі. А на питання, де візьмуть землю відповів: «А у Журавського (местного помещика) мало-ли земли у одного, всем жить надо – ему же Бог дал ... что если бы всем за дело взятыся, то было бы хорошо» [18, арк. 9].

Селянські делегати від Уманського повіту, які брали участь 21 грудня 1905 р. у засіданні Київського Центрального губернського комітету, представляючи 16 волостей повіту (по 2 делегати від кожної), піднімали багато наболілих питань. Зокрема про освіту, наголошуючи на потребі нових шкіл, закінчуючи які, найбільш здібні учні мали б право здобувати освіту у вищих навчальних закладах за державний кошт. Делегат від Кузьмінської волості Юхим Мельник скаржився, що не всі селяни його волості отримали земельні наділи. Заробітку майже не було, так як на цукрових заводах працював порівняно незначний відсоток селян [69, арк. 19-23]. Крім того, поміщики за безцінок пропонували роботу селянам з інших сіл. Оренда землі зависока – 30 руб. за десятину, тому селяни пропонували встановити її розмір не більше 10 руб. Були

двори, на які припадало не більше 1/8 десятини землі. Селяни просили виділити землю або з поміщицької – за плату, або ж – з державної. Якщо не вистачатиме, деякі селяни згодні були навіть на переселення. Наголошувалося на потребі покращення освітнього рівня, так як при тодішньому стані училищ народ залишався темним. Пропонували відкривати двокласні училища, де, крім основної програми, дітей навчали б ремеслу, знаючи яке «можно прожити безбедно» [69, арк. 20]. Представники від Маньківської волості підкреслювали: «А то народ остається темним и всяк его надувает». Микита Плохотнюк і Юстин Галушка зазначали, що церковні школи були малоефективними, тому потрібні міністерські школи і хоча б по одному на волость сільськогосподарському і ремісничому училищу. Суди, на думку деяких делегатів, потрібно ліквідувати, зокрема волостні, так як їхні рішення були несправедливими з огляду на те, що «за могоарич всегда можна купить судей». Тому й виникла потреба у створенні нового всестанового суду.

Селяни зазначали, що їм не потрібні ні урядники, ні справники, а лише селянське управління. Піднімалося питання й церковної землі, яку селяни одноголосно пропонували забрати у священників, так як вони отримували з неї значні прибутки (у Тальнівській волості за десятину під буряк беруть 35 руб.). «Церковная земля должна принадлежать церкви, а не священнику, который должен существовать на жалование», – заявляли делегати з Бабанської волості [69, арк. 20-21].

Поряд з цими, все ж основним залишалось питанням про наділення селян землею та високу ціну при її купівлі, що коливалася від 400 до 550 руб. за десятину, а «это ярмо на шею крестьянину, хотя бы их и выдал полностью крестьянский банк» [69, арк. 22]. Говорили і про непосильність оренди, адже плата її коливалася від 25 руб. у Хижнянській та Підвисоцькій волостях до 40-50 руб. у Русалівській волості. Прохор Тихолоз з Русалівської волості нарікав на малоземелля: в нього сім'я складалася з 11 осіб, а тому земельного наділу не вистачало навіть для забезпечення елементарних продовольчих потреб. Усі делегати говорили про вплив євреїв на завищення ціни за оренду землі. Економія

віддавала землю по 7-13 руб., але до селян вона доходила через треті, а то й четверті руки.

Тобто так чи інакше, але основним спірним питанням була земля [21; 31; 68; 72; 114; 394; 401]. У більшості скарг та позовів селян рішення виносились не на їх користь, часто прохання визнавалися безпідставними або й взагалі до розгляду не приймалися. Причини позовів до суду були різними, як, в решті, і кривдники селян. Так, селянин с. Дмитрівського Краснопільської волості Уманського повіту Євстафій Кириченко (Скритник) скаржився на сільську громаду за захоплення його землі [67, арк. 1]. Скарга від селянина с. Немирівки Степана Завистівського зумовлена інертністю у вирішенні його справи за скаргою на волосного старшину і старосту за привласнення його землі [64, арк. 2]. Селянина с. Дмитрівське Сергій Волкотруб звернувся до суду з позовом про надання йому права користування землею, захопленою громадою [66, арк.1-2]. В с. Корсунка «во время спора из-за усадьби» односельчани побили селянку Ольникову, внаслідок чого в неї сталися передчасні пологи [58, арк. 22-27]. Скарга відставного рядового Григорія Гавриленка на громаду с. Чорна Кам'янка була зумовлена привласненням його польової землі [63, арк. 6-7]. Селянин Малої Севастьянівки Аввакум Куцик звертався до суду з прохання про видачу рішення щодо користування його земельною ділянкою [72, арк. 29]. Уповноважені від громади селян с. Великого Кужилева Юхим Гончарук, Іван Тетервак і Євстафій Станіславів скаржилися на землевласників Вільчевських за захоплення громадських земель («вигонная пустошь з водопоем») площею 11 десятин 1208 $\frac{1}{2}$ саж. та незаконну оренду землі євреями [65, арк. 3-7]. Скарга уповноважених від селян с. Крачківка Івана Вара, Тихона Котика стосувалася повернення селянам поміщиком Козаковським фруктових садів. Скаргу було відхилено і слідством встановлено, що за 19 морг землі під садками селянам виділено 129 десятин поміщицького сінокоосу, без збільшення при тому їх повинностей. До того ж, Козаковським виплачено 300 руб. компенсації за фруктові дерева. При чому наголошувалося, що уставна грамота – це добровільна підписана селянами угода, за якою поміщик залишав за собою виключне право володіння лісом [70,

арк. 11-14]. Таким чином, спостерігалось збільшення кількості звернень і скарг у різні урядові інстанції, що стосувалися питань володіння землею [68, арк. 1-4, 22, 26, 28, 39] (суперечки з поміщиками, сільськими громадами, родичами, односельчанами), заборони вилову риби та користування спільними пасовищами.

Селяни с. Косенівка Сава, Матвій та Тимофій Чумаченки теж неодноразово зверталися до влади по заступництву у земельних справах з поміщицею Бедрицькою. Земля, про яку писали селяни, близько 70 років тому була відібрана у їхнього діда Лук'яна Чумаченка тодішнім поміщиком с. Косенівки. При введенні уставних грамот батьку позивачів Олександрю наділено 870 сінокосної і 1050 сажнів польової землі, однак так як землі цієї недостатньо, то вони вважають дідову землю спадковою. В ході слідства було опитано шістьох людей похилого віку, які підтвердили наявність у Лук'яна Чумаченка іншої ділянки, а не тієї, якою володів їх батько. Прохання було визнане безпідставним [56, арк. 2-3].

Залежність мирових посередників, справників, зрештою суддів від поміщиків призводила у багатьох випадках до несправедливого та неправдивого слідства та суду. Власницькі інтереси і особисті образи поміщиків зумовлювали хід слідства не на користь селян. Як приклад можна навести справу родини Кривенків з с. Нової Греблі Уманського повіту, де багаторічний конфлікт призвів до обезземелення селян. Зі справи по зверненню члена Державної Думи від Київської губернії священика Сави Богдановича про наділення селян с. Нової Греблі Уманського повіту Івана, Мирона і Леонтія Кривенків землею, відібраною у їхнього батька Олександра Кривенка поміщиком Кондрацьким відомо, що с. Нова Гребля в період звільнення селян з кріпацтва належало поміщиці Іоанні Піонтковській. За інвентарем 1847 р. записано в користуванні селян мирської землі: «усадебной» $63 \frac{4}{5}$ десятин, орної $447 \frac{3}{4}$ і сінокосної $149 \frac{1}{4}$ десятин, усього $660 \frac{1}{5}$ десятин. Згідно ж виправленої уставної грамоти, за протоколом №45 Уманського мирового з'їзду від 19 липня 1864 р. і затвердженому 20 квітня 1866 р. викупному акту, поступило всієї землі 905 десятин 1 652 квадратних сажнів [71, арк. 3-5].

Під час перевірки уставної грамоти в с. Нова Гребля, як видно з того ж протоколу з'їзду, деякі селяни скаржилися на те, що поміщицею у них були відібрані левади і садки. На з'їзді розглядалися усі скарги, але безспідставною визнано скаргу лише Кривенків. Садок, який знаходився в поміщицькому лісі і був відібраний у 1849 чи 1850 р., передавався у власність Кривенка через викуп і обкладався грошовою повинністю як за польові угіддя. Однак, незважаючи на дане рішення з'їзду, садок Кривенка не був внесений до викупного акту, складеного мировим посередником Пирошковим і тому залишався у поміщицькій власності. Тому за рішенням Уманського мирового з'їзду мировим посередником та землеміром було встановлено межі і площу саду – 1 десятина 1950 квадратних сажнів і складений додатковий викупний акт, оголошений сторонам 13 січня 1868 р. Поміщиця Піонтковська через довіреного, відмовилася підписувати акт, запропонувавши рівноцінну ділянку землі у степу. В протоколі записано із заяви Кривенка, що сад відібраний у 1849 р. за таких обставин: поміщиця попросила віддати їй у користування садок терміном на 1 рік, за що виділяла позивачу ділянку сінокоосу розміром 8 моргів. Однак, на наступний рік не повернула садок Кривенкам, а ділянку сінокоосу у позивачів було відібрано, так як мировий з'їзд не визнав за ними права на неї. Син Кривенка звертався з даного приводу і до Уманського повітового з чиншових справ присутствія, і до міністра внутрішніх справ, та все безрезультатно [71, арк. 3-5]. Священик Богданович неодноразово звертався до поміщика Кондрацького, до якого перейшла частина земель Піонтковської, з питанням навіщо він, будучи людиною освіченою та справедливою так ображав цілу родину, не віддаючи їм спадкової землі. На таке звернення поміщик відповідав: «Мне очень жаль Кривенков, но их отец публично обидел дворянина, моего родственника Антона Недзвыцкого, при крестьянах, полиции, Мировом посреднике и многих помещиках, назвал его мятежником». Зі слів поміщика, коли мова зайшла про землю, Кривенко відповів: «Не твое дело до моей земли, иди сей по пляцу (степу) порох». Як заявляв Кондрацький, таких образ поляки ніколи не пробачають, хоча за словами поміщика він давно вибачив селянина, обмежившись тим, що наказав

мировому посереднику побити Олександра Кривенка за нахабність. Але його родичі та знайомі поляки, що були присутні при інциденті, вирішили позбавити позивачів права на землю [71, арк. 3-5].

Священик Сава Богданович як член Державної Думи просив захисту для родини Кривенків, називаючи їх батька патріотом, який насмілювався сказати поляку-бунтівнику правду. Антон Недзвидський був прийомним сином Піонтковської і під час польського повстання заготовив багато пороху, а коли дізнався про плановані обшуки, звелів виносити його в степ і розсівати. Ця історія відома усьому селу, однак дані свідчення не враховувалися слідством і земля Кривенків залишалася у поміщицькій власності [71, арк. 3-5].

Навіть свідчення старожилів про спадкову родинну власність не враховувалися при винесенні судових рішень, які зазвичай, приймалися на користь поміщиків. Селянин с. Кобринової Греблі Влас Ротаєнко позивався на контору графа Шувалова за привласнення 12 десятин левади. Ротаєнко розповідав, що дану ділянку землі подаровано графом Шуваловим його дідові Василеві Свириню. Останній, заповів її своєму зятю, який користувався левадою 10 років, а після його смерті земля перейшла у власність дружини, яка користувалася нею близько 20-ти років. Графиня Шувалова відмовилася мирно врегулювати ситуацію і заявляла, що вимоги Ротаєнка безпідставні і не підтвержені документально. На це позивач відповідав, що документи у його матері було украдено, а свідки заявляли, що дана левада скільки себе пам'ятають належала родині позивача і з давніх пір називалася «Свирневою», але на яких правах вони володіли землею селяни не знали. Суд визнав претензії позивача безпідставними [62, арк. 5-7].

Введення в поміщицькі економії військ для придушення селянських виступів ще більше загострювало ситуацію. У с. Коржова Уманського повіту у відповідь на появу військових загонів, селяни озброївшись вилами, косами та сокирами, пішли в наступ. Кілька селян, вилізли на дзвіницю і почали стріляти в солдатів. Ще кілька селян подалися за підмогою до сусідніх сіл. В результаті

перестрілки солдати убили двох селян, декількох було поранено, а дев'ятьох селян засуджено до каторжних робіт та тюремного ув'язнення [260, с. 485].

Мало місце невдоволення не лише місцевою владою, а й самодержавством взагалі. Так, у с. Бабанка Уманського повіту селяни говорили між собою: «Наш цар – баба, його давно треба було вбити, щоб він не вів на бойню наших людей». А селянин Чистяков додав: «Треба перерізати весь уряд і багатіїв, скинути царя, а землю роздати селянам» [260, с. 490; 21, арк. 143].

Про участь селянства Уманського повіту в революційних подіях повідомляла і періодична преса. Зокрема, були описані такі події. В ніч на 29 грудня 1905 р. близько 25 селян прибули в економію с. Рижавка, де розігнали сторожів пострілами, поранивши одного з них, стали красти кукурудзу, що сохла на сушці. В ніч на 3 січня 1906 р. невідомі підпалили господарські будівлі економії та магазин, які вщент згоріли, завдавши поміщику Іванському значних збитків [201, с. 4].

А 29 травня 1906 р. четверо активних учасників заворушень у с. Шукайвода погрожували розправою працюючим на полях економії селянам із с. Вікторівки, врешті змусили їх покинути роботу. Вони переконували і місцевих селян зробити теж саме. Деякі селяни, не підтримуючи бунтівників, все ж вийшли на роботу. Тоді 29 червня бунтівники взялися розшукувати тих селян, які не підтримали селянського руху і вийшли на поля за 60 коп. від копни як було раніше. Уже 2 липня натовп затримував, на їх думку самовільників, яких саджали під арешт або змушували, стоячи на колінах давати клятву, що більше вони на роботи в економію не підуть. Один селянин, від знущань і висміювання односельчан кинувся у ставок, намагаючись утекти. Спроби волосного старшини урегулювати ситуацію не давали результатів, селяни, назвавши його «панским подлызником», вирушили на Іванівську ферму Шукайводського маєтку Терещенка, розігнавши усіх найманих робітників і погрожуючи побиттям усім працівникам економії, якщо вони не припинять робіт [202, с. 3]. На місце події одразу було направлено повітового справника з півескадроном драгунів 27-го Київського полку. Селяни почали кидати у військових каміння та кілки, на що

драгуни відповіли пострілами, поранивши двох селян. Після пострілів бунтівники розбіглися [183, с. 3]. На сході села 5 липня жителі вказували на п'ятьох зачинщиків бунту, які підбурювали селян до виступу, а після нападу на драгунів переховувалися. Побоюючись за своє майно, селяни до вечора того ж дня розшукали трьох бунтівників і видали їх владі. Наступного дня на роботи в Шукайводську економію з'явилося близько 200 місцевих селян [202, с.3].

А у м. Дубова та с. Коржова Уманського повіту 12 червня 1906 р. група селян, переважно молодь, вигнали із поміщицьких полів найманих робітників. Бунтівники вимагали збільшення заробітної плати – для «пришлых» робітників від 1 руб. до 1 руб. 20 коп. і більше, а для «сроковых» ще вдвічі більше. 15 червня пристав дубівського стану, волосний старшина і охоронці порядку заарештувавши в с. Коржова двох селян, яких звинувачували у підбурюванні до бунту. Дорогою до Дубової їх перестріли селяни, що були озброєні сокирами та камінням і звільнили арештованих. Повертаючись у село, юрба зустріла волосного старшину і накинулася на нього. Однак серед натовпу були куми старшини, які врятували його від побиття, правда з умовою, що у с. Коржову він більше не з'явиться. А уже наступного дня, 16 червня селяни обрали собі нового старосту та вигнали із саду місцевого землевласника Підгорського робітників і навіть направили в Умань уповноважених зі скаргою на поліцію, яка заважала їм вільно розпоряджатися у своєму селі. Були чутки, що уповноважені ходили до члена міської Думи Френкеля.

А вже 18 червня селяни с. Дубова вибрали вісьмох уповноважених, які мали займатися питаннями найму робітників. Від економа та сина орендатора Кожевнікова натовп вимагав негайно звільнити усіх робітників, які не були селянами та без згоди уповноважених не наймати інших. Коли ж Кожевніков 19 червня все ж найняв двох пастухів, уповноважені вигнали їх, а залишена напризволяще худоба завдала шкоди посівам не лише орендатора, а й селян. Кожевніков поскаржився справнику, в село прибув загін козаків, а уповноважені втекли [194, с.4]. На сході села справник вимагав назвати головних бунтівників, однак замість цього селяни накинулися на справника та стражників, які почали

стріляти у натовп. Селяни розбіглися, але двоє з них загинуло і одного учасника протестної акції було поранено [200, с.3].

У газеті «Киевлянин» від 13 червня 1906 р. уміщена інформація про те, що у дев'яти селах Уманського повіту – Городниці, Антонівці, Синиці, Юрківці, Кузьминій Греблі, Осітній, Шукайводі, Черповодах, Сичівці – між землевласниками та селянами склалися конфліктні ситуації. Селяни виганяли з економі найманих робітників, вимагаючи для себе підвищення заробітної плати – по 1 руб. за робочий день. Також наголошувалося, що в селах та містечках зростає кількість прокламацій та агітаційної літератури із закликами до відстоювання своїх прав і свобод [210, с. 4].

Навесні 1907 р. на полях Тальнівської економії княгині Долгорукової, як і зазвичай, працювали селяни із сусідніх сіл – Розсохуватки та Новоселиці. Однак, на початку травня робітники, невдоволені щоденною платою припинили роботу, сподіваючись, таким чином, вплинути на підвищення платні. В результаті, економією були найняті 250 осіб з містечка Рижанівка, що знаходилося за 12 верст, за плату по 30-35 коп. в день. А 10 травня у с. Новоселиця декілька десятків селян, озброївшись палицями, вилами і рушницями, вирушили до економії, щоб вигнати найманих робітників і обговорити умови щоденної плати. Однак, економ Прокоповень, помітивши вранці того ж дня активність серед місцевих жителів і діючи на випередження, повідомив пристава, який надіслав з м. Тальне 10 стражників під керівництвом Цимбала. Близько опівночі селяни прибули до економії і розмістились поблизу волонні, де перебували працівники з Рижанівки. Після двох пострілів у повітря, Цимбал наказав натовпу відступити за межі будівель, що знаходились у дворі економії [182, с. 4]. Охоронці почали наступ і оточили селян. Після того як на постріли охорони в повітря, бунтівники теж взялися до зброї, поліцейські почали стріляти у натовп. Селяни розбіглися, хтось із юрби вдарив Цимбала прикладом рушниці в живіт, хтось кинувся на стражника Буковського з пікою, але той зумів відібрати у нападника зброю. Були затримані 5 осіб, які під час допиту запевняли, що до насильницьких дій щодо найманих робітників їх підбурювали односельці, а саме: син місцевої вчительки

Георгій Гаркушенко. А головними призвідниками виступу названі селяни Феоктист Куценко, Овсій Коваленко, Антон Пономаренко, Авксентій Жоломко, Григорій Ярмоленко, Касьян Хаменушка і Семен Спільниченко [182, с. 4].

На попередньому судовому засіданні була встановлена провина 50 селян, з яких шестеро переховувалися, двоє (хлопці по 16 років) були звільнені від суду так як діяли не усвідомлено, решта 42 особи були притягнуті до кримінальної відповідальності. До суду 20 селян були взяті під варту і десятеро з них померли в тюрмі від тифу. На суді деякі з обвинувачених визнавали свою провину, але лише в тому, що перебували на місці події з наміром самим стати до роботи, адже заробітна плата, запропонована робітникам з м. Рижанівка їх задовольняла. Зі слів обвинувачених, ніхто не збирався вчиняти злочину і чинити опір поліції. Також свідки запевняли, що селяни почали тікати при появі охоронців, однак були оточені останніми. Крім того, наголошувалось, що до даного інциденту у селян з економією були хороші відносини. За вироком суду Гаркушенка та Коваленка ув'язнено на 8 місяців, Білоуса, Мовчана, Дубенського, Сисенка, Жуляка – на 4 місяці, решту 24 особи виправдано [182, с. 4].

Ще один виступ відбувся 7 травня 1907 р., коли близько 20 селян с. Гордашівка Уманського повіту, не отримавши щоденної заробітної плати на Тальнівському цукровому заводі дорогою додому агітували селян, які працювали в той час на полях економії, кидати роботу через низьку оплату їх праці. Серед ночі 8 травня селяни с. Глибочок Тальнівської волості вдалися до потрави конюшини на полях Тальнівського маєтку, погрожуючи охоронцям, які спробували їм завадити. Наступної ночі ті ж самі селяни знищили посіви конюшини на шкільному полі Глибоцької сільськогосподарської школи, побивши при цьому учителя, який завідував полем. А 11 травня у с. Романівка місцеві селяни викрали ліс, що належав економії. Таке виявлення протестних настроїв селянства Уманського повіту газета «Киевлянин» пов'язувала із перебуванням на Уманщині незадовго до означених подій члена Державної Думи І. Кирієнка [209, с. 3].

На сторінках «Киевлянина» за 30 травня 1907 р. писалося про посилення селянських заворушень в північній частині Уманського повіту. В одному із сіл селяни заявляли, що уся поміщицька земля належить їм, після чого розділили її. Також наголошувалося на посиленні революційних агітаційних настроїв в окремих населених пунктах, серед яких особливе місце займало с. Христинівка, у якому знаходилася вузлова залізнична станція. Виключна роль належала залізничникам, які не лише розповсюджували серед селян революційні видання Умані, Києва та інших міст, а й виготовляли власні прокламації, адаптовані для місцевих жителів, у яких робітникам рекомендувалося не йти на роботу менше як за 60 коп. на день для підлітків та по 1 руб. для дорослих [211, с. 3].

1905-1907 рр. стали черговою фазою у розвитку селянської боротьби. За даний період в Україні відбулося 7 165 селянських бунтів [279, с. 84]. Остання цифра, наведена С. Простаковим, збігається з даними М. Лещенка, який підрахував, що у 1905-1907 рр. в Україні відбулося 7 тис. селянських виступів [297, с. 346]. За підрахунками С. Сидельникова, у листопаді 1905 р. чисельність селянських бунтів, порівняно з жовтнем 1905 р., зросла у 3,6 рази [348, с. 59]. Про масовість селянських бунтів говорить чисельність їхніх учасників. За підрахунками М. Лещенка, з 13 млн. жителів сіл, охоплених селянським бунтом у 1905-1907 рр., лише селяни Наддніпрянщини становили 1/3, що дорівнювало 4-4,5 млн. осіб, або понад 1/5 українського селянства [297, с. 297]. Із 6 802 селянських виступів у 1905-1907 рр. в Україні лише 886 або 13 % носили політичний характер, а 5 098 або 72 % – економічний характер [297, с. 330-332]. Загалом, з 1906 р. селянські рухи в Україні починають повільно згасати, що зумовлюється посилення реакції з боку влади. Однак, незважаючи на кількісне зменшення виступів, вони залишалися достатньо систематичними і масовими. За підрахунками М. Лещенка, упродовж 1906 – 1907 рр. в Україні відбулося близько 2 835 селянських заворушень. Ними було охоплено 3 807 сіл із населенням понад 5,2 млн. осіб. Так, на Правобережжя припадало 2004 виступи або 73,6 %, на Лівобережжя – 21,3 %, на Південь – 5,1 %. Порівняно з 1905 р., їх було менше у

1,4 рази [297, с. 334-337]. Протягом січня 1906 р. селянські виступи більшою чи меншою мірою охопили 58 повітів дев'яти українських губерній [298, с. 40].

З червня 1907 р. по липень 1914 р. в Україні відбулося 479 селянських виступів, з них 323 (67,4 %) – на Правобережжі. За ознакою причин їх можна представити такими групами: незаконні викоси та випаси склали 137 випадків, 39 – підпали, 37 – страйки, 31 – протести проти обмежень оренди, сервітутних прав, 25 – вирубка поміщицьких лісів, 25 – опір Столипінській реформі тощо [260, с. 503]. У 1909-1910 р. в період інтенсивного землевпорядкування такі виступи набували особливої гостроти. В Уманському повіті селяни били землемірів, знищували документацію про виділення хуторів та відрубів, погрожували фізичною розправою селянам, які виходили з общини. В ніч на 9 вересня 1909 р. в с. Собківка невідомий підпалив хату, де проживали землеміри, з метою знищити землеустрійні плани. Зловмисника встановлено не було, однак із села на два роки до Молдавії вислано декількох селян, які особливо активно виступали проти землевпорядкування [351, с. 22].

У вересні 1910 р. в с. Гродзеве з Умані прибули мировий посередник та волосний старшина, які разом із землемірами та селянами, що бажали отримати надільну землю, вирушили на поле для здійснення розподілу. Однак, одразу на дзвіниці вдарили в дзвін і на майдані біля церкви зібралося понад півтисячі жителів, серед яких були навіть діти. Озброївшись кілками, палицями, камінням вони кинулися за землевпорядниками. Селяни знищили усі межові знаки та землемірні інструменти. Відбулася сутичка, в результаті якої було побито хутірників та поранено волосного старшину. В село прибув повітовий справник поліції з двома загонами кінних стражників, в результаті чого більше двадцяти гродзевців було заарештовано, а за рішеннями суду, що відбувся в червні 1911 р. вісімнадцять селян засуджено на різні терміни ув'язнення [379, с. 4].

Для придушення селянського виступу у с. Чорну Кам'янку прибув віце-губернатор з двома загонами кінної охорони. Було заарештовано 34 особи, з них 7 жінок. Наступного дня в с. Чорна Кам'янка близько 19 год. натовп селян вдерся у будівлю сільської управи і спалив усі документи про новий землеустрій,

зіпсували інструменти, знищили креслення і плани відрубів. У Чорну Кам'янку негайно прибув помічник справника з уманським та дубівським загонами поліцейських (40 осіб). Селяни погрожували підпалами відрубникам, хоча й не вдавалися до насилля, але вели себе збуджено, тому на допомогу поліції прийшли ще й лисянський та звенигородський загони [260, с. 506].

Зважаючи на таку обстановку в повіті, з Києва прибув віце-губернатор Б. Кашкар'єв, а також прокурор та судовий слідчий Уманського окружного суду. На період заворушень, за розпорядженням київського губернатора, в усіх селах Уманського повіту, де були незадоволені землевпорядними роботами, вони були припинені. У с. Чорна Кам'янка арештовано 24 чоловіки і 7 селянок, у с. Гродзеве – 22 особи. Заворушення спричинялися аграрним питанням: селян не задовольняло нове землевпорядкування. Нанесені казні збитки склали близько 10 тис. рублів [184, с. 3].

Таблиця 4.2

Селянські рухи на Правобережжі з серпня 1914 р. до грудень 1916 р.*

Губернії	Серпень-грудень 1914 р.	1915 р.	1916 р.
Київська	24	2	6
Подільська	7	12	31
Волинська	8	8	1
Всього в Україні	56	46	59

Найбільша кількість виступів в Україні у цей період припадала на Подільську (50) та Київську (32) губернії. Загалом, на Правобережну Україну у 1914 р. припадало 69,6 % усіх виступів (з них на Київську губернію – 42,9 %), на 1915 р. – 47,8 %, на 1916 р. – 64,4 % [260, с. 541]. Однак, за підрахунками Ф. Лося та О. Михайлюка кількість селянських виступів в 1907-1914 рр. в Україні була значно вищою – 1 973 заворушення (966 масових та 1007 індивідуальних). За формами протесту виступи поділялися наступним чином: 678 підпалів, 278 – випасів та потрав, 52 – вирубки лісів, 25 – захоплення поміщицького майна, 20 –

* Складено і підраховано: [260, с. 541].

проти умов оренди, 109 – страйки сільськогосподарських робітників [306, с. 231-232, 235-237; 314, с. 139].

Погіршення становища селян у 1914 р. пов'язане з початком Першої світової війни: мобілізація запасних, дострокові призови новобранців, реквізиції хліба, коней, худоби, наряди на тилові роботи тощо – все це важким тягарем лягло на його плечі. За період з липня 1914 р. до кінця 1916 р. в Російській імперії до армії було мобілізовано 13 млн. осіб, із яких понад 10 млн. із села. В українських губерніях армія забрала половину працездатного чоловічого населення. Так, у Волинській губернії – 49,9 % чоловіків працездатного віку, у Чернігівській – 50,6 %, а в Київській – навіть 51,8 %. Влітку 1916 р. майже все чоловіче населення в сільській місцевості Правобережної України, яке не було ще мобілізоване до армії займалося забезпеченням потреб фронту [261, с. 487]. До копання окопів та траншей, ремонту шляхів і мостів масово й примусово залучалося жіноче населення [227, с. 388]. Залишалося невирішеним аграрне питання, що дає підстави говорити про те, що Перша світова війна стала катализатором продовження селянської боротьби в Україні. За підрахунками Ю. Кир'янова, в Україні у серпні 1914 – лютому 1917 рр. сталося 203 селянські бунти, що були масовими. Більшість із них припадає на Правобережжя – 125, на Лівобережжі – 51, на Півдні України – 27 [269, с. 537]. На початку війни масові селянські виступи були пов'язані з мобілізацією запасних. Першість у Російській імперії за кількістю підпалених і розгромлених маєтків належала Київській губернії. Не менш активними були селяни Волинської, Подільської та інших губерній [215, с. 349]. У липні 1914 р. Правобережжям прокотилася могутня хвиля погромів поміщицьких економік. У них брали участь місцеві селяни і запасні, а інколи навіть солдати розквартированих поблизу військових частин [244, с. 118]. За підрахунками О. Кошика, тогочас в Україні селянами було спалено або розгромлено 57 поміщицьких маєтків і 51 заможне господарство [314, с. 119].

Масовий характер мало заворушення селян на Правобережній Україні під час проведення Всеросійського сільськогосподарського перепису 1916 р. Серед

селян поширилися чутки, що після перепису в них відберуть всю землю і майно та передадуть земству, а для селян запровадять панщину і збільшать податки. У зв'язку з цим селяни почали масово з'являтися до осіб, які проводили перепис, і вимагали повернути їм переписні бланки. Часто це ставало причиною серйозних сутичок. Виступ охопив 25 сіл Балтського повіту, 16 сіл Ушицького повіту, два села Ольгопільського повіту Подільської губернії і два села Уманського повіту Київської губернії [279, с. 133]. Селяни відмовлялися давати будь-які відомості переписувачам, а в деяких селах ховалися від них [260, с. 541-542].

Новими мотивами селянських бунтів стають дефіцит і дорожнеча предметів першої необхідності, спекуляція. Формами боротьби залишаються вже апробовані: страйки, демонстрації, зіткнення з власниками магазинів, складів тощо. 21 березня 1916 р. в с. Шаулиха Уманського повіту натовп селянок, що прибули на базар з навколишніх сіл напали на торгівців мануфактурою, збунтувавшись у зв'язку з значним здорожченням товарів [124, с. 410]. Із донесення начальника Київського губернського жандармського управління О. Ф. Шределя в Департамент поліції дізнаємося, що у п'яти торгівців, які прибули з м. Іванька пограбовано товару на суму 3350 руб. [145, с. 308]. Повернення з фронту односельців дали поштовх до формування антивоєнних і антимонархічних настроїв на селі. Вони виявлялися у різноманітних формах: висловлюваннях проти війни і царя, закликах не йти на війну, у відмові надавати підводи для потреб держави тощо. Під час війни селяни продовжували широко вдаватися до самовільних випасів худоби на поміщицьких луках і пасовиськах, силою відстоюючи своє право на це. Як і раніше, це була одна з найпоширеніших форм боротьби селян за землю. Майже завжди такі виступи набували масового характеру, оскільки захищати худобу, не дати можливості економічній охороні захопити її можна було тільки спільними діями. На цьому ґрунті нерідко виникали й збройні сутички. Нестача пасовищ, кормів для худоби, палива породжували такі форми селянського протесту, як масове забирання сіна, соломи, дров з поміщицьких економій, порубку лісу тощо [280, с. 51].

Війна спричинила занепад сільського господарства України: невиспачало сільськогосподарської техніки, коней, великої рогатої худоби, зменшилися посівні площі та прибутки від польового господарства. Вона відірвала від землі мільйони робочих рук, порушила всі галузі сільськогосподарського виробництва, чисельність мобілізованих до армії чоловіків перевищила критичний рівень.

Під впливом війни, як слушно зауважує Н.Ковальова, в українському селі 1914-1917 рр. тривала трансформація системи цінностей. До традиційних селянських уявлень про мудрість та авторитет долучився новий образ – «людина з рушницею» [274, с. 174]. Селяни, одягнені у сірі шинелі, ставали джерелом нової важливої інформації про події в навколишньому світі та ініціаторами політизації селянської свідомості й суспільно-політичної активності. Тому й не дивно, що ставлення селянства періоду Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. до тієї чи іншої влади не було стійким та однозначним. Навіть у межах однієї губернії політичні настрої селянства могли різнитися діаметрально протилежно. Так селяни північних повітів Київської губернії були урівноваженими, хазяйновитими, очікували на спокій та мирне життя, південно-східні – Канівський та Черкаський – визначалися повстанським духом та неспокоєм, а південні – Таращанський, Звенигородський та Уманський – не визнавали ніякої влади, де панувала психологія «смутного времени» [281, с. 145-146]. Селянська революційність стала каталізатором інституційних змін тогочасної російської імперської моделі. В Українську революцію 1917–1921 рр. селянство ввійшло зі значним досвідом поведінки активного суб'єкта суспільно-політичних процесів і соціально-економічних трансформацій.

Отже, найпотужнішою силою революційних подій початку ХХ ст. було селянство. Селянський рух усе більше набував активних форм: напади на маєтки та економії, грабунки, підпали, захоплення поміщицьких земель, страйки, протистояння поліції, військам. Поряд з традиційними формами протесту селяни використовували нові – сільські страйки. Складовою частиною революційного селянства були мешканці таких уманських сіл, як: Рижавка, Шукайвода, Дубова,

Гордашівка, Гродзеве, Чорна Кам'янка, Коржова та ін, але, зрештою, боротьба селяни за землю була придушена. Невирішене аграрне питання було одним із джерел селянських рухів й під час Першої світової війни, яка породила ще й нові форми боротьби, спрямовані проти мобілізації, спекуляції, здорожчення товарів і т. д.

Висновки до розділу 4. Загострення протестних настроїв правобережного селянства в другій половині XIX – на початку XX ст. було спровоковане розвитком товарного виробництва та, як наслідок, посиленням феодально-кріпосницької експлуатації, яка супроводжувалася знущаннями поміщиків над селянами. Виразним прикладом масовості та тривалості селянського невдоволення були заворушення в с. Підвисоке, що тривали протягом 1811-1826 рр. Калізатором суспільної активності часто ставали чутки про волю, що спричинили в Уманському повіті селянські заворушення під проводом Олексія Семенова та участь у масовому селянському русі 1855 р. Під впливом народного руху «Київська козаччина» значно почастишали втечі селян від своїх поміщиків.

Оприлюднення Маніфесту 1861 р. зумовило нову хвилю селянського руху. На Уманщині масового характеру набували селянські протести у формі відмови від виконання надмірних і обтяжливих повинностей та прийняття уставних грамот. Селяни часто апелювали до так званих «надійних джерел інформації» до яких відносились агітаційні листівки та брошури, що поширювалися серед народу, і які яскраво підкреслювали нерозуміння селянами умов реформи. Наведені у розділі статистичні дані увиразнюють розгортання селянського руху на Правобережжі в 60-х роках XIX ст., де відбулося 72,4 % усіх заворушень в Україні, а на Київську губернію припадало 46 % правобережних та 33,3 % виступів, що мали місце в усіх українських землях.

Визначено основні форми протистояння селянства, які на початку XX ст. набувають активнішого вираження. Селяни втрачали нерішучість у своїх діях. Вони не боялися бунтувати, виявляли затятість в обстоюванні своїх інтересів. Наведено приклади селянських заворушень на Уманщині, а саме – аграрні

страйки сезонних сільськогосподарських робітників, основною вимогою яких було підвищення плати за щоденні роботи; напади на маєтки та їх підпали, що ставали звичним, масовим явищем; захоплення поміщицьких земель та лісу, з вимогами розділення цих земель між селянами; супротив владі. Об'єднавчою цінністю була ідея розподілу землі на справедливих засадах. Опрацьовані матеріали свідчать про те, що селянський рух мав переважно економічний характер, який особливо загострився у 1909-1910 рр.

ВИСНОВКИ

У **висновках** узагальнено результати дослідження, сформульовано основні положення, які виносяться на захист.

1. Аналіз історіографії засвідчує, що селянська проблематика залишається однією з актуальних. Однак, історія селянства Уманського повіту – одного з найбільших і найчисельніших у Київській губернії – ще не була темою спеціального дослідження. З'ясовано, що в українській історичній науці селянство вивчалось передусім у соціально-економічному аспекті. Особлива увага приділялася висвітленню динаміки селянських виступів, однак їх регіональний аспект досліджувався лише частково. Джерельна база є достатньою для висвітлення зазначеної теми. Вона дозволила в процесі підготовки дисертаційного дослідження вперше виявити і ввести до наукового обігу низку нових документів і матеріалів, що дало змогу реконструювати умови та спосіб життя селянства, дослідити його соціально-економічне становище, динаміку чисельності, рівень освіченості, суспільну активність тощо. Вивчення досягнень історіографії, аналіз широкої джерельної бази, використання основних підходів, принципів і методів наукового дослідження дозволили досягнути поставленої мети та вирішити завдання дослідження.

2. Встановлено, що Уманський повіт як один з найбільших за площею і за кількістю мешканців, у досліджуваній період був сільськогосподарським і переважна більшість його населення проживала у сільській місцевості, а серед сільського населення переважали поміщицькі селяни. Динаміка чисельності селянства як у цілому по Київській губернії, так і в Уманському повіті мала хвилеподібний характер. У першій половині XIX ст. кількість поміщицьких селян в цілому по губернії збільшилась з 443 926 осіб у 1797 р. до 501 453 осіб у 1845 р. В Уманському ж повіті відповідні показники увиразнили зменшення від 43 564 осіб до 41 669 осіб, однак причинами цього були не демографічні процеси, а переведення частини селян у розряд «військових поселенців». Особливістю

Уманського повіту було і те, що в Київській губернії, яка напередодні аграрної реформи була лідером серед 53 губерній європейської частини імперії за кількістю кріпаків (на одного поміщика припадало 354, у Подільській – 329, у Волинській – 181), він був дев'ятим серед дванадцяти інших. Високі викупні платежі, податки, відробітки, малоземелля стали причиною міграції селян. Київська губернія була четвертою за кількістю переселенців. Столипінська аграрна реформа збільшила масштаби переселення з українських земель. Та в силу недостатньої підготовленості реформи, чимало переселенців поверталися і таким чином чисельність селянства знову збільшувалася. У 1886-1905 рр. повернулося майже 12 % переселенців, а з 1910 р. в середньому щороку поверталася третина шукачів кращої долі.

3. З'ясовано, що найчисельніша соціальна група населення, українське селянство, була найменше охоплено освітою. Справу залучення широких мас селянства до шкільної освіти взяла на себе Православна церква і починаючи з 1860-х років, завдяки подвижницькій діяльності Київського митрополита Арсенія поширення церковнопарафіяльної освіти набуло масового характеру. У 1861-1862 рр. Київська губернія стала першою серед інших губерній імперії по темпах розширення мережі церковнопарафіяльної освіти, а в Уманському повіті до 1870 р. було відкрито найбільше шкіл з усіх повітів губернії. Та попри це рівень грамотності селянства залишався низьким. У ході Першого всеросійського перепису населення 1897 р. виявлено усього 18,1 % грамотного населення, а у сільській місцевості грамотними себе назвали тільки 14 % мешканців Київської губернії. Серед селян цей показник був ще нижчим: з 2 768 542 селян губернії грамотними себе вважали 336 345 осіб, або 12,1 % (серед них 21,5 % становило чоловіче та лише 2,9 % жіноче населення). Найвищий показник грамотності був серед вікової групи 10-19 років, за нею слідувала вікова категорія 20-29 років, а із збільшенням віку спостерігається зменшення кількості грамотних. Не винятком був і Уманський повіт, де кількість грамотного сільського населення становила 10,6 % від усього селянства повіту. До того ж, рівень жіночої освіти був набагато нижчий за чоловічий. Вражає чисельність

селян, що закінчили вищий навчальний заклад, а саме – 1 особа, що становить 0,004 % з 27 321 грамотних в повіті. Середню освіту серед селян Уманського повіту мали 63 особи (54 чоловіки та 9 жінок), що становить 0,2 % від загальної кількості грамотних. В цілому по повіту найчисельнішою групою було селянство, яке називало рідною мовою українську – 99,3 % від усього сільського населення без повітового міста і 87,1 % в м. Умані. Другою за чисельністю була російська – 0,4 %, при чому нею розмовляли майже вдвічі більше чоловіків, ніж жінок, третьою – польська (0,2 %), четвертою – єврейська (0,06 %). Показник грамотних іншими мовами був незначним і кардинально не змінював загальну характеристику поширення грамотності серед населення. Однак, не зважаючи на помітні зрушення у питанні народної освіти, все ж і на початку ХХ ст. проблеми забезпечення шкільними приміщеннями, навчальною літературою, безкоштовними читальнями та бібліотеками в Київській губернії залишалися актуальними.

4. Визначено, що протягом досліджуваного періоду спостерігалася досить значна різниця у забезпеченні селян надільною землею у розрахунку на одну ревізку душу. Причому через постійний ріст населення ця величина щодалі зменшувалася. При визначенні розміру земельних наділів колишніх поміщицьких селян враховано, що на Правобережжі селяни поділялися на тяглих, піших та городників і розміри їхніх ділянок були далеко не однаковими. Якщо останні мали лише присадибні ділянки, то наділи тяглих приблизно удвічі перевищували угіддя піших. При чому у різних населених пунктах розмір земельного наділу тяглого чи пішого селянина міг теж відрізнятися. Адже якщо в 1860 р. в Правобережній Україні на 1 ревізку душу в середньому припадало близько 3 десятин землі, а в 1880 р. – трохи більше 2 десятин, то в 1900 р. середній наділ ледь досягав 1,5 десятин. Особливостями землеволодіння Київської губернії було переважання великої земельної власності, довгострокова оренда, де орендаторами переважно виступали не селяни чи сільські громади, а здебільшого представники з інших соціальних верств. На початку ХХ ст. Уманський повіт був одним з найменш забезпечених землею в Київській

губернії. Нестача, передусім, робочої худоби істотно впливала на розвиток селянських господарств. А між тим, забезпеченість селянських господарств тяглом збільшувалася повільніше, ніж зростала кількість населення.

5. Зазначається, що при сприятливих умовах для сільськогосподарського виробництва в середній та південній частині Київської губернії, територія Уманського повіту була чи не найсприятливішою для продуктивного ведення господарства. Хліборобство було основним способом забезпечення селянина. Селянство повіту вирощувало озиме та ярове збіжжя, городні культури, але переважна більшість посівів пшениці, вівса та гороху припадала на поміщицькі господарства. У структурі валового врожаю «селянський хліб» складав не більше 10 % від усього товарного хліба, що вирощувався на землях Уманського повіту. В Уманському повіті вирощували найвищі в Київській губернії врожаї жита, пшениці, гречки, проса, чечевиці, але це не означало високого рівня достатку селян. Селянські господарства і у пореформений час продовжували залишатись відсталими і не могли повністю забезпечити селянські сім'ї. Тому поряд із сільськогосподарським виробництвом селяни займалися ремеслами та промислами.

Наголошується, що успішне ведення сільського господарства, попри родючість ґрунтів, залежало ще й від забезпеченості тяговою силою та свійською худобою. Тваринництво було традиційним заняттям селянства і рентабельність їх господарств значною мірою залежало від його розвитку. Селянство Уманського повіту перевагу віддавало вівчарству: якщо в цілому по Київській губернії вівці складали 39,1 % в структурі поголів'я, то у тваринництві повіту вівці складали 45,4 %. Основною робочою силою у господарствах були коні: 91,6 % їх поголів'я в губернії знаходилось в селянських господарствах. Але забезпеченість господарств робочою худобою була недостатньою. Порівняння чисельності селянства з кількістю поголів'я худоби показує, що, наприклад, на 100 селян Чигиринського повіту припадало 6 голів коней, а в Уманському повіті такий показник складав 15,1. На кінець XIX ст. показник забезпеченості одного селянського господарства худобою становив: по Київській губернії 5,3, а по

Уманському повіту 4,4. Тобто, селянські господарства не були достатньо забезпечені худобою, що впливало на стан сільського господарства та забезпеченість селян.

Встановлено, що посилення кріпосницької експлуатації селянства Уманського повіту, а саме зростання панщини, завищення норм відробітків, не врегульований механізм сплати податків, що нерозривно було пов'язане з жорстокістю та безкарністю поміщиків, призвело до загострення протестних настроїв основної маси населення та зростання селянських заворушень. У найбільш безправному становищі перебували жінки та дівчата-кріпачки, які часто ставали жертвами розпусти землевласників, потерпали від важких непосильних робіт та піддавалися жорстоким покаранням з боку управителів та економів. Протестні акції селянства іноді могли бути досить тривалими, так у с. Підвисокому Уманського повіту селяни відмовлялися сплачувати податки та відробляти покладені на них обов'язки впродовж 1811-1826 рр. Каталізатором суспільної активності часто ставали чутки про волю, що спричинили селянські заворушення під проводом Олексія Семенова та участь у масовому селянському русі 1855 р. на Київщині. Однак, радикальні форми протесту не набули значного поширення на Уманщині в першій половині XIX ст. Основною формою протесту залишалися скарги, прохання, переходи й втечі, кількість яких зросла у 1840-1850 рр., підпали та псування поміщицького майна тощо.

6. З'ясовано, що оприлюднення Маніфесту 1861 р. зумовило нову хвилю селянського руху, а основними формами протесту були: відмова від виконання повинностей та підписання уставних грамот, вирубки поміщицьких лісів та знищення посівів, опір розмежуванню земель, самочинне переобрання сільських старост і волосних старшин тощо. Селяни розглядали уставні грамоти як новий спосіб позбавлення довгоочікуваної волі, а землю сподівалися отримати безкоштовно. Крім того, мировими посередниками в більшості були поміщики, які складали уставні грамоти з урахуванням власних інтересів, іноді наділяючи селянам менше землі, ніж їм дійсно належало, а то й збільшуючи повинності тимчасовозобов'язаних селян. Свідченням селянського опору є велика кількість

архівних справ про стягнення з селян викупних платежів при допомозі військових команд. Ще одним підтвердженням непоступливості селянства є заяви мирових посередників і вимоги повітових справників про направлення військ для примушення селян вносити викупні платежі. В цілому, аграрна реформа, не вирішуючи очікуваного селянами питання про наділення землею, залишала основу невдоволення селянства і продовження боротьби.

7. На початку ХХ ст. на селі відбулися глибинні соціокультурні трансформації. Селяни усвідомили себе як окремішню спільноту тогочасного соціокультурного простору. Об'єднавчою цінністю була ідея розподілу землі на справедливих засадах. Селянський революційний рух усе більше набував активних форм, таких як: напади на маєтки та економії, грабунки, підпали, захоплення поміщицьких земель, вирубка казенних та поміщицьких лісів, страйки, масові потрави їх посівів і сінокосів, самочинне переобрання місцевих органів управління, протистояння поліції, військам. На Правобережжі переважала страйкова боротьба із гаслами збільшення зарплати, зменшення робочого дня. Приводом по початку масових заворушень часто ставало поширення в селянському середовищі недостовірних чуток, які в Уманському повіті призвели до розгромів двох заводів в с. Майданецькому. Опрацьовані матеріали свідчать про те, що селянський рух мав переважно економічний характер, який особливо загострився у 1909-1910 рр. Невирішене аграрне питання залишалося одним із джерел селянської революції й під час Першої світової війни, однак війна породила і нові форми селянського протесту, які були спрямовані проти мобілізації, виконання окопних робіт, реквізиції хліба, коней, худоби тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 127. Київська духовна консисторія

Оп. 699.

1. Спр. 170. Копія циркуляра Синода и указа Консистории об обязанностях священников в связи с произведением реформы 1861 года, 1861 р., 6 арк.

Оп. 761.

2. Спр. 180. Киевская Палата уголовного суда по слушанию дела о крестьянской девице села Романовки Васильковского уезда Устиньи Кучеренковой оставившей без ... незаконнорожденного ей младенца, 20 ноября 1870 – 22 января 1871, 3 арк.

Оп. 778.

3. Спр. 522. Дело по жалобе крестьянина Павла Жукова на священника с. Заборья Киевского уезда Петра Франковского за отказ в совершении брака и о возвращении причиненных ему убытков. О возмущении ему 30 руб., 1898, 1 арк.

Оп. 797.

4. Спр. 627. Дело по отношению Киевского Епархиального Училищного Совета об обязательном преподавания Закона Божия в сельских приходских училищах приходскими священниками, 1886, 2 арк.

Оп. 798.

5. Спр. 88. Дело о смерти крестьянки д. Городище Сквирского уезда Гришевой Вассы (без церковного покаяния), 1855, 89 арк.

Оп. 858.

6. Спр. 68. Дело по прошению священника с. Псяровки Уманского уезда Андрея Кановского о разрешении выдавать учителю церковно-

приходской школы с. Псяровки из церковной сумы денежное вознаграждение за обучению крестьянских детей пению, 1886, 2 арк.

Оп. 863.

7. Спр. 526. Дело по жалобе учителя церковно-приходской школы с. Подвысокого Уманского уезда Григория Макеева на наведывающего школой священника Василия Кудрицкого за удержание им 50 руб. из жалования Макееву, 1891, 24 арк.

Оп. 962.

8. Спр. 173. Дело о праздных наставнических местах при церковно-приходских школах Киевской Епархии, 1862, 100 арк.

9. Спр. 197. Дело об усердии священника села Перегоновки Ивана Гиричина к делу народного образования, 1862, 4 арк.

Оп. 998.

10. Спр. 9. Об участии духовенства в распространении грамотности среди населения Киевской епархии, 1860, 11 арк.

Оп. 1005.

11. Спр. 21. Историко-статистические сведения о приходах Киевской епархии, 1905, 208 арк.

Оп. 1023.

12. Спр. 84. Доношение Киевского митрополита в Синод о состоянии Киевской епархии за 1875 г., 1875, 9 арк.

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління

Оп. 1.

13. Спр. 712. Циркуляры Департамента полиции и Отдельного корпуса жандармов о ведении следствий, экспертизе, производстве обысков и другим вопросам, 26 января 1903 – 19 декабря 1907, 328 арк.

14. Спр. 1295. Дознание по обвинению крестьян Белоуса С. Ф., Македона Е. Е. в распространении в с. Корсунка, Уманского у.

нелегальных листовок «Української громади», 14 мая 1905 – 11 октября 1905, 49 арк.

15. Спр. 2614. Ч. 2. Переписка с Департаментом полиции, Киевским охранным отделением и другими учреждениями о политической проверке разных лиц, 1906, 1376 арк.

Ф. 301. Жандармські установи Подільської губернії. Об'єднаний архівний фонд

Оп. 1.

16. Спр. 143. Ведомость дознаний о «государственных преступлениях», производившихся в жандармских управлениях России за 1886 год, 1886, 28 арк.

Ф. 315. Канцелярія військового прокурора Київського військово-окружного суду

Оп. 4.

17. Спр. 47. Обвинительный акт по делу о крестьянах с. Майданецкого по обвинению в выступлении с требованием об увеличении им земельных наделов, 1905 – 1906, 9 арк.

Ф. 317. Прокурор Київської судової палати

Оп. 1.

18. Спр. 3625. Дело по обвинению учащегося Киевской семинарии Ковальского А. Я. в агитации крестьян с. Майданецкого, Уманского у., Киевской губ. за захват помещичьих земель, 16 января 1906 – 14 августа 1906, 61 арк.
19. Спр. 4424. Дело по обвинению мещанина Кафтанюка С., дворянина Кобордо Л. и др., в количестве 6 человек, в агитации против царского самодержавия среди рабочих ст. Жлобин Либаво-Роменской жел. дороги, 27 марта 1907 – 8 августа 1914, 58 арк.

20. Спр. 4429. Представления прокуроров Уманского и Житомирского окружных судов и сведения о крестьянских волнениях в Киевской и Волынской губерниях, 4 июня 1907 – 6 октября 1907, 70 арк.

Ф. 318. Київська судова палата

Оп. 6.

21. Спр. 187. 136 арк.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

Оп. 1.

22. Спр. 2848. Дело о смерти крестьянского мальчика с. Крачковки Шарука Л. после избиения его экономом Милелецким, октябрь 1839 – май 1840, 16 арк.
23. Спр. 4823. Доклад Николаю I о деятельности генерал-губернатора за 1844 г., 1844, 32 арк.
24. Спр. 4863. Дело о смерти 9-летнего сына крестьянина с. Вишнополя Дегтяренко Д. после избиения его есаулом Иваненко, 7 июня – 28 августа, 1843, 5 арк.
25. Спр. 5223. Доклад Николаю I о деятельности генерал-губернатора за 1844 г., 1844, 40 арк.
26. Спр. 6475. Доклад Киевского гражданского губернатора Николаю I о состоянии губернии за 1846 год, 1846, 104 арк.

Оп. 43.

27. Спр. 2. Дело по донесениям Городских и Земских Полиций Киевской, Подольской и Волынской губерний о разных происшествиях, 5 января 1864 – 23 июня 1864, 521 арк.

Оп. 48.

28. Спр. 325. Ч. 1. Дело из донесений разных лиц о происшествиях, 18 января 1869 – 12 марта 1869, 271 арк.

29. Спр. 325. Ч. 3. Дело о случившихся происшествиях, 16 апреля 1869 – 9 августа 1869, 295 арк.

Оп. 66.

30. Спр. 173 Б. Дело о люстрации конфискованных имений, 1833, 224 арк.

Оп. 72.

31. Спр. 186. Дело по прошению жителя Уманского уезда села Войтовки Ивана Бродецкого о причислении его по сему селению в число однодворцев, 1839, 3 арк.

Оп. 142.

32. Спр. 721. Дело о прошении Графа Воронцова и побуждении помещика Соколовского к возвращению на место жительства передерживающего им крестьянина отставного гвардий-поручика Помпея Круссера – Федора Соловьева с женой, 6 июня 1835 – 28 августа 1835, 9 арк.

Оп. 150.

33. Спр. 270. Дело по жалобе генерал майора Льва Нарыжкина на посессора селения жены его Томаша Чарковского, за разорение крестьян, 3 апреля 1841 – 24 марта 1845, 127 арк.

Оп. 151.

34. Спр. 940. Дело по прошению крестьян с. Кожуховки на помещика своего Юревича за жестокое с ними обращение, 12 ноября 1842 – 18 декабря 1846, 70 арк.

Оп. 157.

35. Спр. 715. Дело о представлении Уголовными Палатами ведомостей о всех приговорах Палаты по делам об угнетении крестьян и жестоком с ними обращении, утвержденных Правительствующем Сенатом, 24 сентября 1846 – 10 октября 1846, 32 арк.

Оп. 160.

36. Спр. 366. Дело по просьбе отставного солдата Осипа Мальченка с жалобой на родственников умершего мужа сестры просителя крестьян с. Веселого Кута Семена Шикиренка и Герасима Шлапаченка о

присвоении себе принадлежащего просителю хлеба, 14 июня 1849 – 4 июля 1849, 16 арк.

Оп. 300.

37. Спр. 4. Дело о упорстве временно обязанных крестьян Уманского уезда от исполнения повинностей, 25 мая 1861 – 29 августа 1861, 29 арк.

38. Спр. 64. Дело по рапорту Начальника Уманской Уездной Полиции о превратном толковании Височайше утвержденного положения 19 февраля 1861 г. временно отпускным рядовым Варфоломеем Федоренком крестьянам с. Косеновки, 1862, 7 арк.

39. Спр. 74. По рапорту Начальника Уманской Уездной Полиции о вредных толках, производивших мещанином Егором Антоновым между крестьянами с. Кривец, 1862, 7 арк.

40. Спр. 85. Дело по рапорту Уманского Земского Исправника о жалобе крестьянина с. Заячковки на владельца Ульяницкаго за обременительные работы, 25 июня 1861 – 8 августа 1861, 5 арк.

41. Спр. 142. Немає назви, 1862, 799 арк.

Оп. 303.

42. Спр. 70. Дело по представлению Киевского губернатора о порядке и способе взыскания с крестьян выкупных платежей и об ... взысканий с их платежей с помощью Военной экзекуции, 1864, 26 арк.

43. Спр. 122. Ч. I. Дело о общем положении поземельной повинности с крестьян, 1864, 577 арк.

44. Спр. 143. Дело по отношению Министра В. Дел по предмету устройства быта бобылей, 24 октября 1864 – 6 июня 1866, 151 арк.

Оп. 435.

45. Спр. 65. Дело о несправедливом отношении помещицы села Левковки Гейны с тремя дворовыми девками, 23 августа 1849 – 4 октября 1849, 5 арк.

Оп. 437.

46. Спр. 90. Дело по рапорту Уманского Земского Исправника о преднамерении помещицы графини Комаровской отдать в рекруты крестьян с. Шукайводы Афанасия Заику и Михаила Варкевича, 1852, 2 арк.

Оп. 438.

47. Спр. 43. Дело о крестьянке с. Гордашовки, Уманского уезда, имения помещицы Нарыжкиной, Ксении Кругляченковой, умершей после наказания ее арендным владельцем Бояковским, 1854 – 1856, 67 арк.

Оп. 439.

48. Спр. 68. По запросу Уманского Земского Исправника донесение о произвольном распределении помещиком с. Хижной Парфеновим расхищения ... земель, 1855, 33 арк.

Оп. 441.

49. Спр. 13. Дела по жалобам крестьян Киевской губернии на неуплату заработанных ими денег помещиками, управляющими и арендаторами имений, 16 марта 1857 – 3 октября 1862, 36 арк.

Оп. 443.

50. Спр. 18. Дело по просьбе проживающего Липовецкого уезда в с. Цибермановке рядового Фелипова, с жалобой на помещика Уманского уезда Ружицкого за недозволение ему вступить в брак с крестьянкой с. Красноставки, Бурлаковой, 1859, 5 арк.

Оп. 444.

51. Спр. 16. Дело по требованию начальника ... за жалобы крестьян Уманского уезда с. Максимовки помещика Яловецкого, на управляющего своего Равского, 25 марта 1861 – 11 апреля 1861, 9 арк.

Оп. 540.

52. Спр. 163. Дело о причинении побоев крестьянами с. Березовки, Уманского уезда, уряднику Рябодзею, 1887, 5 арк.

Оп. 541.

53. Спр. 2. Дело по представлениям разных мест и лиц о случившихся происшествиях по Киевской губернии, 23 января 1888 – 25 января 1889, 189 арк.

Оп. 542.

54. Спр. 18. Дело по представлению Киевского Губернатора с копией Всеподданнейшего отчета за 1888 год, 1889, 61 арк.

Оп. 457.

55. Спр. 266. Дело по рапорту Сквирского Земского Суда, о крестьянском мальчике с. Городница помещицы Цетисовой Якова Глухомань найденном в колодце мертвым, 1850, 8 арк.

Оп. 615.

56. Спр. 186. Дело по всенадбаннийшему прошению крестьянина Савви, Матвея и Тимофея Чумаченкових об оказании им покровительства ... из помещицей Бедрицкой об усадебной земли, 11 сентября 1885 – 4 февраля 1887, 9 арк.

Оп. 617.

57. Спр. 175. Дело по представлению Киевского губернатора о вредной деятельности крестьян с. Росохаватца, Уманского уезда, Феоктиста Гудзенка и Климентия Пудрика, распространяющие между своими односельцами неосновательные надежды о возможности получения земель сверх того количества, какое им представлено уже по выкупу, 15 августа 1887 – 29 апреля 1899, 29 арк.

Оп. 627.

58. Спр. 2. Дело о преждевременных родах крестьянки с. Корсунки Ольниковой после побоев односельчанами «во время спора из-за усадьбы», 1897, 70 арк.

Оп. 629.

59. Спр. 2. Ведомость о случившихся происшествиях по Киевской губернии за 1899 г., 1899, 296 арк.

Оп. 633.

60. Спр. 2. Ч. 1. Дело о случившихся происшествиях по Киевской губернии, 15 января 1903 – 22 августа 1903, 385 арк.
Оп. 635.
61. Спр. 468. Дело по поводу устройства в селениях дымовых труб, 25 августа 1905 – 13 сентября 1905, 4 арк.
Оп. 691.
62. Спр. 207. Дело по жалобе крестьянина с. Кобриновой-Гребли Уманского уезда, Власа Ротаенка на контору графа Шувалова за отчуждение 12 дес. левяды подаренной его деду, 1893, 9 арк.
Оп. 693.
63. Спр. 392. По ходатайству проживающего в с. Черной Кам'янке Уманского уезда, отставного рядового Григория Гавриленка, о приписке его с семейством в числе крестьян означенного села, 30 ноября 1894 – 30 июня 1896, 9 арк.
Оп. 696.
64. Спр. 163. Дело по жалобе крестьянина с. Немировки Уманского уезда, Степана Завистовского на медленность в разрешении его дела по жалобе на волостного старшину и старосту за отнятие от него земли, 30 августа 1897 – 2 сентября 1898, 3 арк.
65. Спр. 246. Дело о жалобе именующих себя уполномоченными от общества крестьян с. Великого-Кужелева Уманского уезда, Ефима Овчарука, Ивана Тетервака и Евстафия Станиславова на землевладельцев Вильчевских за захват общественной земли, 2 августа 1897 – 24 августа 1900, 8 арк.
Оп. 701.
66. Спр. 156. Дело по ходатайству крестьянина с. Дмитровского Уманского уезда Сергея Волкотруба о представлении ему права пользоваться землей, самовольно отнятой обществом, 15 июня 1902 – 27 мая 1903, 2 арк.

67. Спр. 161. Дело по жалобе крестьянина с. Дмитровского Краснопольской волости Уманского уезда Евстафия Кириченка (Скрытника) на общество крестьян названного селения за захват принадлежащей ему земли, 1902, 1 арк.

Оп. 703.

68. Спр. 7. Дело по прошениям и заявлениям разных лиц по Уманскому уезду, 14 января 1904 – 18 января 1905, 77 арк.

Оп. 704.

69. Спр. 349. Дело по вопросу о принятии мер предупреждения аграрных беспорядков в Юго-Западном Крае, 29 ноября 1905 – 18 января 1906, 37 арк.

70. Спр. 366. Дело по ходательству уполномоченных общества крестьян с. Крачковки Ивана Вара, Тихона Котика и др. о возвращении крестьянам помещиком Козаковским фруктовых садов, 1905, 20 арк.

Оп. 707.

71. Спр. 110. Дело по ходатайству члена Государственной Думы от Киевской губернии, священника Саввы Богдановича о наделении крестьян с. Новой Гребли Уманского уезда, Ивана, Мирона и Леонтия Кривенков землей, отнятой у их отца помещиком Кондрацким, 17 мая 1908 – 3 апреля 1910, 44 арк.

Оп. 711.

72. Спр. 7. Дело по прошениям и заявлениям разных лиц по Уманскому уезду, 16 января 1912 – 3 июля 1914, 46 арк.

Оп. 809.

73. Спр. 53. Ч. I-III. Дело о сельских школах для обучения крестьянских детей, 2 мая 1859 – 22 ноября 1862, 641 арк.

Оп. 812.

74. Спр. 212. Дело по представлению Киевского губернатора с экземпляром возмутительного названия под заглавием «что надо делать войску», 1862, 4 арк.

Оп. 822.

75. Спр. 37. Дело по отзыву Киевского губернатора с брошурами и названиями политического содержания, представленными купцом Адольфом Минапером, полученными сим последним из Лемберга, 1872, 28 арк.

Оп. 831.

76. Спр. 74. Дело по обвинению дворянина Григория Жилинского в распространении прокламации преступного содержания, 30 марта 1881 – 24 апреля 1881, 21 арк.

Ф. 445. Управління військових поселень Київської та Подільської губерній, м. Умань Київської губернії

Оп. 1.

77. Спр. 2. Дело по управлению главного Начальника имений Военного ведомства в Киевской и Подольской губерниях. О передаче и приеме конфискованных имений Киевской и Подольской губерний в Военное ведомство, 28 апреля 1836 – 5 июня 1838, 621 арк.

Ф. 484. Київський головний суд

Оп. 5.

78. Спр. 31. Ведомости о количестве крепостных крестьян проживающих в селениях Киевского, Васильковского, Богуславского, Чигиринского, Уманского, Липовецкого, Махновского, Радомишльского, Черкаского уездов Киевской губернии, 1804, 142 арк.

79. Спр. 316. Сведения о залоге 444 крестьян г. Торговицы графиней С. Потоцкой в государственном земельном банке и 364 крестьян с. Зеленый Рог Уманского уезда Киевской губернии, 1826, 37 арк.

Оп. 6.

80. Спр. 146. Инвентарные ведомости сел Звенигородского та Уманского повета, Киевской губернии с указанием количества населения,

принадлежности землевладельцу, наличия фольварков, мельниц, церквей и с указанием невыплаченных должниками прямых, закладных, эвикационных, фундуивних домов и судебных процессов о денежных претензий разных лиц, 1795, 56 арк.

Ф. 485. Київська палата кримінального суду

Оп. 1.

81. Спр. 1461. Прошение ... економ Торговицкого ключа шляхтич Доминика Рустыцкого ..., 1807, 154 арк.
82. Спр. 2577. Представленное 1817 октября 8 на ревизию Киевского Главного Суда в 1 Департамент из Уманского Поветового Суда о крестьянах графини Потоцкой села Подвысокого Иване Нагоранинове и прочих, за возмущение и пр., 1817, 157 арк.
83. Спр. 5358. Уголовное дело о смерти крестьян с. Оксанино по вине економа, 1815, 202 арк.
84. Спр. 5975. Дело из Уманского Поветового Суда о крестьянине селения Поповки Никите Пастушенко за поджог тамошней экономической винокурни, 1825, 46 арк.
85. Справа 6223. Дело из Уманского Поветового Суда о крестьянах Генерал адъютанта Киселева за произнесение ними слов, клонящих к бунту, 1826, 64 арк.
86. Справа 6255. Дело, присланное на ревизию из Уманского поветового суда, о разнесшихся разных слухах на счет имевшего будто открытия мятежа крестьян с означением им на то строка, 1827, 86 арк.
87. Спр. 13084. Дело из Уманского Уездного Суда произведенное по жалобе крестьянина Андрея Авраменка на Помещичью экономию за делание якобы ему притеснений и отобрание собственно ему принадлежащих денег, 1845, 26 арк.
88. Спр. 13131. Из двух дел, из Уманского Уездного Суда о помещике Валерию Юревичу, крестьянах его Корнее Говорощуке и Дмитрию

Белоусове, преданных суду за разные противозаконные поступки, 1843, 341 арк.

89. Спр. 15369. Дело о вступлении в брак крестьянина Трофима Антонца с крестьянкой Агафьею Бирченковою без дозволения владельца, 1861, 7 арк.
90. Спр. 15974. Дело об истязаниях причиненных крестьянами с. Красного Кута помещику того села Даниилу Пясецкому и возмущении их против поставленных властей, 1867 – 1869, 723 арк.

Ф. 486. Київська палата цивільного суду

Оп. 1.

91. Спр. 1632. Сведения о притеснениях экономом графини Потоцкой жителей села Подвысокого, 1815, 104 арк.
92. Спр. 3886. Дело о имеющем вольности с владения графа ... Потоцкого ... Мирон Тишкевич с братьями его, 1807, 131 арк.
93. Спр. 5571. Дело о принадлежащих сумах от разных лиц для графа Александра Потоцкого коего имения конфисковано равно и от него Потоцкаго ..., 1833, 293 арк.

Оп. 9.

94. Спр. 247. Ведомости о совершении купчих крепостей за 1857 год, 1858, 14 арк.

Ф. 533. Київський військовий губернатор

Оп. 1.

95. Спр. 61. Дело о разрушении домов и высылке чиншевой шляхты из с.с. Рызиной и Рубаного моста за отказ платить чинш помещику Потоцкому; о распространении слухов о приезде в Киевскую губернию военнослужащих для агитации крестьян против помещиков; о шведских военнослужащих, перешедших на службу в Россию и др., 1802, 76 арк.

96. Спр. 213. Дело об отсылке г-ну Министру Внутренних дел ведомостей о ценах хлеба и фуража во всех поветах Киевской губернии, 1803, 3 арк.
97. Спр. 551. Дело об отряде из Белорусского гусарского полка команды для приведения к повиновению Уманского повета в селе Любашевке крестьян, 1804, 15 арк.
98. Спр. 782. Журнал регистрации исходящих документов, 20 января 1804 – 26 декабря 1804, 657 арк.
99. Спр. 1138. Дело по донесениям случившихся в Киевской губернии происшествиях, 7 июня 1810 – 19 августа 1810, 88 арк.
100. Спр. 1236. Дело заключающее в себе одни предложения Губернскому правлению с ... при оных для законного рассмотрения разных просьб по которым в канцелярии более ни какого производства не было, 1811, 141 арк.
101. Спр. 1260. Дело по рапорту заступающего место гражданского губернатора Киевского вице-губернатора с препровождением дела начатого им о предполагаемом установлении с хлебного вина пошлины, 1811, 195 арк.
- Оп. 2.
102. Спр. 37. Дело о награждении орденом заседателя Уманского нижнего земского суда Скинтеева за участие в подавлении выступления крестьян с. Подвысокого, Уманского повета Киевской губернии против их помещика и арест солдата Днепровского пехотного полка Семенова, принявшего участие в крестьянском выступлении, 1827, 18 арк.
103. Спр. 210. Ведомости, рапорты и др. материалы о состоянии г. Умани и Уманского повета (Киевской губ.), 3 сентября – 26 сентября 1827, 72 арк.
104. Спр. 236. Отношение военного губернатора управляющего Новороссийской губернией и Бессарабской областью. О возвращении помещику Уманского уезда Киевской губернии Марковскому И. беглых крестьян, придерживаемых полицейскими Херсонской губернии, 1828, 2 арк.

105. Спр. 245. Дело о запрещении проведения ярмарок в с. Вороном Уманского у. Киевской губ. ввиду существования ярмарок в окружающих местечках, 31 января 1828 – 22 мая 1828, 7 арк.
106. Спр. 331. Дело об избииении солдатки П. Седенковой экономом Гурским за отказ выйти на барщину (Киевский уезд), 1828, 11 арк.
107. Спр. 353. Ведомости уездных и нижних земских судов и других учреждений о крестьянах отыскивающих вольности, 1826, 116 арк.
108. Спр. 587. Дело о проведении в г. Умани, Киевской губернии ярмарки, 23 июня – 8 июля 1830, 5 арк.
109. Спр. 1033. Дело о возвращении офицерам Староскольского пехотного полка Вуличам их беглой крепостной крестьянки, находящейся в имении помещика гр. Тишкевича в Уманском повете, Киевской губернии, 19 ноября 1831 – 11 декабря 1831, 7 арк.
- Оп. 5.
110. Спр. 998. Дело по отношению Военного Конно-Заводского управления отправившего в с. Бабанку Уманского уезда чиновника 9 класса Керстинга для выбора из находящихся на том заводе лошадей, 1832, 8 арк.
111. Спр. 1277. Дело о назначении воинской команды для приведения в исполнение приговора по делу о крестьянах, осужденных к телесным наказаниям за антиправительственные выступления в Уманском уезде, 31 мая 1828 – 18 июня 1828, 15 арк.

Ф. 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу

Оп. 225.

112. Спр. 11. Дело Управления Киевского Учебного Округа. О сообщении начальникам Жандармских управлений сведений об учащих и учащихся, 1882, 32 арк.

Ф. 2. Канцелярія Київського цивільного губернатора

Оп. 3.

113. Спр. 2198. Дело о сбежавших крестьянах графа Браницкого (Васильковский уезд), 1809, 15 арк.

Ф. 11. Київський губернський інвентарний комітет

Оп. 2.

114. Спр. 31. По предложению Киевского генерал-губернатора о рассмотрении двух договоров об исключенных помещиками графинею Феклою и графами Владимиром и Станиславом Потоцкими об увольнении крестьян их Киевской губернии Уманского и Липовецкого уездов в звание обязанных крестьян, 27 мая 1854 – 15 июля 1855, 263 арк.

Ф. 276. Київська єпархіальна училищна рада

Оп. 2.

115. Спр. 161. Отчеты о состоянии церковно-приходских школ г. Умани и Уманского уезда за 1896-1897 учебный год, 1897, 327 арк.

116. Спр. 246. Отчет о состоянии церковно-приходских и школ грамоты Уманского уезда за 1903-1904 уч. год, 1904, 65 арк.

117. Спр. 342. Ведомости о количестве учебных заведений в уездах Киевской губернии за 1910 г., 1911, 50 арк.

Ф. 280. Київська казенна палата

Оп. 2.

118. Спр. 58. Ревизские сказки Уманского уезда, 1795, 160 арк.

119. Спр. 59. Ревизские сказки Уманского уезда, 1795, 3 арк.

120. Спр. 283. Ревизские сказки о помещичьих крестьянах Уманского уезда, 1811, 15 арк.

Ф. 384. Київська губернська комісія першого загального перепису населення у 1897 р.

Оп. 12.

121. Спр. 122. Уманская уездная переписная комиссия. Листы переписи населения 1897 г. Уманского уезда с. Россошки ... владельческой усадьбы Новицкой. 5-й переписной участок, 2-й счетный участок, 1897, 257 арк.
122. Спр. 373. Листы переписи населения 1897 г. Уманского уезда Шаулиховской волости с. Веселого кута. 13-й переписной участок, 7-й счетный участок, 1897, 184 арк.

Опубліковані джерела

123. Адрес-календарь и справочная книга Киевской губернии на 1888 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета / под ред. В. Мозгового. Киев : Типография Губернского Правления, 1888. 152, 110 с.
124. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна : у двох книгах. Київ : ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. Книга 2 : Мовою документів і свідчень 800 с.
125. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Киев : Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. 1177 с.
126. Врожайні дані головніших культур за окремими селами кол. губернь Волинської, Київської, Полтавської та Харківської. За 1902-1916 рр. Київ : Дослід. станція. 1929. Вип. I. 169 с.
127. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1900 год. Санкт-Петербург : Синодальная типография, 1903. VI, 387, 83 с.
128. Высочайше утвержденное Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях, в губерниях:

- Киевской, Подольской и Волынской. 19 февраля 1861. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Санкт-Петербург : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1863. Т. XXXVI. Отделение первое. № 36664. С. 307–340.
129. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли и о порядке перечисления лиц означенных сословий, переселенных в прежнее время. 13 июля 1889. *Полное Собрание Законов Российской Империи*. Собрание третье. Санкт-Петербург : Государственная типография, 1891. Т. IX. № 6198. С. 535–538.
130. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. 19 февраля 1861. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Санкт-Петербург : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1863. Т. XXXVI. Отделение первое. № 36657. С. 141–169.
131. Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 4 мая. О крестьянских фруктовых садах в помещичьих лесах Юго-Западного Края. 4 апреля 1865. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Санкт-Петербург : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. Т. XL. Отделение первое. № 41981. С. 391–392.
132. Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 4 сентября. О порядке межевых действий при разграничении или разверстании угодий и отмежевании выкупленных крестьянами земель. 27 июля 1861. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Санкт-Петербург : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1863. Т. XXXVI. Отделение второе. № 37299. С. 203–204.
133. Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, объявленное в общем циркуляре Министерства

- Внутренних Дел 1 июля. О порядке отработки сгонных дней в губерниях Киевской, Подольской и Волынской. 28 июня 1861. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Санкт-Петербург : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1863. Т. XXXVI. Отделение первое. № 37178. С. 1014.
134. Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 16 октября. О понижении выкупных платежей за земли, отошедшие в собственность крестьян Юго-Западного Края. 2 сентября 1864. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Санкт-Петербург : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. Т. XXXIX. Отделение первое. № 41247. С. 869–871.
135. Высочайше утвержденное положение Главного Комитета об устройстве сельского состояния, опубликованное 16 сентября. О порядке определения размера крестьянского надела, подлежащего обязательному выкупу в юго-западных губерниях. 3 сентября 1864. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Санкт-Петербург : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. Т. XXXIX. Отделение первое. № 41251. С. 872–873.
136. Высочайше утвержденные Правила о порядке обращения по помещичьим имениям в губерниях Киевской, Подольской и Волынской уставных грамот в выкупные акты. 8 октября 1863. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Санкт-Петербург : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1866. Т. XXXVIII. Отделение второе. № 40102. С. 93–97.
137. Высочайше утвержденные Правила о порядке приведения в действие Положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. 19 февраля 1861. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Санкт-Петербург : Типография II отделения

- собственной Е. И. В. Канцелярии, 1863. Т. XXXVI. Отделение первое. № 36661. С. 218–231.
138. Журналы Чрезвычайного Уманского Уездного Земского Собрания 15 и 16 апреля 1912 года с докладами Управы и приложениями. Умань : Тип. «Порядок» М. А. Тарадаша, 1912.
139. Именной, данный Сенату [указ] Об учинении надлежащего распоряжения к приведению в исполнение Положений и Правил о крестьянах и дворовых людях, вышедших из крепостной зависимости. 19 февраля 1861. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Санкт-Петербург : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1863. Т. XXXVI. Отделение первое. № 36652. С. 135-138.
140. Именной, данный Сенату, опубликованный 2 августа. О мерах к ускорению в губерниях Киевской, Подольской и Волынской прекращения обязательных отношений между помещиками и поселенными на их землях временно-обязанными крестьянами, посредством выкупа сими последними земель их надела, по распоряжению Правительства. 30 июля 1863. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Санкт-Петербург : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1866. Т. XXXVIII. Отделение первое. № 39928. С. 870–871.
141. Инвентарные положения западных губерний (составлено в Земском отделе Министерства внутренних дел). Издание Комиссий для составления Положений о крестьянах. Санкт-Петербург, 1859. 211 с.
142. Крестьянское движение 1827-1869 годов / сост. Е. А. Мороховец. Москва–Ленинград : Соцэкгиз, 1931. Вып. 1. 164 с.
143. Крестьянское движение 1827-1869 годов / сост. Е. А. Мороховец. Москва–Ленинград : Соцэкгиз, 1931. Вып. 2. 222 с.
144. Крестьянское движение в 1861 году после отмены крепостного права. Донесения свитских генералов и флигель адъютантов, губернских

- прокуроров и уездных стряпчих / сост. Е. А. Мороховец. Москва–Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1949. Ч. 1–2. 368 с.
145. Крестьянское движение в России в годы Первой мировой войны : сборник документов. Москва–Ленинград : Наука, 1965. 605 с.
146. Манифест о всемилостивейшем даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских обывателей, и об устройстве их быта. 19 февраля 1861. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Санкт-Петербург : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1863. Т. XXXVI. Отделение первое. № 36650. С. 128–133.
147. Памятная книжка Киевской губернии на 1856 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета / сост. Н. Чернышев. Киев : Губернская типография, 1856. 208 с.
148. Памятна книжка Киевской губернии на 1857 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета / сост. Н. Чернышев. Киев : Киевская Губернская Типография, 1856. IV, 385 с.
149. Памятная книжка Киевской губернии на 1858 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета / сост. Н. Чернышев. Киев : Губернская Типография, 1858. 379 с.
150. Памятная книжка Киевской губернии на 1890 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета / под ред. Д. Навротского. Киев : Киевская Губернская Типография, 1890. 130, 19 с.
151. Памятная книжка Киевской губернии на 1892 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Киевская Губернская Типография, 1892. 212, 126 с.
152. Памятная книжка Киевской губернии на 1893 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Киевская Губернская Типография, 1893. 185, 79, 35 с.

153. Памятная книжка Киевской губернии на 1894 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев : Тип. Петра Барского, 1894. 182, 125 с.
154. Памятная книжка Киевской губернии на 1895 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев : Губернская типография, 1895. 170, 61, 34 с.
155. Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Киевская Губернская Типография, 1899. X, 32, 327 с.
156. Памятная книжка Киевской губернии на 1901 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Киевская Губернская Типография, 1900. VIII, 56, 534, 27 с.
157. Памятная книжка Киевской губернии на 1903 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Киевская Губернская Типография, 1902. IX, 38, 52, 318 с.
158. Памятная книжка Киевской губернии на 1906 год. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев : Губернская типо-литография, 1905. 54, 142 с.
159. Памятная книжка Киевской губернии на 1907 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Киевская Губернская Типография, 1906. III, 274 с.
160. Памятная книжка Киевской губернии на 1908 год. С приложением адрес-календаря губернии. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Типо-Литография Губернского Правления, 1908. XV, 200, 211 с.
161. Памятная книжка Киевской губернии на 1909 год. С приложением адрес-календаря губернии. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Типо-Литография Губернского Правления, 1909. XX, 214, 261 с.

162. Памятная книжка Киевской губернии на 1910 год. С приложением адрес-календаря губернии. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Типо-Литография Губернского Правления, 1909. XVI, 252, 289 с.
163. Памятная книжка Киевской губернии на 1912 год. С приложением адрес-календаря губернии. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Типо-Литография Губернского Правления, 1911. XX, 289, 275 с.
164. Памятная книжка Киевской губернии на 1913 год. С приложением адрес-календаря губернии. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Типография Губернского Правления, 1912. XXI, 286, 293 с.
165. Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год. С приложением адрес-календаря губернии. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Типография Губернского Правления, 1914. XXI, 296, 295 с.
166. Памятная книжка Киевской губернии на 1915 год. С приложением адрес-календаря губернии. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Типография Губернского Правления, 1915. XXI, 244, 290 с.
167. Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. А. В-нов, В. Антонов. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. VI, 128, 262 с.
168. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел / под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург : Тип. кн. В. П. Мещерского, 1904. Т. XVI. Киевская губерния. 310 с.

169. Революция 1905-1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов : в 2 т. / сост. М. А. Варшавчик и др. Киев : Госполитиздат УССР, 1955. Т. 1 : Подъем революционного движения на Украине накануне первой русской революции (1901-1904). 799 с.
170. Революция 1905-1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов : в 2 т. / сост. В. И. Шелудченко и др. Киев : Госполитиздат УССР, 1955. Т. 2, Ч. 1 : Революционная борьба на Украине в период первой русской революции (1905). 939 с.
171. Революция 1905-1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов : в 2 т. / сост. П. П. Быстренко и др. Киев : Госполитиздат УССР, 1955. Т. 2, Ч. 2 : Революционная борьба на Украине в период первой русской революции (1906-1907). 360 с.
172. Революція 1905-1907 рр. на Україні. Збірник документів та матеріалів / укл. І. Премислер, В. Руднев / під ред. Ф. Лося. Київ : Укр. вид-во політ. л-ри, 1949. 517 с.
173. Сборник сведений о Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета / сост. В. Мозговой. Киев : Типография Губернского Правления, 1887. 248, 88 с.
174. Сборник статистических сведений о Киевской губернии за 1859 год. (С адрес-календарем лиц служащих в губернии на 1861 год). Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Типография Губернского Управления, 1861. 281 с.
175. Сборник статистических сведений о Киевской губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев : Тип. губернского управления, 1864. 151 с.
176. Селянський рух на Україні 1826-1849 рр. Збірник документів і матеріалів / ред. кол. : М. Н. Лещенко (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1985. 504 с.

177. Селянський рух на Україні 1850-1861 рр. Збірник документів і матеріалів / ред. кол. : М. Н. Лещенко (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1988. 448 с.
178. Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів / упор. Г. В. Болотова та ін.; ред. кол. М. Н. Лещенко та ін. Київ : Наукова думка, 1978. 535 с.
179. Статистический Справочник по Югу России. Полтава : Электрическая типо-лит. преемн. «И. А. Дохман». 1910. 75 с.
180. Умань і уманчани очима П. Ф. Курінного / за ред. Ю. В. Торгала, Л. Д. Гарбузової. Умань : ВПЦ «Візаві», 2013. 344 с.
181. Ф. 1286. Департамент полиции исполнительной МВД. Оп. № 2. Спр. 63. Дело о неповиновении крестьян Киевской губернии помещицы графини Потоцкой, 1817, 108 арк. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=3805>

Періодичні видання

182. Беспорядки в имении княгини Долгорукой. *Киевлянин*. 1908. 30 июля. № 209. С. 4.
183. Беспорядки в с. Шукай-воды. *Киевлянин*. 1906. 5 июля. № 183. С. 3.
184. Беспорядки в Уманском уезде. *Киевлянин*. 1910. 25 сентября. № 265. С. 3.
185. Благодарное чувство крестьян Киевской губернии, по объявлении им манифеста 19 февраля, 1861 года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1861. № 12. С. 386–389.
186. Богданович С. О церковно-приходских школах в Уманском и Липовецком уездах. *Киевские епархиальные ведомости*. 1886. № 3. С. 129–131.
187. Буки Уманского уезда. *Провинциальный голос*. 1914. 29 июня. № 151. С. 4.
188. Ведомость статистическая о числе церковно-приходских школ в Киевской епархии за 1884 год. *Киевские епархиальные ведомости*. 1885. № 6-7. С. 254–256.

189. Горянский Д. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Киевской епархии в 1887/8 учебном году. *Киевские епархиальные ведомости*. 1889. № 4-5. С. 64–80.
190. Епархиальная хроника. *Киевские епархиальные ведомости*. 1861. № 3. 96–100.
191. Историко-статистические сведения о церковно-приходских школах в Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1872. № 5. С. 108–112.
192. Несколько слов о народном образовании и церковно-приходских школах Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1872. № 5. С. 101–108.
193. Несколько слов по поводу обнародования высочайшего манифеста об освобождении крестьян от крепостной зависимости. *Руководство для сельских пастырей*. 1861. № 15. С. 383–386.
194. Оксанинская волость, Уманского у. (Корреспонд. «Киевлянина»). *Киевлянин*. 1906. 23 июня. № 171. С. 4.
195. Поездка в г. Умань и Уманский уезд Начальника Юго-Западного Края генерала от кавалерии В. А. Сухомлинова. *Киевлянин*. 1908. 16 августа. № 226. С. 3–4.
196. Программа обучения в церковно-приходских школах Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1864. № 12. С. 384–391.
197. Распоряжения епархиального начальства. *Киевские епархиальные ведомости*. 1864. № 12. С. 97–98.
198. Рева И. К «аграрному» вопросу. *Киевлянин*. 1908. 29 мая. № 148. С. 1–2.
199. Ревизия землеустройства в Уманском уезде. *Киевлянин*. 1910. 24 ноября. № 325. С. 4.
200. С. Коржевая, Уманского у. (Корр. «Киевлянина»). *Киевлянин*. 1906. 26 июня. № 174. С. 3.
201. С. Рыжовка, Уманского уезда. *Киевлянин*. 1906. 10 января. № 10. С. 4.

202. С. Шукай-води, Уманского у. (Корреспонд. «Киевлянина»). *Киевлянин*. 1906. 13 июля. № 191. С. 3.
203. Самозванный флигель-адъютант солдат Семенов. *Киевская старина*. 1882. № 12. С. 519-526.
204. Скільки землі мають селяни в Київщині. *Рада*. 1906. 24 вересня. № 9. С. 2.
205. Слово к временно-обязанным крестьянам. *Киевские епархиальные ведомости*. 1862. № 12. С. 399–404.
206. Смоктий А. Г. Умань и Софиевка (История г. Умани. Уманская резня. Софиевка). *Киевская старина*. 1882. Т. 4. № 12. С. 420–437.
207. Уманский у. (Корресп. «Киевлянина»). *Киевлянин*. 1901. 2 июня. № 150. С. 3.
208. Уманский у. (Корресп. «Киевлянина»). *Киевлянин*. 1908. 28 июня. № 177. С. 4.
209. Уманский уезд (Корресп. «Киевлянина»). *Киевлянин*. 1907. 27 мая. № 145. С. 3.
210. Умань. (Корресп. «Киевлянина»). *Киевлянин*. 1906. 13 июня. № 161. С. 4.
211. Христиновка (Корресп. «Киевлянина»). *Киевлянин*. 1907. 30 мая. № 148. С. 3.
212. Число сельских школ при приходских церквях в России. *Киевские епархиальные ведомости*. 1862. № 7. С. 69–70.
213. Школы при сельских церквях в Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1861. № 4. С. 108–121.

Монографії та статті у фахових виданнях

214. Антонович В. Б. Предисловие. *Архив Юго-Западной России / Временная комис. для разбора древних актов*. Киев : Тип. И. и А. Давиденко, 1870. Ч. 6, Т. 2 : Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI-XVIII веке (1700-1799). С. 1–64.

215. Анфимов А. М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 гг.). Москва : Изд-во соц-экон. лит-ры, 1962. 382 с.
216. Багалій Д. І. Нариси історії України на соціально-економічному ґрунті. Київ : ДВУ, 1928. Т. 1. 350 с.
217. Билингтон Дж. Икона и топор. Опыт истолкования истории русской культуры. Москва : Всерос. гос. б-ка иностр. лит. им. М. И. Рудомино, 2001. 880 с.
218. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ : Критика, 1998. 334 с.
219. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українським масами (1831-1863). Київ : ІНТЕЛ, 1996. 416 с.
220. Бодров Ю. І. «Памятные книжки Киевской губернии» як джерело дослідження соціально-економічного розвитку міста Умані другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико-архітектурної спадщини*. Зб. наук. праць. Умань : РВЦ «Софія», 2007. С. 6–14.
221. Бодров Ю. І. Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство про приватновласницьке землеволодіння регіону початку ХХ століття. *Інтелегенція і влада. Серія: Історія*. 2009. Вип. 15. С. 17–24.
222. Бодров Ю. І. Уманщина в економіці та торгівлі Правобережної України початку ХХ століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2011. Вип. 19. С. 45–48.
223. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886 роки). Київ : Вид-во НАДУ, 2007. 424 с.
224. Буцик А. Селянський рух на Київщині в 1906 р. *Наукові записки КДУ ім. Т. Шевченка*. 1955. Т. ХІV. Вип. 6. С. 19–44.
225. Бушуев С. В., Миронов Г. Е. История государства Российского. Историко-библиографические очерки. ХІХ век. Москва, 1995. 734 с.

226. Васільєв С. А. Умань – історичне місто східного Поділля (початок XVII – початок XX ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2011. Вип. 19. С. 37–45.
227. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна : у двох книгах. Київ : ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2014. Книга 1. Історичні нариси. 784 с.
228. Власюк І. М. Економічні наслідки Столипінської аграрної реформи на Правобережній Україні (1906-1914 рр.). *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 32–35.
229. Воейков Д, Загоскин В. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1867. 405 с.
230. Воропонов Ф. Ф. Крестьянская реформа в Юго-Западном крае. *Вестник Европы*. 1900. Кн. 9. С. 63–89.
231. Гайдай Л. І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906-1914 рр.). *Український історичний журнал*. 1982. № 7. С. 116–123.
232. Голубев В. С. Крестьяне после освобождения (1861-1906 гг.). Санкт-Петербург : Тип. Н. Клобукова, 1906. 26 с.
233. Горобець В. М. Наскільки новою є «нова соціальна історія» в українському прочитанні. *Альманах соціальної історії*. 2005. Вип. 5. С. 7–9.
234. Губицький Л., Мельник Г. Система відносин дворянина і кріпака Київської губернії в першій половині XIX століття. *Вісник КНТЕУ. Форум історичних наук*. 2010. № 4. С. 109–117.
235. Гуля Н. Створення та початковий етап діяльності Київського губернського з селянських справ присутствія. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 231–234.
236. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі в Україні (з кінця XVIII ст. – до 1861 р.). Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. 205 с.

237. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. Київ : Наукова думка, 1954. 452 с.
238. Гуржій І. О. Селянський рух на Україні в 1856 р. Київ : Держполітвидав УРСР, 1956. 23 с.
239. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст. Київ : Наукова думка, 1968. 192 с.
240. Гуржій О., Орлик В. Селяни України та їх оподаткування в ХVІІ – середині ХІХ ст. Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2012. 278 с.
241. Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902-1922 гг. *Крестьяне и власть* : материалы конф. / Тамбовск. гос. техн. ун-т, Московск. высш. шк. соц. и экон. наук. Москва–Тамбов, 1996. С. 4–23. URL: http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
242. Данилов В. П. История крестьянства России в ХХ веке. Избранные труды : в 2-х ч. Москва : РОССПЕН, 2011. Ч. 2. 831 с.
243. Де ля Флиз Д. П. Медико-топографическое описание государственных имуществ Киевского округа с изображением некоторых произведений из царств растительного и животного, с приложением статистики всякого селения с видами снятыми с природы, изображением крестьянских костюмов и географической карты Киевской округа. Киев, 1854. 1245 с.
244. Дорохова А. П. Селянський рух на Україні в роки Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 1978. № 8. С. 117–124.
245. Драч О. Приміщення сільських шкіл в Україні періоду ринкових трансформацій (ІІ пол. ХІХ – початок ХХ ст.): упорядкування, стан, будівництво. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 131–134.
246. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. Москва–Ленинград : Изд-во АН СССР, 1958. 620 с.

247. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. 600 с.
248. Економічна історія України: історико-економічне дослідження : в 2 т. / авт. кол. Т. А. Балабушкевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
249. Журавский Д. П. Статистическое обозрение расходов на военные потребности с 1711 по 1825 год. Санкт-Петербург : Тип. Карла Вульфа, 1859. 232 с.
250. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. Москва : Просвещение, 1968. 369 с.
251. Зайончковский П. А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. Москва : Изд-во социально-экономической литературы, 1958. 467 с.
252. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України / під кер. І. Ю. Кривченка. Київ, 1919. 45 с.
253. Зінченко А. Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1991. № 1. С. 36–45.
254. Иконников И. С. Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826-27 гг., в связи с событиями того времени (по архивным материалам). Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1905. 742 с.
255. История СССР с древнейших времен до наших дней: в 12 т. Москва : Наука, 1968. Т. 6 : Россия в период империализма 1900-1917 гг. 856 с.
256. Иванушкін В. Економіка селянського руху 1905-1906 рр. на Київщині. *Життя й революція*. 1925. № 10. С. 81–86.
257. Иванушкін В. Селянський рух 1905-1906 р. на Київщині: економічні передумови, зміст та наслідки. Київ : Держвидавництво України, 1926. 100 с.

258. Ігнатенко В. Селянський фактор в еволюції української суспільно-політичної думки другої половини ХІХ ст. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 55–56.
259. Історія міст і сіл Української РСР : В 26 т. Черкаська область / ред. колу тому Стешенко О. Л. (гол. редкол.) та ін. / АН УРСР, Інститут історії. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 788 с.
260. Історія селянства Української РСР / ред. кол.: В. А. Дядиченко (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1967. Т. 1 : Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції. 561 с.
261. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / В. А. Смолій (відп. ред.). Київ : Наукова думка, 2006. Т. 1. 632 с.
262. Історія Української РСР : у 8-ми т., 10 кн. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 3 : Україна в період розвитку і кризи феодално-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (ХІХ ст.). 615 с.
263. Історія Української РСР : У 8-ми т., 10-ти кн. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 4 : Україна в період імперіалізму (1900-1917). 532 с.
264. Казьмирчук М. Г. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861-1917 рр.). Київ : Логос, 2011. 399 с.
265. Казьмирчук М. Рівень життя селян Київської губернії другої половини ХІХ століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. № 28. С. 72–77.
266. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад. Москва : Традиция – Прогресс – Традиция, 2000. 344 с.
267. Кауфман А. Переселение и колонизация. Санкт-Петербург : Тип. т-ва «Общественная польза», 1905. IX, 349, 81 с.
268. Київська Козаччина 1855 р.: до історії селянських рухів на Київщині / за ред. С. Шамрая. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1928. Кн. 20. 125 с.
269. Кирьянов Ю. И. Крестьянское движение на Украине в годы Первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.). *Ежегодник по*

- аграрной истории Восточной Европы 1960 г.* Киев : АН УССР, 1962. С. 534–546.
270. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів : Інститут народознавства НАН України, 2012. 287 с.
271. Клименко Т. А. Економічний розвиток Черкащини в XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2007. Вип. XIV. С. 97–107.
272. Коваленко В. С. Ю. Вігте й П. А. Столипін: два погляди на одну проблему. *Український селянин.* 2006. Вип. 10. С. 16–18.
273. Ковальова Н. А. Проблема обґрунтування початку «аграрної (селянської) революції» 1902 р. *Гуржіївські історичні читання.* 2014/2015. Вип. 8/9. С. 53–55.
274. Ковальова Н. А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902-1922 рр. Дніпропетровськ : ЛПРА, 2016. 368 с.
275. Ковальченко И. Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1967. 400 с.
276. Кондрашин В.В. «Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки). *Український селянин.* 2008. Вип. 11. С. 70–74.
277. Коріненко П. С., Терещенко В. Д. Проблеми державного кредитного забезпечення поміщицьких та селянських господарств в роки Столипінської аграрної реформи. *Український селянин.* 2006. Вип. 10. С. 29–32.
278. Корновенко С. В. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917-1921 рр. *Український історичний журнал.* 2017. № 4. С. 83–94.
279. Корновенко С. В., Герасименко О. В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902-1917 рр. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. 204 с.

280. Корновенко С. Селянська революція в Україні початку ХХ ст.: хронологія і внутрішня періодизація. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 48–56.
281. Корновенко С. Українська революція 1917-1921 рр.: селянський фактор. *Український селянин*. 2014. Вип. 4. С. 142–146.
282. Костюк М. Діяльність Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства з популяризації сільськогосподарських знань позашкільним шляхом. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 140–143.
283. Крижановська О. Поміщицькі селяни Правобережної України у 30-50-х роках ХІХ ст. (умови життя, суспільно-політичний світогляд, соціальний темперамент). Київ : Інститут історії України, 2008. 186 с.
284. Криськов А. А. Землеволодіння та землекористування в губерніях Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ століття. Тернопіль : Астон, 2014. 324 с.
285. Криськов А. Землевлаштування на Правобережній Україні (1870-1890-ті рр.). *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 243–246.
286. Кудінов Д. В. Селянство і єврейські погроми в Україні періоду першої російської революції: мемуарне бачення. *Часопис історико-юридичного факультету: збірник наукових праць*. 2015. Вип. 6. С. 108–114.
287. Кудінов Д. В. Страйковий рух Наддніпрянської України у 1900-лютому 1917 роках: історіографія проблеми. Суми : Папірус, 2014. 352 с.
288. Кузнець Т. В. Відміна кріпосного права і позиція Православної Церкви на прикладі Уманського повіту Київської губернії. *Гілея: науковий вісник*. 2008. Вип. 12. С. 15–21.
289. Кузнець Т. В. Населення Уманщини в ХІХ – на початку ХХ ст. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 195 с.
290. Кузнець Т. В. Церковнопарафіяльні школи Уманського повіту в 60-х – середині 80-х років ХІХ ст. як основна ланка освіти сільських дітей. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 120–123.

291. Кузнецъ Т. Православне духовенство Уманського повіту за матеріалам «Киевских епархиальных ведомостей». *Київська старовина*. 2004. № 1. С. 135–148.
292. Кузнецъ Т. В. До історії освіти на Уманщині (XVIII – початку XX століття). Київ : Науковий світ. 2000. 35 с.
293. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. Київ : Наукова думка, 1989. 116 с.
294. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні: (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ : Інститут історії України, 1999. 282 с.
295. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. Київ : Політвидав України, 1968. 204 с.
296. Лещенко М. Н. Крестьянское движение в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы XIX ст.). Киев : Изд-во АН УССР, 1959. 524 с.
297. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. Київ : Наукова думка, 1977. 366 с.
298. Лещенко М. Н. Утворення союзу робітничого класу і селянства в роки першої російської революції (До 70-річчя революції 1905-1907 р. у Росії). Київ : Товариство «Знання» УРСР, 1975. 48 с.
299. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в 1900-1901 рр. *Український історичний журнал*. 1968. № 11. С. 24–34.
300. Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. Київ : Вид-во АН УРСР, 1955. 232 с.
301. Липин А. Украинские переселенцы в Западной Сибири: районы выхода (вторая половина XIX – начало XX в.). *Известия Алтайского государственного университета*. 1999. № 4 (64). С. 24–29.
302. Литвин В. М. Історія України : у 3-х т. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2005. Том II : Кінець XVIII – початок XX ст. 760 с.
303. Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года. Киев : Типография Императорского Университета св. Владимира, 1905. 50 с.

304. Лобко О. А. Оренда землі в поміщицьких маєтках на Правобережній Україні XIX – початку XX ст. *Наукові записки НаУКМА. Серія: Історичні науки*. 2007. Т. 65. С. 17–25.
305. Лосицкий А. Выкупная операция. Санкт-Петербург : Тип. «Дело», 1906. 56 с.
306. Лось Ф. Є., Михайлюк О. Г. Класова боротьба в українському селі, 1907-1914 рр. Київ : Наукова думка, 1976. 284 с.
307. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР : в 2 т. Москва : Политиздат, 1947. Т. 1 : Докапиталистическая формація. 663 с.
308. Магась-Демидас Ю. Трансформація ставлення селянства Наддніпрянської України до влади (1905 – лютий 1917 рр.). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2016. Вип. 2 (14). С. 22–27.
309. Максимович М. А. Собрание сочинений М. А. Максимовича. Киев : Тип. Е. Керер, 1880. Т. 3: Языкознание. История словесности. 743 с.
310. Максимович М. Дні та місяці українського селянина. Київ : Обереги, 2002. 189 с.
311. Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90-ті роки XIX ст.). *Український історичний журнал*. 1974. № 10. С. 73–79.
312. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 1999. Т. 1. 548 с.
313. Михайлюк О. В. Столипінська аграрна реформа в контексті процесів розселення сільського господарства на теренах Російської імперії. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 25–29.
314. Михайлюк О. Г. Большевики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917 рр.). Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. 141 с.
315. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ : Інновація, 2007. 456 с.

316. Мозговой В. Киевская губерния (очерк). Киев : Киевская губернская типография, 1881. 106 с.
317. Молчанов В. Б. Соціально-правове становище сільського населення України у першій половині ХІХ ст. (до 1861 р.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2005. Вип. 10. С. 34–49.
318. Мочернюк Я. Основні тенденції розвитку тваринництва у Київській губернії у пореформений період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2014. Вип. 1. Ч. 2. 27–30 с.
319. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття) / С. Ю. Монке та ін. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. 266 с.
320. Новоселов П. М. Переселение в Сибирь из восьми губерний, входящих в состав Южно-Русской областной земской переселенческой организации : За 1906-1912 гг. : В 2-х вып. Полтава, 1913. Вып. 1 : Учет семейного переселения : Текст и сводные таблицы. IV, 56, 192 с.
321. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / под ред. А. А. Нестеренко, И. Н. Романенко, Д. Ф. Вирных. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. 554 с.
322. Пайпс Р. Россия при старом режиме. Москва : Независимая газета, 1993. 421 с.
323. Перерва В. С. Реформа 19 лютого 1861 р. та церковне життя правобережних єпархій України. *Вісник Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* 2008. № 5. С. 152–160.
324. Пойда Д. П. Борьба крестьян Правобережной Украины против духовенства в пореформенный период (1861-1900 гг.). *Вопросы истории религии и атеизма.* 1962. Вип. 10. С. 113–127.
325. Пойда Д. П. Документ об антинародной роли духовенства в период проведения реформы 1861 года. *Историографические и*

источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII-XIX веков. Днепропетровск, 1983. С. 130–135.

326. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.). Днепропетровск, 1960. 488 с.
327. Польське національне повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ : КНТ, 2017. 264 с.
328. Польське національне повстання 1863-1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014. 184 с.
329. Портнова Т. В. Підбурювати і просвіщати: нелегальні пропагандистські книжки для селянства 1870-х років в Україні. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 124–126.
330. Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии. Киев : Тип. Киево-Печерской Лавры, 1864. 763 с.
331. Похилевич Л. Список землевладельцев 8 уездов Киевской губернии. Киев : Тип. Киево-Печерской Лавры, 1885. 220 с.
332. Присяжнюк Ю. П. Ментальні «почування» українського селянства в умовах проведення Столипінської аграрної реформи. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 22–25.
333. Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 23–33.
334. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль, 2007. 640 с.
335. Присяжнюк Ю. П., Горенко Л. М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.). *Український історичний журнал*. 2000. № 5. С. 88–97.

336. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.). Статистические очерки. Москва : Госстатиздат, 1956. 352 с.
337. Рева І. М. Страйки селян і сільськогосподарських робітників Правобережної України (1905-1907 рр.). *Український історичний журнал*. 1975. № 8. С. 37–44.
338. Рева М. И. Киевский крестьянин и его хозяйство. Киев : Тип. В. И. Завадского, 1893. 62 с.
339. Реєнт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. *Український історичний журнал*. 2011. № 1. С. 34–51.
340. Реєнт О. П. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 6–16.
341. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.) : Монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 365 с.
342. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
343. Реєнт О.П. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX ст. (стан наукової розробки). *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 6–11.
344. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае: обзор законодательства и фактического положения. Киев : Типография Штаба Киевского Военного Округа, 1882. 180, 48 с.
345. Священко З. В. Переселення селян Київської губернії до Сибіру в роки Столипінської аграрної реформи. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. № 3. С. 53–59.
346. Священко З. В. Хутір як альтернатива общинному володінню в урядових проектах аграрних реформ Російської імперії на початку XX ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 1 (17) (січень-березень). Т. 2. С. 18–21.

347. Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. Санкт-Петербург : Тип. Товарищества «Общественная польза», 1888. Т. 2. 625 с.
348. Сидельников С. Аграрная политика самодержавия в период империализма. Москва : Издательство Московского университета, 1980. 289 с.
349. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії : Монографія. Одеса : Астропринт, 1998. 408 с.
350. Соболев В. Справи про селянські заворушення в практиці Київського військово-окружного суду. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Вип. 28. С. 140–145.
351. Сокирська В. Особливості впровадження Столипінської аграрної реформи на Уманщині в дослідження Г. Ю. Храбана. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 20–22.
352. Соловей Д. До питання про кількість кріпаків на Україні. Київ : Рад. шк., 1927. 6 с.
353. Соловійова Т., Ткаченко О. Дореволюційна статистика про становище сільського господарства Київської губернії у другій чверті XIX століття. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. 2010. Вип. 24. С. 40–45.
354. Шашевський Є. Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за дореформеної доби. Київ : Рад. шк., 1929. 172 с.
355. Столпянский Н. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, географическом, статистическом, экономическом и историческом отношениях. Санкт-Петербург : Тип. Гогенфельдена и Ко, 1866. 200 с.
356. Тацієнко Н. Л. Аграрна реформа 1861 року у сприйнятті селян Уманського повіту Київської губернії. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2018. № 4 (24) (жовтень-грудень). Том 1. С. 27–32.

357. Тацієнко Н. Л. Виступи селян Уманського повіту в 1826 р. під проводом Олексія Семенова. *European philosophical and historical discourse*. 2018. Volume 4. Issue 4. pp. 6–11.
358. Тацієнко Н. Л. Освітній рівень селянства за даними перепису населення 1897 року (на прикладі Уманського повіту). *Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у ХХІ ст.* : збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 12-13 квітня 2013 р.). Київ : ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2013. С. 30–35.
359. Тацієнко Н. Л. Пожежі у повсякденні Уманщини ХІХ – на початку ХХ ст.: спроба систематизації причин. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 231–236.
360. Тацієнко Н. Л. Селянство Уманського повіту за Всеросійським переписом населення 1897 року. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 72 (№ 5). С. 80–86.
361. Тацієнко Н. Л. Селянство Уманського повіту у революційних подіях 1905-1907 рр. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2019. № 2 (26) (квітень-червень). С. 56–65.
362. Тацієнко Н. Л. Селянство Уманського повіту ХІХ – початку ХХ ст.: імперський період дослідження. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 147. С. 128–133.
363. Тацієнко Н. Л. Селянство Уманщини в демографічній статистиці ХІХ – початку ХХ століття. *Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя* : Збірник наукових праць. Умань : ПП Жовтий, 2012. С. 110–114.
364. Тацієнко Н. Л. Тваринництво в селянських господарствах Уманського повіту в ХІХ – на початку ХХ ст. *Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19-20 липня 2019 року). Одеса : ГО

- «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2019. С. 32–36.
365. Тацієнко Н. Л. Уманщина ХІХ століття в показниках демографічної та сільськогосподарської статистики. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2013. Вип. 21. С. 123–127.
366. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1973. 190 с.
367. Темірова Н. Р. Місце поміщиків в аграрному секторі в 1861-1917 рр.: погляд дореволюційних авторів. *Український селянин.* 2002. Вип. 6. С. 19–21.
368. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк : ДонНУ, 2003. 320 с.
369. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. 308 с.
370. Третьяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. Київ : Аграрна наука, 2002. 280 с.
371. Тройницький А. Крепостное население в России по 10-й народной переписи: статистическое исследование. Санкт-Петербург : Тип. Карла Вульфа, 1861. VIII, 93 с.
372. Турчанинов Н. Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 гг. (включительно). Санкт-Петербург, 1910. VIII, 85 с.
373. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство.* 2010. № 3. С. 5–9.
374. Фареній І. А. Концепція «селянської революції» у науковій спадщині Михайла Покровського. *Український селянин.* 2017. Вип. 17. С. 68–72.
375. Фареній І. А. Селянська революція як концепція аграрно-капіталістичних перетворень та «політтехнологічний секрет» Леніна. *Український селянин.* 2017. Вип. 18. С. 50–54.

376. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Санкт-Петербург : Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. Ч. 2. 572 с.
377. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Санкт-Петербург : Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. Ч.1. 549 с.
378. Хлебная торговля в Киевской губернии / под ред. И. Г. Черныша. Киев : Типо-литография на сл. К. Круглянского, 1914. 290 с.
379. Храбан Г. Ю. До 60-річчя боротьби селян Уманщини із столипінською аграрною реформою. *Уманська зоря*. 1970. 26 вересня. С. 4.
380. Цубенко В. Л. Огляд історії військового поселення кавалерії на території Київської і Подільської губерній (1836-1857). *Історичний архів*. 2011. Вип. 6. С. 58–62.
381. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследование : в 7 т. Санкт-Петербург, 1872–1878.
382. Шандра В. С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861-1917 рр.: чинники та наслідки. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 228–242.
383. Шанин Т. Революция как момент истины: Россия 1905-1907 – 1917-1922 годы. Москва : Весь мир, 1997. 560 с.
384. Шевченко В. М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. 96 с.
385. Шмелев Г. И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке. Москва : Наука, 2000. 255 с.
386. Якименко М. А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906-1913 рр.). *Український історичний журнал*. 1974. № 7. С. 32–42.

387. Ямзин И. Л. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. Киев : Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1912. IV, 198 с.
388. Янчук М. М. Церковне шкільництво в Київській єпархії ХІХ – початку ХХ століття. Умань : Сочінський М. М., 2018. 289 с.
389. Ярославська Л. П. Проблема забезпечення надільною землею селян Правобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові праці: науково-методичний журнал. Серія: Історія*. 2011. Вип. 142. Т. 154. С. 14–17.
390. Ярославська Л. Розвиток поміщицьких господарств Правобережної України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Історичний архів*. 2010. Вип 5. С. 90–93.
391. Ясинский М. Н. Волнения помещичьих крестьян Киевской губернии в 1855 году. Киев : Тип. В. И. Завадского, 1890. 54 с.
392. Ястребов Ф. Україна в першій половині ХІХ століття. *Нариси з історії України*. Київ : Вид-во АН УРСР, 1939. Вип. 8. 247 с.

Дисертації та автореферати

393. Бартків В. П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні (історико-правове дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2002. 19 с.
394. Брославський В. Л. Аграрна політика російського царату на Правобережній Україні у 1793-1861 рр.: зміни у землеволодінні і землекористуванні : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2007. 20 с.
395. Васільєв С. А. Умань в ХVІІ – початку ХХ ст.: формування внутрішньої інфраструктури, соціально-економічний та культурно-освітній розвиток : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2015. 20 с.

396. Касян А. І. Волосне управління на Правобережній Україні (1861-1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2018. 20 с.
397. Красовський Я. Й. Українське пореформене селянство: соціально-психологічна динаміка (на матеріалах Поділля) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 247 с.
398. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1997. 17 с.
399. Кузнець Т. В. Православне духовенство Київської єпархії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: соціально-економічні та політичні виміри : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2013. 42 с.
400. Набока С. В. Діяльність інституту мирових посередників у проведенні селянської реформи 1861 року на Правобережній Україні (1861-1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2006. 20 с.
401. Присяжнюк Ю. П. Соціальне становище українського селянства Правобережної України в 60-90-х рр. XIX ст. : автореф. канд. ... іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 1997. 21 с.
402. Силка О. Становлення і діяльність громадських організацій в українському селі наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Лівобережжя) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2018. 604 с.
403. Черепанов А. І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Держ. ВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2016. 263 с.

Відомості про конфісковані в Уманському повіті маєтки учасників
Листопадового повстання 1830-1831 рр.

Колишні власники	Населений пункт	Чисельність
Граф Олександр Потоцький	м. Умань	752 особи, з них 65 дворових людей
	Малі Дмитрушки	230
	Доброводи	351
	Свинарка	384
	Піківець	98
	Танське	388
	Степківка	333
	Старі Бабани	539
	Городецьке	450
	Бабанка	623
	Паланочка	159
	Войтівка	340
	Ксьондзівка	180
	Піківець	175
	Бабаночка	158
	Аполянка	264
	Паланка	571
	Полянецьке	389
	Сушківка	426
	Собківка	257
	Старі Дмитрушки	281
	Новомолодецьке	306
	Кочубіївка	377
	Звірки	74
	Псярівка	616
	Громи	429
	Кочержинці	545
	Журбинці	174
	Гродзево	373
	Олександрівка	61
	Сторомолодецьке	472
	Соколівка	750
	Кишинці	722
	Танашівка	197
	Кинашівка	271
	Маньківка	979
	Дзендзелівка	525
	Помийник	427
	Краснопілка	332
	Подібна	491
	Берестівець	258
	Цеберманівка	369

	Яроватка	85
	Нестерівка	518
Графи Герман і Йосиф Потоцькі	Билилівка	368
	Піківець	37
	Дерганівка	292
	Сестринівка	402
	Раставиця	48
	Курсівка	219
	Зосинь	69
	Радзивілівка	68
Кароль Свенський	Свинарка і Талалаївка	228

// ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 66. Спр. 173 б. Дело о люстрации конфискованных имений, 1833. Арк. 42-45.

Відомості про конфісковані в Уманському повіті маєтки учасників
Листопадового повстання 1830-1831 рр.

Колишні власники	Назва маєтків та фільварків	Чисельність	Річний прибуток сріблом
граф Олександр Потоцький	ключ Уманський м. Умань	671	11 933
	Фільварки: Городецький	500	3 553
	Кочубіївський	362	2 756
	Олександрівський	144	1 157
	Войтівський	368	2 721
	Берестівецький	243	1 863
	Подільський	534	2 891
	Полянецький	464	3 056
	Кандзівський	237	1 428
	Новодмитрушківський	246	1 432
	Стародмитрушківський	270	1 729
	Піковецький	182	1 356
	Малобабанський	132	1 049
	Танський	398	2 563
	Доброводський	379	2 772
	Краснопільський	364	2 652
	Пеньківський	112	1 064
Всього		5 606	45 975
	Ключ Соколівський м. Соколівка	648	4 321
	Фільварки: Цеберманівський	449	2 252
	Яроватський	226	1 603
	Нестерівський	498	3 205
	Кищинський	780	4 516
	Староманьківський	530	3 421
	Новоманьківський	512	3 981
	Старобабанський	582	3 765
	Звірківський	110	2 629
	Кинашівський	281	1 776
Всього		4 616	31 469
	Ключ Бабанський		
	Фільварки: Громівський	335	2 414
	Паланський	508	3 803
	Полянецький	353	2 690
	Собківський	256	1 559
	Сушківський	460	2 784
	Степківський	282	3 643
	Заячківський	143	984
	Журбинський	195	1 231

	Псярівський	598	4 095
	Гродзевський	357	2 437
	Аполянський	311	1 779
	Бабанський	712	4 351
	Свинарський	418	2 538
	Дзензелівський	493	3 188
	Кочержинський	553	3 898
	Старомолодецький	460	2 960
	Новомолодецький	316	2 045
Всього		6 750	46 399
		16 972	123 843

// ЦДАК України. Ф. 445. Оп. 1. Спр. 2. Дело по управлению главного Начальника имений Военного ведомства в Киевской и Подольской губерниях. О передаче и приеме конфискованных имений Киевской и Подольской губерний в Военное ведомство, 28 апреля 1836 – 5 июня 1838. Арк. 6.

Чисельність кріпосного населення станом на 1856 р.

Повіти та повітові міста	Поміщицькі селяни		Дворові люди		Разом
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	
м.Київ	–	–	339	416	755
Київський	32926	34196	335	395	67852
м. Васильків	–	–	22	15	37
Васильківський	48858	50814	14	24	99710
м.Тараща	–	–	51	31	82
Таращанський	44701	45542	93	113	90449
м.Канів	–	–	16	24	40
Канівський	58682	60120	160	162	119124
м.Звенигородка	–	-	70	60	130
Звенигородський	44817	46062	397	382	91658
м. Черкаси	–	–	82	98	180
Черкаський	45765	48642	166	168	94741
м. Чигирин	–	–	45	75	120
Чигиринський	28359	29433	464	467	58723
м. Сквир	–	–	44	51	95
Сквирський	47406	47500	318	331	95555
м. Умань	–	–	73	49	122
Уманський	42354	42488	94	109	85045
м. Липовець	960	798	41	43	1842
Липовецький	44672	44865	239	257	90033
м. Бердичів	132	156	36	54	378
Бердичівський	41097	41639	426	431	83593
м.Радомишль	–	–	34	52	86
Радомишльський	41284	43095	566	563	85508
Разом	522013	535350	4125	4370	1 065 858

// Памятная книжка Киевской губернии на 1858 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета / сост. Н. Чернышев. Киев : Губернская Типография, 1858. С. 220-221.

Сімейний стан селянства за Першим всеросійським переписом населення 1897
р.

Населені пункти	Холостяків та дівиць		Одружених та заміжніх		Вдів		Розлучених		Невказани й сімейний стан	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
м. Київ	32603	21464	26255	12336	1326	3458	79	73	92	85
м. Бердичів	1909	962	1298	616	57	219	–	5	12	–
м. Васильків	1160	1054	659	614	40	113	–	1	3	3
м. Звенигородка	1404	350	653	115	19	35	2	–	1	–
м. Радомишль	220	184	151	98	11	28	–	2	–	3
м. Сквиря	1140	718	633	400	32	93	–	31	1	2
м. Тараща	369	260	219	84	3	19	–	–	–	1
м. Умань	1246	1736	1100	767	130	243	2	4	3	9
м. Черкаси	1636	957	1432	489	54	93	–	1	3	–
у містах	42975	29045	33306	16268	1741	4504	87	123	124	104
у повітах без міст	791758	735897	477572	515606	34132	83598	459	700	493	940
по губернії	834733	764942	510878	531874	35873	88102	546	823	617	1044

// Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года.

Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел / под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург : Тип. кн. В.П. Мещерского, 1904. Т. XVI. Киевская губерния. С. 83.

Кількість шкіл та учнів при сільських церквах Київської єпархії
за 1859 та 1860 рр.

Повіти	К-ть сільських церков	1859 р.			1860 р.		
		К-ть шкіл	К-ть учнів		К-ть шкіл	К-ть учнів	
			Чол.	Жін.		Чол.	Жін.
Бердичівський	112	11	143	51	94	1066	284
Уманський	94	9	198	72	68	928	133
Канівський	102	11	270	72	65	1124	234
Черкаський	90	34	168	31	67	935	122
Васильківський	81	5	185	56	67	1363	333
Радомишльський	78	21	387	116	61	837	199
Звенигородський	87	13	231	28	67	1673	133
Сквирський	91	16	274	30	79	1044	123
Липовецький	105	20	256	62	82	1088	397
Таращанський	102	26	466	73	59	865	110
Київський	110	11	243	60	74	1275	376
Чигиринський	83	4	112	41	66	901	245
В Уманському військовому поселенні	30	-	-	-	36	573	171
Загалом	1165	150	2933	665	885	13670	2860

// Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. А. В-нов, В. Антонов. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. С.248-251.

Освітній рівень селянства Уманського повіту на 1897 р.

Вікові групи	Неграмотні		Грамотні		Навчалися в:					
					університетах та інших вищих навчальних закладах		спеціальних середніх навчальних закладах		середніх навчальних закладах	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
Менше 10 років	38 768	39 677	958	217	-	-	-	-	-	-
10-19 років	18 232	27 903	9 697	1 251	-	-	1	1	3	1
20-29 років	12 865	20 050	5 284	486	1	-	6	1	10	5
30-39 років	11 734	16 208	4 272	305	-	-	7	-	3	1
40-49 років	8 809	11 118	2 878	234	-	-	4	-	7	-
50-59 років	7 247	7 890	1 062	54	-	-	3	-	1	-
60 років і більше	7 193	6 397	588	26	-	-	7	-	2	-
Невідомого віку	35	37	8	1	-	-	-	-	-	-
Всього	104 883	129 280	24 747	2 574	1	-	28	2	26	7

// Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел / под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург : Тип. кн. В.П. Мещерского, 1904. Т. XVI. Киевская губерния. С. 78.

Освітній рівень селянства м. Умань на 1897 р.

Вікові групи	Неграмотні		Грамотні		Навчалися в:			
					спеціальних середніх навчальних закладах		середніх навчальних закладах	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
Менше 10 років	538	502	22	17	-	-	-	2
10-19 років	256	761	270	94	12	-	33	-
20-29 років	285	507	199	62	1	-	15	1
30-39 років	250	317	165	31	1	-	11	-
40-49 років	141	198	81	13	-	-	15	1
50-59 років	92	127	36	9	-	-	7	-
60 років і більше	120	114	24	2	-	-	-	-
Невідомого віку	2	4	-	1	-	-	-	-
Всього	1 684	2 530	797	229	14	-	81	4

// Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел / под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург : Тип. кн. В.П. Мещерского, 1904. Т. XVI. Киевская губерния. С. 78.

Розподіл селянства Уманського повіту та м. Умані за рідною мовою

Групи мов	Уманський повіт (без повітового міста)			м. Умань		
	Чол.	Жін.	Всього	Чол.	Жін.	Всього
Російська	746	395	1 141	298	228	526
Українська	128 438	131 111	259 549	2 102	2 459	4 561
Білоруська	36	26	62	-	3	3
Польська	232	211	443	46	36	
Інші слов'янські в т. ч. чеська	1	4	5	-	-	-
Литовсько-латвійська	2	-	2	2	1	3
Романські	1	1	2	-	-	-
Німецька	12	12	24	2	1	3
Інші індо-європейські	5	5	10	-	-	-
Єврейська	72	84	156	28	30	58
Фінська	13	1	14	-	-	-
Турецько-татарська	65	-	65	1	-	1
Ті, що не вказали мову	3	1	4	-	-	-
Всього	129 626	131 851	261 477	2 479	2 758	5 237

// Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел / под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург : Тип. кн. В.П. Мещерского, 1904. Т. XVI. Киевская губерния. С 115-116; Кузнець Т. В. Населення Уманщини в XIX – на початку XX ст. Київ : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2005. С. 272-273.

Відомості про конфісковані в Уманському повіті землі в маєтках
учасників Листопадового повстання 1830-1831 рр.

Населений пункт	Десятин землі					
	Придатної для господарства	Непридатної і під забудовами	Під сінокосами	Під лісом	Всього	Загальна кількість засіяного сінокошу в лісах
Умань	2149,5	262	-	81,5	2493	-
Заячківка	639	148,5	50,5	150	988	-
Псярівка	2730,5	103	-	817,5	3651	817,5
Степківка	1277	290,5	96,5	338,5	2002,5	-
Собківка	605,5	131	87,5	960,5	1784,5	-
Громи	1445	40,5	84,5	1155,5	2725,5	-
Кочержинці	1866	31	120,5	892	2909,5	-
Журбинці	591	48	49,5	1121	1809,5	-
Полянецьке	1450	67,5	115	517,5	2150	-
Кочубіївка	1926,5	58,5	534,5	39	2558,5	-
Городецьке	2291,5	103,5	180,5	850	3425,5	-
Паланка	1939	176,5	-	1327,5	3443	1327,5
Свинарка	1057	49,5	151	-	1257,5	-
Всього	19967,5	1510	1470	8250,5	31198	2145

// Ф. 445. Оп. 1. Спр. 2. Дело по управлению главного Начальника имений Военного ведомства в Киевской и Подольской губерниях. О передаче и приеме конфискованных имений Киевской и Подольской губерний в Военное ведомство, 28 апреля 1836 – 5 июня 1838. Арк. 6.

Додаток 3

Забезпеченість землею селянських господарств Уманського повіту

Волості повіту	1887				1897			
	Десятин землі				К-ть селянських земель:			
	Селянських надільних	Поміщицьких	Церковних	Всього землі у волості	Надільних	Ненадільних	Орних	Сінокісних
Бабанська	17358	2081	280	19719	17353	1001	15297	324
Іваньківська	6752	9036	391	16179	6880	311	6080	120
Кузьминская	7039	10169	452	17660	6064	516	5860	720
Ладжинська	9666	10095	322	20096	10282	2772	9883	2370
Лещинівська	7373	9575	299	17247	-	-		
Маньківська	19328	34	233	19595	18999	-	4909	1798
Мошурівська	7672	8308	243	16223	7659	-	5705	1954
Оксанинська	13116	11968	378	25515	13874	104	11575	-
Орадівська	7338	8557	292	16187	7844	960	7403	723
Подвисочанська	13532	20973	515	35062	12618	53	11229	59
Помийницька	22759	675	270	23704	-	-		
Посухівська	8430	8684	317	17431	8470	332	8514	73
Русалівська	8261	13008	156	21425	8225	332	6969	1223
Тальнівська	10540	14914	312	25766	9954	-	8903	23
Тальянская	13206	8919	375	22500	13322	387	10519	1394
Уманська	22532	1203	363	24098	22700	-	17147	1908
Хижнянская	4472	8901	565	13938	8388	784	8365	-
Шаулилишська	16253	3517	242	20135	15011	160	13431	165
Верхняцька	-	-	-	-	7737	886	7421	14
Красноводська	-	-	-	-	22609	-	20145	845
Разом	215627	150617	6005	373397	217493	8607	189357	11761

// Адрес-календарь и справочная книга Киевской губернии на 1888 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета / под ред. В. Мозгового. Киев : Типография Губернского Правления, 1888. С. 92-93; Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Киевская Губернская Типография, 1899. С. 10.

Відомості про посіви та врожайність сільськогосподарських культур в
Київській губернії у 1846 р.

Повіття	Жито		Пшениця		Овес		Гречка		Ячмінь		Просо		Горох		Всього	
	Посів	Урожай	Посів	Урожай	Посів	Урожай	Посів	Урожай	Посів	Урожай	Посів	Урожай	Посів	Урожай	Посів	Урожай
Всього	45,000	191,000	6,700	35,000	23,950	89,150	22,550	47,000	4,500	16,300	1,930	4,560	1,220	4,950	105,850	387,960
Радомишльський	46,600	144,300	3,600	17,400	20,000	56,550	17,450	30,000	7,500	24,600	900	2,500	1,000	4,400	97,050	279,750
Васильківський	28,000	142,000	22,800	113,900	23,700	89,300	9,500	36,700	14,100	53,900	3,850	14,640	2,100	8,000	104,050	458,440
Всього	22,700	139,200	21,000	146,000	30,500	255,700	7,700	17,600	9,900	76,900	-	-	7,130	25,870	98,930	661,270
Бердичівський	33,400	22,570	10,650	83,800	24,250	139,600	12,100	24,200	9,900	38,200	320	1,280	420	2,100	91,040	513,880
Липовецький	32,300	129,600	19,300	78,000	37,700	150,200	11,500	15,500	17,500	58,600	7,030	19,600	23,700	8,200	127,700	45,970
Таращанський	24,100	120,700	22,500	112,500	40,300	161,300	7,200	28,000	15,000	60,000	2,200	8,800	-	-	111,300	491,300
Уманський	39,900	207,000	29,000	139,400	32,000	121,200	5,700	11,600	27,500	108,560	15,800	65,900	174	5,200	149,840	658,860
Звенигородський	42,000	190,000	23,100	129,300	18,500	86,000	10,900	30,440	23,460	105,060	9,440	26,500	3,600	10,150	131,000	577,450
Чигиринський	19,100	118,000	15,100	96,400	68,000	51,500	11,400	2,520	11,140	50,800	3,350	19,670	300	2,400	67,190	358,970

363,800	454,340	5,665,720
72,600	108,750	1,265,300
2,200	3,600	77,070
750	1,200	21,830
20,950	13,240	197,640
5,000	3,300	53,120
40,650	40,400	682,970
12,500	13,500	166,500
30,300	18,700	315,240
11,550	9,850	138,400
58,000	60,300	1,318,800
69,000	15,100	277,900
58,600	91,300	1,096,600
10,300	28,200	212,250
144,100	226,800	1,977,400
25,600	37,600	396,300
Черкаський	Канівський	Сквирський

// Воейков Д, Загоскин В. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1867. С. 53.

Врожайність головних сільськогосподарських культур в Уманському повіті
наприкінці XIX ст.

Засіяно десятин:									
Волості	Озимими		Яровими						
	Пшеницею	Житом	Вівсом	Ячменем	Гречкою	Просом	Картоплею	Горохом	Коноплями
Уманська	2668	2052	2569	3039	1300	1308	874	88	56
Бабанська	1574	2941	1905	1541	831	981	303	71	103
Оксанинська	1843	1416	1479	1799	730	709	719	310	36
Підвисоцька	2021	1345	760	2877	180	210	76	41	-
Ладижинська	1586	1586	819	835	497	528	357	58	-
Посухівська	951	1392	669	876	507	859	94	10	-
Кузьминська	978	978	708	604	350	364	157	66	24
Орадівська	1320	751	700	700	504	505	76	-	10
Лещинівська	1252	833	726	740	449	464	166	-	80
Маньківська	3189	1838	1993	1993	1410	1407	207	69	-
Краснопільська	2915	3049	1380	1691	1537	1580	1270	1567	-
Тальянська	2928	1420	781	1678	230	500	521	128	5
Тальнівська	1452	1178	450	899	420	1292	255	25	15
Мошурівська	1050	890	560	540	240	220	550	-	-
Шаулихська	2346	1162	2120	1848	1391	1298	328	41	-
Іваньківська	1111	619	264	841	413	681	481	39	10
Русалівська	1549	771	574	1123	253	321	380	50	18
Хижнянська	1650	1120	837	848	425	407	310	60	31
Разом	32484	25342	19294	24472	11667	13634	7124	2623	388

// Памятная книжка Киевской губернии на 1893 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Киевская Губернская Типография, 1893. С. 22.

Врожайність головних культур Уманського повіту за 1902-1916 рр.

Населений пункт	Врожай з десятини в пудах								
	Жито	Пшениця	Ячмінь	Овес	просо	гречка	картопля	цукрові буряки	кормові буряки
Бабанська волость									
Аполянка	60	70	65	76	-	-	-	-	-
Бабанка	61	66	49	50	82	54	842	-	-
Гереженівка	82	78	69	51	46	52	98	-	-
Гроздево	23	52	49	51	-	-	267	-	-
Доброводи	67	68	60	68	122	47	364	887	781
Свинарка	82	104	64	86	77	60	391	-	-
Сушківка	31	23	31	42	53	35	512	1206	-
Танське	59	71	57	67	55	42	441	-	-
В середньому по волості	58	67	53	61	73	48	416	1047	781
Багванська волость									
Антонівка	79	73	42	63	-	-	-	-	-
Багви	115	83	72	76	69	46	445	1252	1558
Буки	76	87	76	74	62	-	341	720	-
Кислин	93	86	69	95	41	38	381	-	-
Нова Гребля	-	-	-	-	-	-	900	1733	2302
Рубаний Міст	94	-	-	112	74	68	402	1052	1149
Русалівка	67	72	77	90	-	-	630	-	-
Ризине	104	84	66	81	-	-	138	-	-
В середньому по волості	90	81	67	84	62	51	491	1190	1670
Верхняцька волость									
Босівка	63	74	43	62	47	31	1218	1084	976
Верхнячка	81	80	70	88	71	54	674	1078	1614
Красноставка	92	89	82	91	84	60	473	1142	1316
Лещинівка	77	75	99	116	82	91	346	1038	-
Пенюжнівка	120	120	73	91	95	65	271	744	-
Притика	110	92	61	74	-	-	-	-	-
В середньому по волості	91	88	71	87	76	60	596	1017	1302
Іванківська волость									
Березівка	79	86	55	64	-	-	-	1699	-
Іваньки	85	83	61	80	47	42	643	954	844
Паланочка	98	91	70	87	117	83	-	-	-
Попівка	102	87	73	98	-	-	-	1036	-
Тимошівка	-	-	60	-	-	-	-	-	-
Харківка	100	77	52	76	99	37	264	1731	1651
В середньому по волості	93	85	62	81	88	54	454	1355	1248
Краснопілська волость									
Берестівець	69	58	58	79	49	48	680	1050	884

Дмитрівське	-	-	-	-	76	67	503	-	1700
Краснопілка	79	79	66	82	73	65	588	952	1036
Ксендзівка	101	84	78	83	-	-	-	-	-
Молодецьке	76	80	54	57	91	34	734	990	1016
Подібне	77	99	63	80	69	73	788	1119	1147
Помийник	90	111	81	96	72	69	399	-	636
Старі Бабани	79	87	63	77	-	-	-	-	-
В середньому по волості	82	85	66	79	72	59	615	1028	1070
Кузьмінська волость									
Заячківка	-	-	-	-	-	-	690	1296	-
Кожухівка	116	96	62	60	-	-	492	1680	1337
Кузьмина Гребля	117	130	68	91	-	-	667	1200	1228
Погоріла	115	105	82	92	121	67	666	979	-
Синиця	132	121	99	121	108	79	460	1037	1321
Томашівка	-	-	-	-	51	-	638	1155	-
Ухожа	98	102	74	104	72	44	812	1145	-
Шельпахівка	96	108	88	87	63	48	546	1316	1231
В середньому по волості	112	110	78	93	83	60	621	1226	1279
Ладжинська волость									
Ладжинка	85	94	67	74	81	67	-	-	-
Псярівка	58	74	65	61	61	29	442	1039	1200
Текуча	88	80	66	75	56	44	464	-	-
Фурманка	95	84	80	86	55	52	379	1232	-
В середньому по волості	82	83	65	74	63	48	428	1136	1200
Маньківська волость									
Дзензелівка	91	62	61	79	129	81	474	913	991
Кишинці	82	61	52	71	57	33	679	910	-
Маньківка	78	99	80	91	83	66	-	1140	-
Нестерівка	64	74	54	85	-	-	-	-	-
Соколівка	80	62	40	79	-	-	-	-	-
В середньому по волості	79	72	57	81	90	60	577	988	991
Мошурівська волость									
Гордашівка	113	100	80	86	68	54	-	-	-
Мошурів	64	74	67	70	56	45	472	421	449
Поташ	81	94	83	106	-	-	216	-	259
Романівка	78	81	68	76	113	-	194	1034	-
В середньому по волості	84	85	75	85	79	50	294	728	354
Оксанинська волость									
Дубівка	88	94	80	99	87	50	290	-	872
Коржовий Кут	65	64	70	75	76	-	348	-	-
Нерубайка	69	77	57	71	37	22	513	-	-
Оксанино	71	83	53	83	76	55	-	-	-
Вільшанська Слобода	92	80	59	69	-	-	-	-	-
Острівець	120	85	69	89	-	-	-	-	-
Рогове	50	83	83	68	80	-	1081	1602	1900
Свердликове	68	64	88	77	93	-	-	-	-

В середньому по волості	78	79	70	79	75	42	558	1602	1386
Підвисоцька волость									
Володимирівка	88	102	64	77	-	-	-	-	-
Давидівка	56	52	47	57	23	24	326	-	-
Копеньковате	-	-	-	-	-	-	230	-	-
Лебединка	69	62	64	61	44	-	387	-	-
Перегонівка	-	-	72	69	-	-	-	-	-
Підвисоке	75	89	69	79	114	52	243	999	1125
Полонисте	47	51	52	62	40	32	-	-	-
Росоховатець	97	-	82	95	-	-	-	-	-
Торговиця	59	54	61	98	45	49	406	-	1902
В середньому по волості	70	68	64	75	53	39	318	999	1514
Посухівська волость									
Антонівка	107	87	81	112	76	-	588	-	887
Колодисте	104	83	96	88	83	73	690	1430	-
Любашівка	93	99	85	95	113	108	1650	1728	2050
Максимівка	67	64	55	63	86	22	-	1145	961
Посухівка	105	118	87	84	97	42	-	-	-
Рижанівка	81	73	88	77	-	-	-	-	-
Черповоди	90	108	67	88	-	-	-	591	-
В середньому по волості	92	90	80	87	91	61	976	1224	1299
Тальнівська волость									
Глибочок	-	-	104	96	-	-	-	-	-
Довгеньке	-	-	63	-	-	-	271	-	-
Кобринова Гребля	99	96	81	91	111	71	653	1080	-
Павлівка	96	83	80	72	65	55	-	-	-
Соколівка	84	86	65	73	52	36	242	892	1163
Тальне	95	149	74	82	-	-	-	-	-
Чеснопіль	45	73	55	60	-	-	-	-	-
В середньому по волості	82	97	75	79	76	55	389	986	1163
Тальянська волость									
Вишнопіль	65	65	90	98	84	71	551	-	-
Зеленьків	79	92	70	74	34	31	638	-	-
Кам'яне	-	-	47	41	-	-	-	-	-
Косенівка	103	95	76	-	-	-	828	912	-
Легедзене	112	118	67	111	74	42	508	-	-
Роги	86	101	75	86	59	53	594	709	-
Тальянки	95	102	113	121	33	44	642	867	-
В середньому по волості	90	96	77	89	57	48	627	829	-
Уманська волость									
Войтівка	-	-	61	83	51	51	588	870	917
Городецьке	67	77	60	99	-	-	-	-	-
Громи	75	86	71	81	-	-	-	-	-
Кочубіївка	76	71	78	67	-	-	-	-	-
Піківець	62	90	-	-	-	-	-	-	-
Степківка	76	72	79	83	65	57	440	1093	1322

Умань	95	97	89	75	53	48	520	1045	622
В середньому по волості	75	82	73	81	56	52	516	1003	954
Хижняцька волость									
Вороне	106	102	93	89	-	-	-	-	-
Зелений Ріг	-	88	75	108	73	68	459	839	-
Кривець	-	-	54	102	-	-	-	-	-
Красний Кут	91	13	100	126	47	50	263	1000	-
Охматів	139	135	84	106	-	-	-	-	-
Побійна	78	74	78	91	-	-	510	-	-
Хижня	100	84	65	96	83	38	509	1248	-
В середньому по волості	103	99	78	105	68	52	435	1029	-
Христинівська волость									
Вербоватка	87	96	51	64	-	-	-	-	-
Голяківка	100	108	68	98	61	77	-	-	-
Орадівка	102	120	67	111	121	72	998	1066	-
Розсішки	-	-	70	113	-	-	-	-	-
Свинарка	96	85	61	89	-	-	870	1397	-
Сичівка	-	-	85	106	-	-	486	1344	-
Шукайводи	106	101	63	82	66	47	138	1066	789
Ягубець	83	75	56	72	55	34	499	828	-
В середньому по волості	96	98	65	92	76	58	598	1040	789
Шаулихська волость									
Антонівка	65	64	67	80	-	-	600	1000	-
Беринка	71	86	-	-	-	-	-	-	-
Веселий Кут	70	86	70	66	73	49	788	1271	-
Лащеве	77	83	93	88	90	35	665	1232	1240
Онуфріївка	93	83	77	96	78	-	-	-	-
Папужинці	79	75	73	78	70	-	390	856	-
Чорна Кам'янка	85	77	47	48	-	-	-	-	-
Шаулиха	-	-	68	83	82	27	840	1424	2157
Юрпіль	100	92	75	102	111	60	817	1293	-
В середньому по волості	81	81	71	80	84	43	683	1179	1699
В середньому по повіту	85	86	69	83	73	52	533	1095	1150

// Врожайні дані головніших культур за окремими селами кол. губернь Волинської, Київської, Полтавської та Харківської. За 1902-1916 рр. Вип. I. Київ: Дослід. станція. 1929. С. 62-66.

Поголів'я худоби у селянських господарствах Уманського повіту
наприкінці ХІХ ст.

Назва волості	Кількість худоби у селян на 1897 р.:				
	Коней	ВРХ	Овець	Кіз	Свиней
Уманська	2285	3542	5465	–	3257
Бабанська	1926	2277	6914	–	1323
Оксанинська	2788	2541	4509	141	899
Підвисоцька	2450	2608	8205	414	1903
Ладжинська	2052	1109	4980	–	1499
Кузьминська	1414	1088	4067	1	615
Орадівська	1470	1460	6500	–	744
Посухівська	1031	1214	2806	–	507
Верхнячська	1689	2991	6703	34	759
Іваньківська	928	1782	3589	4	1564
Маньківська	4670	3250	6385	52	6200
Краснопільська	3745	4258	13893	–	3177
Тальянська	2486	1403	8749	5	1632
Тальнівська	2182	3536	4488	8	819
Шаулихська	1723	2872	6445	2	1821
Мошурівська	1260	1780	5050	2	1200
Русалівська	1793	1180	3670	–	651
Хижнянська	2097	2260	5414	16	1467
Разом	37989	41151	107832	679	30037

// Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Киевская Губернская Типография, 1899. С. 10.

Тваринництво Київської губернії наприкінці ХІХ ст.

Повіти і повітові міста	Коней	ВРХ	Овець		Кіз	Свиней
			простих порід	тонкорунних		
м. Київ	7519	3558	624	–	64	4226
Київський	33003	75464	81084	–	1575	55786
м. Бердичів	903	977	7	–	188	851
Бердичівський	52696	47604	81414	2132	1281	31530
м. Васильків	1410	1995	2525	–	268	2254
Васильківський	34594	56480	81115	30	780	36875
м. Звенигородка	768	1488	1986	–	93	1876
Звенигородський	22848	43697	84955	18	1146	29053
м. Канів	221	741	153	–	147	583
Канівський	19717	35615	58641	4	1522	25745
м. Липовець	985	700	1210	–	–	750
Липовецький	29435	32693	56727	12	1019	23703
м. Радомишль	585	740	–	–	80	2055
Радомишльський	42983	104589	80581	8167	14956	63215
м. Сквир	1751	1961	1990	–	522	1871
Сквирський	37453	42502	87225	318	512	25859
м. Тараща	510	575	440	–	–	368
Таращанський	32292	34619	68424	230	781	26456
м. Умань	601	547	65	34	24	919
Уманський	43589	47800	106351	95	689	33420
м. Черкаси	2825	2170	9267	–	180	3235
Черкаський	15607	42899	45783	22	469	27081
м. Чигирин	349	947	383	–	76	728
Чигиринський	11898	36252	35293	–	282	24160
В містах	18427	16399	18650	34	1642	19716
В повітах	376115	600214	867594	11028	25012	402883
Разом по губернії	394542	616613	886244	11062	26654	422599

// Памятная книжка Киевской губернии на 1901 год. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. Киев : Киевская Губернская Типография, 1900. С. 21.

Список публікацій здобувача

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Тацієнко Н. Л. Уманщина ХІХ століття в показниках демографічної та сільськогосподарської статистики. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. 2013. Вип. 21. С. 123–127.
2. Тацієнко Н. Л. Селянство Уманського повіту за Всеросійським переписом населення 1897 року. *Гілея : науковий вісник*. 2013. Випуск 72 (№ 5). С. 80–86.
3. Тацієнко Н. Л. Пожежі у повсякденні Уманщини ХІХ – на початку ХХ ст.: спроба систематизації причин. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 231–236.
4. Тацієнко Н. Л. Аграрна реформа 1861 року у сприйнятті селян Уманського повіту Київської губернії. *Емінак : науковий щоквартальник*. 2018. № 4 (24) (жовтень-грудень). Т. 1. С. 27–32.
5. Тацієнко Н. Л. Виступи селян Уманського повіту в 1826 р. під проводом Олексія Семенова. *European philosophical and historical discourse*. 2018. Volume 4. Issue 4. pp. 6–11.
6. Тацієнко Н. Л. Селянство Уманського повіту у революційних подіях 1905-1907 рр. *Емінак : науковий щоквартальник*. 2019. № 2 (26) (квітень-червень). С. 56–65.
7. Тацієнко Н. Л. Селянство Уманського повіту ХІХ – початку ХХ ст.: імперський період дослідження. *Гілея : науковий вісник*. 2019. Випуск 147. С. 128–133.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Тацієнко Н. Л. Селянство Уманщини в демографічній статистиці ХІХ – початку ХХ століття. *Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя : Збірник наукових праць*. Умань : ПП Жовтий, 2012. С. 110–114.

9. Тацієнко Н. Л. Освітній рівень селянства за даними перепису населення 1897 року (на прикладі Уманського повіту. *Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у XXI ст.* : збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 12-13 квітня 2013 р.). Київ : ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2013. С. 30–35.
10. Тацієнко Н. Л. Тваринництво в селянських господарствах Уманського повіту в XIX – на початку XX ст. *Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19-20 липня 2019 року). Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2019. С. 32–36.

Наукова апробація результатів

1. П'яті Уманські краєзнавчі читання пам'яті В. А. Стефановича «Регіональні проблеми української історії та культури» (м. Умань, грудень 2011 р.);
2. Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя (м. Умань, квітень 2012 р.);
3. Історична пам'ять: суспільний феномен, поле громадської консолідації, перспективи досліджень (м. Умань, травень 2012 р.);
4. Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у ХХІ ст. (м. Київ, квітень 2013 р.);
5. Християнство у полі державно-церковних відносин: історія і сьогодення. До 1700-ліття проголошення Міланського едикту (м. Умань, травень 2013 р.);
6. Польсько-українські відносини в контексті європейської історії ХVІ-ХХІ століть (м. Умань, травень 2013 р.);
7. Міжнародні, етносоціальні та регіональні чинники національної пам'яті (м. Умань, травень 2013 р.);
8. Тарас Шевченко в національній пам'яті (присвячена 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка) (м. Умань, березень 2014 р.);
9. Уманська історико-біографічна конференція «Історія Уманщини в іменах» (Умань, березень 2015 р.);
10. Восьмі Уманські краєзнавчі читання (присвячені 400-річчю найдавнішої писемної згадки про Умань) (м. Умань, грудень 2015 р.);
11. Історичні мідраші Північного Причорномор'я (м. Миколаїв, квітень 2018 р.);
12. Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика (м. Умань, листопад 2018 р.);

13. Соборність України як інтегральний чинник нації, держави, суспільства
(м. Умань, квітень 2019 р.);
14. Історія Уманщини в іменах (м. Умань, березень 2019 р.);
15. Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі
(м. Одеса, липень 2019 р.).